

KAUNAS TECHNOLOGIJOS UNIVERSITETAS
LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

UGNĖ ŽALKAUSKAITĖ

PERĖJIMO IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO
RINKĄ FENOMENAS LIETUVOJE:
NEĮGALAUŠ JAUNIMO ATVEJIS

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, sociologija (05S)

2016, Kaunas

UDK 364.65-056.26+376-056.26] (474.5) (043.3)

Mokslo daktaro disertacija rengta 2011-2016 metais Kauno technologijos universiteto Socialinių, humanitarinių mokslų ir menų fakulteto Viešosios politikos ir administravimo institute. Mokslinius tyrimus rėmė Lietuvos mokslo taryba.

Mokslinė vadovė:

Doc. dr. Rūta BRAZIENĖ (Kauno technologijos universitetas, socialiniai mokslai, sociologija, 05S)

Su disertacija galima susipažinti internete (<http://ktu.edu>), Kauno technologijos universiteto (K. Donelaičio g. 20, Kaunas), Lietuvos socialinių tyrimų centro (A. Goštauto g. 11, Vilnius) ir Vytauto Didžiojo universiteto (K. Donelaičio g. 58, Kaunas) bibliotekose.

Redagavo:

Ilona Petrovė (Leidykla “Technologija”)

© U. Žalkauskaitė, 2016

ISBN 978-609-02-1260-8

PADEKA

Pirmiausia noriu nuoširdžiai padėkoti savo mokslinei vadovei doc. dr. Rūtai Brazienei už įtrauktį į akademinį lauką, suteiktą visokeriopą paramą, profesionalius patarimus ir paskatinimą visą doktorantūros studijų laikotarpį. Dėkoju savo vadovei už galimybę dalyvauti Lietuvos mokslo tarybos finansuotame mokslinės ir eksperimentinės plėtros projekte „Lietuvos jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką: stebėsenos sistemos parengimas“ ir už suteiktą galimybę įgyti žinių ir gilesnį suvokimą apie perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną.

Ypatinga padėka mano tyrime dalyvavusiems informantams – negalia turintiems jauniems žmonėms, kurie manimi pasitikėjo bei dalinosi savo profesinio kelio patirtimis ir išgyvenimais.

Beribis dėkingumas mano šeimai už emocinę paramą, palaikymą ir kantrybę visą doktorantūros studijų laikotarpį.

Taip pat esu dėkinga savo kolegoms, doktorantūros skyriaus darbuotojams, kalbos redaktoriams Ilonai Petrovei ir Armandui Rumšui bei leidyklos “Technologija” komandai už disertacijos teksto kokybės gerinimą ir operatyvų išskylančių problemų sprendimą.

TURINYS

LENTELIŲ SĄRAŠAS.....	5
PAVEIKSLŲ SĄRAŠAS.....	6
TERMINŲ PAAIŠKINIMŲ SĄRAŠAS.....	7
SANTRUMPŲ SĄRAŠAS	10
ĮVADAS	11
1. NEĮGALAUŠ JAUNIMO PERĖJIMO IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ FENOMENO TEORINĖ INTERPRETACIJA	18
1.1. Perėjimo fenomeno samprata	19
1.2. Negalios ontologijos problematika	23
1.3. Neįgaliųjų socialinė politika Lietuvoje	29
1.3.1. Neįgaliųjų švietimo politika Lietuvoje	31
1.3.2. Užimtumo politikos kūrimas neįgaliesiems	39
1.4. Perėjimo fenomeno interpretacija Pierre Bourdieu <i>lauko</i> teorijos kontekste	45
1.4.1. Švietimo sistema kaip laukas.....	49
1.4.2. Darbo rinka kaip laukas.....	51
2. NEĮGALAUŠ JAUNIMO PERĖJIMO IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ FENOMENO LIETUVOJE TYRIMO METODOLOGIJA	55
2.1. Grindžiamosios teorijos metodologinės prielaidos	55
2.2. Tyrimo dalyvių atranka ir socialinės-demografinės charakteristikos	56
2.3. Tyrimo etika	58
2.4. Duomenų rinkimo metodai	60
2.5. Sisteminės GT duomenų analizės etapai.....	62
3. NEĮGALAUŠ JAUNIMO PERĖJIMAS IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ KAIP DAUGIAPLANIS PROCESAS.....	69
3.1. Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas	69
3.2. Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį.....	74
3.3. Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis	81
3.4. Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas.....	91
3.5. Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: <i>atidėtos</i> profesinės praktikos	101
3.6. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: <i>turi įrodinėt nuolat, kad tu gali</i> “	112
3.7. Tyrimo ribotumai	121
IŠVADOS	122
REKOMENDACIJOS.....	127
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	134
PRIEDAI.....	153

LENTELIŲ SARAŠAS

1 lentelė. Jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką trajektorijos	22
2 lentelė. Medicininio, socialinio ir biopsichosocialinio negalios modelių palyginimas	26
3 lentelė. Švietimo politikos atvirumas neįgaliesiems	32
4 lentelė. Specialiųjų ugdymosi poreikių (SUP) turintys vaikai ir mokiniai, integruoti į ikimokyklinio ir bendrojo ugdymo institucijų bendrojo ugdymo grupes ir klases. 36	
5 lentelė. Mokiniai ir studentai su negalia profesinėse mokyklose, kolegijose ir universitetuose.....	38
6 lentelė. Darbo biržoje registruotų ir įdarbintų neįgaliųjų skaičius 2007–2014 m.. 39	
7 lentelė. Lietuvoje įgyvendinamos ADRP priemonės (neįgaliųjų) užimtumui didinti	40
8 lentelė. Neįgaliųjų dalyvavimas ADRP priemonėse 2012–2014 m.	41
9 lentelė. Dalyvavusių profesinės reabilitacijos programoje ir įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius 2006–2015 m.	42
10 lentelė. Subsidijos dydis neįgaliųjų darbo vietoms įsteigti pagal darbingumo ir neįgalumo lygį.....	43
11 lentelė. Informantų socialinės-demografinės charakteristikos	57
12 lentelė. Atviro kodavimo etapo – parafrazavimo – pavyzdys	65
13 lentelė. Atviro kodavimo etapo – konceptualizavimo – pavyzdys	65
14 lentelė. Atviro kodavimo etapo – kategorizavimo – pavyzdys	66

PAVEIKSLŲ SĄRAŠAS

1 pav. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką teorinis modelis	18
2 pav. Neįgaliųjų dalyvavimo darbo rinkoje sąsajos su sveikatos būkle	24
3 pav. Tyrėjos atmintinės pavyzdys: iš karto po interviu parašyta refleksija	61
4 pav. Tyrėjos atmintinės pavyzdys: besiformuojančių konceptų nustatymas	62
5 pav. Specifiniai sutartiniai transkripcijos ženklai ir sąvokos	63
6 pav. Transkribuoto interviu teksto fragmentas	64
7 pav. Ašinio kodavimo paradigminis modelis	66
8 pav. Fenomeno „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“ paradigminis modelis	70
9 pav. Fenomeno „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“ paradigminis modelis	75
10 pav. Fenomeno „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“ paradigminis modelis	82
11 pav. Fenomeno „Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas“ paradigminis modelis	92
12 pav. Fenomeno „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: <i>atidėtos</i> profesinės praktikos“ paradigminis modelis	101
13 pav. Grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: <i>turi įrodinėt nuolat, kad tu gali</i> “	113

TERMINŲ PAAIŠKINIMŲ SĄRAŠAS

Terminas	Paaiškinimas
Agentas	Pierre Bourdieu lauko teorijoje įvesta sąvoka, sinoniminė „asmenybės“, „asmens“, individo“, „subjekto“, „socialinio veikėjo“ reikšmė (Colaguori, 2010)
Ašinio kodavimo etapas	Antrasis sisteminės Strauss ir Corbin (1990; 1998; 2015) grindžiamosios teorijos kūrimo etapas, kuriame sujungiamos atviro kodavimo procedūrų metu išskirtos kategorijos ir nustatomi nauji ryšiai (angl. <i>nexus</i>) tarp jų.
Atrankinio kodavimo etapas	Paskutinis grindžiamosios teorijos generavimo etapas, kurio metu tyrėjas turi nuspręsti ir pasirinkti vieną aspektą kaip centrinę kategoriją, pagal kurią modeliuojamas teorijos „rėmas“ tiriamojo objekto atžvilgiu (La Rossa, 2005; Žydžiūnaitė, Virbalienė ir Katiliūtė, 2006). Grindžiamosios teorijos atviro kodavimo duomenų analizės rezultatas yra praktinio lygmens tyrėjo sukurta teorija, artima savitai problemai, procesui ar žmonių grupei (Corbin, Strauss, 2008; Corbin, Strauss, 2015).
Atviro kodavimo etapas	Pirmasis Strauss ir Corbin (1990) sisteminės grindžiamosios teorijos etapas – analitinis, interpretuojamojo pobūdžio procesas, kurio metu nustatomi reikšmingi konceptai, leidžiantys išskirti esmines tiriamojo fenomeno kategorijas. Atviro kodavimo procesas susideda iš kelių pagrindinių etapų: teksto transkribavimo, parafrazavimo, konceptualizavimo ir kategorizavimo.
Darbingumo lygis	Nustatomas asmenims nuo 18 metų iki senatvės pensijos amžiaus, kompleksiskai vertinant ne tik medicininius, bet ir funkcinis, profesinius bei kitus kriterijus, ribojančius asmens darbingumą. Darbingumo lygis išreiškiamas procentais (0–25 proc. – asmuo laikomas nedarbingu, 30–55 proc. – asmuo laikomas iš dalies darbingu ir 60–100 proc. – asmuo laikomas visiškai darbingu) (Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos).
Fenomenas	Grindžiamosios teorijos konstravimo atviro kodavimo analizės pagrindu suformuotos abstrahuoto lygmens kategorijos, kurios ašiniame kodavimo etape sinonimiškai yra vadinamos fenomenais (Rodon, Pastor, 2007; Strauss, Corbin, 1998).
Grindžiamoji teorija	Sistemiška, induktyviaja logika paremta tyrimo strategija, grįsta „įėjimu“ į konkretų „lauką“ ir duomenų rinkimu jame, naudojant tiek kokybinius, tik kiekybinius duomenų rinkimo metodus. Grindžiamosios teorijos tikslas yra naujų hipotezių nustatymas ir iškėlimas, tiriamojo fenomeno prasmių ir

	suvokimų paaiškinimų suradimas, pasitelkiant sistemingos analizės technikas ir procedūras (Corbin, Strauss, 2008; Harris, 2015; Strauss, Corbin, 1990).
Habitus	Socialinėse sistemose bręstančios (angl. <i>emergent</i>) savybės, kurios manifestiškai demonstruojamos individualiame ar kolektyviniame veiksmuose ir reprezentacijose (Pickel, 2005); internalizuotos suvokimų, polinkių, vaizdinių, jausmų schemas, lemiančios socialines praktikas socialinėje erdvėje (Bourdieu, 1984; Wacquant, 2011).
Jaunimas / jaunas amžius	Lanksti ir iki šiol vieningos traktuotės neturinti samprata, apibrėžiama biologiniais ir socialiniais determinantais. Biologiniu požiūriu jauno amžiaus tarpsnis varijuoja nuo 14 iki 39 metų amžiaus, atsižvelgiant į šalies politinę ir teisinę sąrangą bei konkretų aspektą (švietimą, darbo rinką, sveikatą, socialinę paramą ir kt.). Socialiniu požiūriu jaunas amžius / jaunimas yra kultūriškai ir istoriškai konstruojama socialinė kategorija, kintanti laike ir veikiama specifinių socialinio-kultūrinio konteksto sąlygų (Thorsen, 2007). Šioje disertacijoje jaunimu traktuojami asmenys, kurių amžius yra nuo 18 iki 35 metų.
Kapitalas	Simbolinę vertę turintys materialūs dalykai (Leonavičius, Norkus ir Tereškinas, 2005: 377), reprezentuojantys faktinius ir potencialius individų išteklius (Bourdieu, 1986; Orr, 2003) ir apibrėžiantys agentų poziciją socialiniame lauke (Wather, 2014).
Laukas	Struktūrinanti struktūra ir struktūruotos galios erdvė; aiškias ribas ir struktūrą turinti analitinė supaprastintų dimensijų erdvė, kurioje nustatomos socialinių agentų pozicijos ir išsidėsto objektyvių santykių tarp pozicijų tinklas (Bourdieu, Waquant, 1992; Bourdieu, Waquant, 2003; Martin, 2011).
Negalia	Skėtinė sąvoka, apimanti neįgalaus asmens funkcionavimo ir socialinio dalyvavimo galimybes įvairiose gyvenimo srityse. Neįgaliųjų socialiniam dalyvavimui reikšmingi tiek sveikatos būklės (kūno struktūros trūkumai ir funkcijų sutrikimai), tiek socialinės aplinkos bei asmeniniai veiksniai (World Health Organization [WHO], 2001).
Neįgalieji	Asmenys, turintys ilgalaikių fizinių, psichikos, intelekto ar jutimo sutrikimų, kurie sąveikaudami su įvairiomis kliūtimis gali trukdyti jiems visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis (Neįgaliųjų teisių konvencija, 2009, 1 str.). Asmenys, kuriems Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymo (Žin., 2005, Nr. 83-2983) nustatyta tvarka pripažintas neįgalumo lygis arba mažesnis negu 55 procentų

	darbingumo lygis ir (ar) nustatyta specialiųjų poreikių tenkinimo reikmė.
Neįgalumas	Dėl asmens kūno sandaros ir funkcijų sutrikimo bei nepalankių aplinkos veiksnių (t. y. išorinių aplinkybių, lengvinančių arba trukdančių neįgaliojo gyvenimui ir veiklai) sąveikos atsiradęs ilgalaikis sveikatos būklės pablogėjimas, dalyvavimo visuomenės gyvenime ir veiklos galimybių sumažėjimas (Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas, Žin., 2005, Nr. 83-2983).
Paradigminis modelis	Ašinio kodavimo etape naudojamas grindžiamosios teorijos kūrimo „pagalbinis įrankis“, padedantis tyrėjui kompleksškai suvokti fenomeno (atviro kodavimo metu suformuotos abstrahuoto lygmens kategorijos) struktūrą ir su juo susijusius procesus: priežastis, kontekstą, įsiterpiančias sąlygas, veiksnių ir sąveikų strategijų atskleidimą bei pasekmių nustatymą (Strauss, Corbin, 1998).
Perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką	Fenomenas, būdingas jaunimo grupei; procesas, vedantis iš švietimo sistemos į santykinai stabilią poziciją užimtumo sistemoje (Marchetti et al., 2001).
Specialusis poreikis	Specialiosios pagalbos reikmė, atsirandanti dėl įgimtų ar įgytų ilgalaikių asmens sveikatos sutrikimų (neįgalumo ar darbingumo netekimo) ir nepalankių aplinkos veiksnių. Specialieji poreikiai ir jų lygis nustatomi ir tenkinami neatsižvelgiant į neįgaliųjų amžių, neįgalumo ar darbingumo lygį, siekiant užtikrinti lygias teises ir galimybes visose gyvenimo srityse (Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas, Žin., 2005, Nr. 83-2983).
Stigma	Socialiniame kontekste vykstančios socialinės sąveikos „produktas“, asmenų ar jų grupės išskirtinumą prieš kitus asmenis ar grupes atskleidžianti žymė, nulemianti socialinės sąveikos apribojimą, vengimą, socialinį atmetimą, nuasmeninimą ir stereotipines karikatūras (Bos et al., 2013).

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

Santrumpa	Paiškinimas
ADRP	Aktyvi darbo rinkos politika
ES (<i>angl. EU – European Union</i>)	Europos Sąjunga
GT	Grindžiamoji teorija
JT (<i>angl. the UN – the United Nations</i>)	Jungtinės Tautos
NDNT	Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnyba
PSO (<i>angl. WHO – World Health Organization</i>)	Pasaulinė sveikatos organizacija
SADM	Socialinės apsaugos ir darbo ministerija
TDO (<i>angl. ILO – International Labour Organization</i>)	Tarptautinė darbo organizacija

IVADAS

Tyrimo aktualumas. Per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje įvyko reikšmingų socialinių ir politinių pokyčių, kurių kontekste keičiasi požiūris į neįgaliuosius bei jų socialinę padėtį: neįgalieji tapo labiau matomi visuomenėje (visuomeninis negalios įtvirtinimas – negalios deinstitutionalizacija), nuolat priimami ir tobulinami neįgaliųjų socialinio dalyvavimo galimybes įtvirtinantys įstatymai ir strateginiai dokumentai, itin daug dėmesio skiriant neįgaliųjų užimtumui: dalyvavimui švietimo sistemoje ir darbo rinkoje. Minėti pokyčiai atspindi, kad sovietmečio Lietuvoje vyravęs medicininis negalios modelis tapo *nefunkcionalus* demokratinėje visuomenėje, o negalia įgavo socialinio reiškinio statusą, nulėmusį ir atitinkamų socialinės politikos priemonių poreikį. Kitaip tariant, negalios kaip medikalizuoto objekto, kuriam suteikiamas biomediciniškas pavidalas (sutrikimas, liga) ir kurį įmanoma „panaikinti“ tik medicininėmis priemonėmis ir medicinos specialistų pastangomis, suvokimas kito pripažįstant visuomenės atvirumo ir neįgaliųjų lygybės reikšmę ir nediskriminavimo poreikį. Nepriklausomybės atkūrimas žymėjo perėjimą nuo neįgaliųjų asmenų institucionalizacijos, globos ir sveikatos priežiūros autoritetizavimo iki socialinės aplinkos atvirumo ir lygių galimybių užtikrinimo. Nuo 1991 m. Lietuvoje pradėta aktyviai plėtoti į neįgaliuosius orientuota teisinė bazė, nacionalinių strateginių dokumentų priėmimas ir įgyvendinimas, o nuo 2004 m. – ir ES politinių nuostatų perkėlimas į nacionalinę socialinę politiką. Vienu svarbiausiu laikotarpiu neįgaliesiems galima įvardinti 2010 m., kai Lietuva ratifikavo JT Neįgaliųjų teisių konvenciją ir įsipareigojo imtis visų įmanomų priemonių neįgaliųjų švietimo, užimtumo, viešosios erdvės prieinamumo, pilietinių, politinių galimybių kūrimo ir gerinimo srityse. Būtent Neįgaliųjų teisių konvenciją galima traktuoti kaip legitimią galią turintį tarpsektorinį politikos instrumentą, negalios suvokimo revoliuciją ir žmogiškumo paradigimą, kurios kontekste neįgalieji yra traktuojami ne kaip globos, medicininio gydymo ar socialinės apsaugos objektai, o kaip subjektai, turintys lygias teises, atsakomybę už savo gyvenimą ir priimamus sprendimus bei gebantys būti aktyvūs visuomenės nariai.

Lietuvoje su negalia susijusių statistiką teikiančių institucijų (Neįgaliųjų reikalų departamento, Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir kt.) duomenimis, mūsų šalyje gyvena 8,9 proc. neįgaliųjų, t. y. kas dvyliktas šalies gyventojas tiesiogiai susiduria su neįgalumo būkle, nulemta fizinių, sensorinių, emocinių, intelekto ir kitokio pobūdžio sutrikimų. Nepaisant to, jog pirmą kartą pripažintų neįgaliais asmenų skaičius nuo 2009 m. pradėjo mažėti, statistiniai rodikliai atskleidžia nepalankią neįgaliųjų asmenų užimtumo situaciją ir patiriamą atskirtį (ribotą dalyvavimą) įvairiose socialinio gyvenimo srityse. Tokios *savaime suprantamos* sritys kaip išsilavinimas, darbas, dalyvavimas visuomenės gyvenime ir kt. negalią turintiems asmenims tampa sunkiai prieinamos arba visiškai neprieinamos. Kaip rodo neįgaliųjų asmenų užimtumo rodikliai, vos 25 proc., arba kas ketvirtas negalią turintis Lietuvos gyventojas, užima aktyvią poziciją darbo rinkoje ir turi dirbančiojo statusą (dirba). Nors dirbančių neįgaliųjų skaičius Lietuvoje metams bėgant po truputį auga,

tačiau jis vis dar išlieka itin žemas, palyginti su bendru Europos Sąjungos vidurkiu, kuris siekia apie 50 proc. (2010–2020 metų Europos strategija dėl negalios, 2010). Analizuojant Lietuvos darbo biržos pateikiamus statistinius neįgalųjų užimtumo rodiklius galima pastebėti, kad daugiau negu 40 proc. visų registruotų negalią turinčių asmenų, ieškančių darbo, neturi darbo patirties, o 36 proc. nėra įgiję aukštesnio nei vidurinio išsilavinimo ar profesinės kvalifikacijos. Taigi neįgalųjų įsidarbinimo kliūčių priežastimi tampa ir žemi dalyvavimo švietimo sistemoje rodikliai, ypač aukštajame moksle. Lietuvoje tik kas antras negalią turintis moksleivis, baigęs vidurinę mokyklą, tęsia mokymąsi profesinėje ar aukštojoje mokykloje. 2015–2016 m. m. negalią turintys studentai sudarė vos 2 proc. visų studijas aukštosiose mokyklose (universitetinėse ir neuniversitetinėse) pasirinkusių studentų, o iš visų profesinėse mokyklose besimokančiųjų asmenų tik 3 proc. sudaro neįgalūs moksleiviai¹. Profesinėse ir aukštosiose mokyklose tęsiamas mokymasis tampa viena svarbiausių negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką prielaidų, tačiau iš švietimo sistemos dažnai pasitraukiama įgijus vidurinį išsilavinimą.

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tematika vis dažniau nagrinėjama ne tik socialiniuose tyrimuose, bet ir tampa politinių debatų ir socialinės politikos objektu, apimančiu įvairius institucinius, struktūrinius, ekonominius, vertybinius ir kt. kontekstus: šalies užimtumo politiką, darbo rinkos reguliavimo principus, (socialinio) dalyvavimo įgyvendinimo / užtikrinimo strategijas ir pan. Nagrinėjant neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų tematiką galima pastebėti, kad perėjimo fenomeno analizė išsiskiria nehomogeniškumu, teorinių požiūrių ir metodologinių prieigų gausa ir įvairove dėmesį teikiant skirtingiems aspektams: *negalią turinčių jaunų asmenų profesinio tapatumo ir karjeros planavimo įgūdžių analizei* (Izzo, Lamb, 2003; Lorenz, 2011), *ankstyvos profesinės patirties* (savanoriško darbo, darbo vasaros metu ir pan.) reikšmės neįgalaus jaunimo profesinio kelio analizei (Carter et al., 2010; Sum et al., 2008), *negalią turinčių jaunų moterų ir vyrų įsidarbinimo ir dalyvavimo darbo rinkoje analizei* (Jones, Latreille ir Sloane, 2003; Noonan et al., 2004; Rigg, 2005 ir kt.), *neįgalųjų užimtumo politikos analizei ir asmenims su negalia orientuotų tarptautinių užimtumo / įdarbinimo iniciatyvų perkėlimo į nacionalinį lygmenį vertinimui* (Izzo, Lamb, 2003; Charema, 2013; Levinson, Palmer, 2005; Magoulis, Trichopoulou, 2012 ir kt.) ir pan. (detaliau žr. 1 Priedą).

Neįgalaus jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką iš kitų jaunimo grupių išsiskiria trimis pagrindiniais aspektais: neįgalumo faktu, ugdymo(si) specifika ir *tinkamų* darbo sąlygų poreikiu. Taip pat jauno amžiaus tarpsnis yra reikšmingas asmenybės raidos etapas ir pasižymi daugialypiais pokyčiais: perėjimu iš vieno statuso į kitą, iš vieno vaidmens į kitą / naujais socialiniais vaidmenimis, tėvų palikimu ir savo šeimos sukūrimu, perėjimu iš švietimo į darbo rinkos struktūrą ir pan. Įvairios perėjimo trajektorijos (iš vieno švietimo sistemos lygmens į kitą, iš švietimo sistemos – į profesinę veiklą ir kt.) negalią turinčiam jaunimui sukelia tam tikrų

¹Analogiškos tendencijos atsiskleidžia analizuojant pastarųjų penkerių metų neįgalųjų dalyvavimo švietimo sistemoje statistinius rodiklius.

iššūkių, kadangi išeinama iš tėvų namų, pradedamas savarankiškas gyvenimas atskirai, vystosi finansinė nepriklausomybė. Šie aspektai yra neatskiriami nuo didėjančios atsakomybės už savo pasirinkimus ir sprendimus, kuriuos jauni asmenys priima savo gyvenime ir kurie tampa tolesnio gyvenimo pamatu. Vis dėlto skirtingas negalias turintys jauni asmenys perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu susiduria su įgaliesiems mažiau aktualiomis kliūtimis, pavyzdžiui, mokslo ar darbo aplinkos / institucijų neprieinamumu, negatyviu švietimo specialistų ir (ar) darbdavių požiūriu, kurie neigiamai paveikia perėjimo sėkmę (Carter et al., 2010; Charema, 2013; Davies, Rupp ir Wittenburg, 2009; Fichten et al., 2012; Gillies, 2012; Honeycutt, Wittenburg, 2012; Magoulios, Trichopoulou, 2012; Wittenburg, Loprest, 2007).

Perėjimo reiškinys yra neatsiejamas nuo dviejų skirtingų, tačiau tarpusavyje susijusių laukų: švietimo sistemos ir darbo rinkos. Atvirumo, prieinamumo ir lygiateisiškumo principais grįstame švietimo sistemos lauke formuojasi asmens profesinis tapatumas, profesinio kelio suvokimas, o įgytas išsilavinimas gerina negalią turinčio jaunimo įsidarbinamumą ir didina konkurencingumą darbo rinkoje. Remiantis šiuo požiūriu, negalią turinčių jaunų asmenų įsitraukimas į darbo rinką (galimybės, kliūtys, perėjimo prielaidos ir kt.) negali būti analizuojamos neįtraukiant švietimo sistemos lauko. Tačiau, nors Lietuvoje specialiųjų ugdymo poreikių turinčių moksleivių edukacijoje vyksta teigiami poslinkiai ir dalis neįgaliųjų sėkmingai mokosi bendrojo ugdymo mokyklose, švietimo sistemoje patiriami sunkumai dėl skirtingų požiūrių į integruotą ugdymą. Dėl nepakankamai pritaikytos švietimo sistemos, taip pat dėl neigiamo pedagogų požiūrio, mokyklas baigę neįgalūs moksleiviai susiduria su sunkumais integruojantis į darbo rinką (Grincevičienė, 2005; Gudonis, Mockevičiūtė, 2008). Baigę mokyklas, neįgalieji ar specialiųjų poreikių turintys jauni asmenys paprastai renkasi specialiuosius profesinio rengimo centrus arba profesines mokyklas. Negalią turintis jaunimas, palyginti su jos neturinčiais bendraamžiais, baigę vidurinę mokyklas, rečiau nusprendžia tęsti mokymąsi aukštesnėse pakopose (aukštesiose mokyklose) ir neretai *iškrenta* iš pasirinktos mokymosi institucijos neįgiję aukštesnės kvalifikacijos. Kredencializmas ir aukšti darbo rinkos reikalavimai sudaro itin menkas galimybes profesinį ar žemesnį išsilavinimą įgijusiems neįgaliesiems sėkmingai pereiti į darbo rinką, lygiateisiškai joje konkuruoti ir panaudoti savo profesinį potencialą. Švietimo sistemoje patiriami sunkumai ir ankstyvas negalią turinčio jaunimo pasitraukimas (iškritimas) iš švietimo sistemos sulaukia vis didesnio ir Lietuvos mokslininkų bei neįgaliųjų užimtumo politikos formuotojų dėmesio (Adomavičienė ir kt., 2012; Kriščiūnas, Samėnienė ir Stapulionytė, 2005; Kuodytė, Pajarskienė, 2012; Lietuva: 2015 m. Nacionalinė reformų darbotvarkė, 2015; Okunevičiūtė-Neverauskienė, 2012; Okunevičiūtė-Neverauskienė, Moskva, 2014; Pocius, 2008; Rėklaitienė, Karpavičiūtė ir Požerienė, 2011; Rudžinskienė, Rudokaitė, 2014; Ruškus, 2007; Ruškus, Baranauskienė, 2004; Ruškus ir kt., 2006; Šėporaitytė, Tereškinas, 2007; Vinikaitytė-Ruškė, Neverdauskienė ir Barcytė, 2010; Zmitravičius, Grigas, 2010 ir kt.).

Mokslinė problema. Neįgalaus jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką priklauso nuo tarpusavio sąveikos tarp neįgaliųjų ir įgaliųjų asmenų habitus, generuojamų kapitalų ir veiklos praktikų bei socialinių-struktūrinių, politinių ir kt. veiksmų, sukuriančių palankias sąlygas perėjimui arba, priešingai, apribojančių perėjimo galimybes. Perėjimo metu švietimo sistemos ir darbo rinkos *laukai* yra vienas kitą veikiančios, tarpusavyje susijusios *struktūrinančios struktūros ir struktūruotos galios erdvės*. Disertacijos mokslinę problemą nusako šie **tyrimo klausimai**:

- 1) Kokiais bruožais pasižymi negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas Lietuvoje?
- 2) Su kokiomis galimybėmis ir kliūtimis neįgalus jaunimas susiduria perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu sąveikaujančiuose laukuose – švietimo sistemoje ir darbo rinkoje?
- 3) Kaip habitus ir įvairios kapitalo formos paveikia neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką?
- 4) Kokios yra neįgalaus jaunimo socialinės praktikos perėjimo metu ir perėjime sąveikaujančiose švietimo sistemos ir darbo rinkos struktūrose?
- 5) Kaip neįgalūs jauni asmenys kaupia ir įtvirtina galią, kuri jiems leistų save pozicionuoti ir konkuruoti su negalios neturinčiais socialiniais agentais?

Tyrimo tikslas – ištirti neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną Lietuvoje. **Tyrimo uždaviniai**:

- 1) Atskleisti neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno teorinius aspektus, aptariant negalios sampratą, teorinius negalios suvokimo modelius, perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sampratą.
- 2) Išanalizuoti negalią turinčio jaunimo situaciją Lietuvos švietimo sistemoje ir darbo rinkoje bei pristatyti Lietuvoje įgyvendinamą neįgaliųjų asmenų švietimo ir įtraukties į darbo rinką politiką.
- 3) Remiantis Pierre Bourdieu lauko teorija (1983), atlikti negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno sociologinę analizę.
- 4) Remiantis empiriniu tyrimu, pagrįsti ir paaiškinti neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką.
- 5) Parengti rekomendacijas Lietuvos užimtumo politikos formuotojams, švietimo sistemos specialistams, darbo rinkos atstovams (įdarbinimo institucijoms, darbdaviams, socialinėms įmonėms), nevyriausybinio sektoriaus organizacijoms, mokslininkams / tyrėjams ir kt., nubrėžiančias gaires aktyvesniam negalią turinčio jaunimo dalyvavimui švietimo sistemoje ir darbo rinkoje, šių struktūrų geresniam tarpusavio dialogui bei sklandesniam neįgalaus jaunimo perėjimui iš švietimo sistemos į darbo rinką.

Tyrimo objektas – neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas.

Metodologinis disertacijos pagrindas. Atliekant disertacijos tyrimą, grindžiamoji teorija buvo pasirinkta kaip tyrimo metodologija, o duomenų analizei (GT kūrimui) pasitelkta Anselm M. Strauss ir Juliet M. Corbin (1990) išvystyta sisteminė grindžiamoji teorija. Ši GT versija buvo pasirinkta dėl kelių priežasčių:

- **sisteminės GT filosofinio pagrindo.** Strauss ir Corbin, remdamiesi pragmatizmo šalininkų Dewey (1937) ir Mead (1917) išvalgomis, pažymi, kad visos interpretacijos, įgavusios teorijos statusą, yra laikinos ir negali būti apibrėžiamos kaip amžina ir nekvestionuojama tiesa. Kiekviena teorija buvo (yra) sukurta skirtingoje visuomenėje, skirtingu laikotarpiu ir veikiama skirtingų tradicijų, ideologijų ar santvarkos. Dėl šių priežasčių kiekviena egzistuojanti teorija skirtingu laikotarpiu pasižymi nestabilumu / takumu (angl. *fluidity*) ir reikalauja naujos teorijos, paremtos „čia ir dabar“ egzistuojančiais empiriniais įrodymais ir naujų dėmenų įvedimu;
- **sisteminės GT kūrimo struktūros.** Strauss ir Corbin pasiūlyta GT versija pasižymi aiškia šios strategijos vystymo (kūrimo) struktūra ir procedūromis, kurias autoriai pristato knygoje „Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory“ (1990) ir detalizuoja vėlesniuose leidiniuose (1998; 2008; 2015). Strauss ir Corbin (1990) pasiūlytas paradigmatis modelis buvo suvokiamas kaip vienas reikšmingiausių GT kūrimo metu pasitelkiamų įrankių, padedančių atskleisti ne tik perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno procesualumą ir dimensionalumą (skirtingus etapus ir sistemas), bet leidžiantis detaliai analizuoti kontekstą, priežastis, įsiterpiančias sąlygas, sąveikas bei pasekmes, kuriomis pasižymi perėjimo reiškinys;
- **sisteminės GT rezultatų reikšmingumo teoriniu ir praktiniu lygmenimis.** Negalią turinčio jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką yra visiškai nauja tyrimo kryptis Lietuvoje, todėl, pasitelkiant autentiškus giluminius interviu ir subjektyviausias neįgalaus jaunimo patirtis, disertacijos autorė siekė būti socialiai aktyvi, prisidėti prie neįgaliųjų asmenų situaciją atskleidžiančių tyrimų ir detalesnio neįgaliųjų perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką pažinimo.

Teorinis disertacijos pagrindas. Konstruojant GT apie neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną Lietuvoje, tyrimo metu gautų empirinių duomenų teoriniam *įrėminimui* pasitelkta prancūzų sociologo Pierre Bourdieu (1930–2002) sukurta lauko teorija (1983), kuri priklauso postmoderniajai sociologijos paradigmai ir yra siejama su jos atstovais M. Foucault, J. F. Lyotard, J. Baudrillard, J. Derrida ir kt. Visus minėtus postmodernizmo krypties atstovus vienija bendras siekis – sugretinti subjektyviasias ir objektyviasias opozicijas bei atskleisti subjekto ir jo tapatybės svarbą šių opozicijų dermėje. Anot Bourdieu (1983), individų pozicija lauke apibrėžiama ne tik per jų savybes (turimus išteklius, požymius ir kt.), bet ir per objektyvių santykių tinklą tarp tam tikrų pozicijų (konkrečių vietų socialinėje erdvėje / santykių struktūroje) tam tikrame lauke. Tiek Bourdieu (Bourdieu, 1983; Bourdieu, Waquant, 1992; Bourdieu, Waquant, 2003), tiek ir kiti lauko teorijos plėtotojai (Lewin, 1951 [2007]; Martin, 2003; Martin, 2011 ir kt.) pabrėžia, kad siekiant paaiškinti veikėjo socialinį veiksma, reikia analizuoti lauką kaip santykių tarp pozicijų sistemą, atsisakant metodologinio individualizmo, kuriame apsiribojama individo lygmeniu, ir metodologinio holizmo / struktūralizmo, kuriuose apsiribojama socialine struktūra.

Bourdieu lauko teorija, nagrinėjant neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, yra paranki dėl to, jog geba paaiškinti kintančią vėlyvosios modernybės tikrovę ir visuomenes, kuriose egzistuoja nuolatinė kova su primetamomis normomis. Tarp negalią turinčių asmenų ir *sveikosios* visuomenės vyksta kova dėl sveiko kūno normatyviškumo ir jo kvestionavimo, kuris atsiranda dėl neįgaliųjų ipilietinimo, lygybės ir socialinės įtraukties poreikių. Bourdieu lauko teorija ir jos esminiai metmenys (*laukas*, *habitus* ir *kapitalas*) būtent ir suteikia galimybę analizuoti tarp neįgaliųjų ir kitų socialinių grupių kylančią įtampą, įgalinimo strategijas ir pan. Be to, Pierre Bourdieu priklauso kritinės teorijos kryptčiai, kurioje daugiausia dėmesio skiriama veikėjo veiksmo ir jo poveikio socialinėms struktūroms analizei. Kritinė teorija taip pat domisi dominavimo tema, kuri tampa viena svarbiausių analizuojant neįgalaus jaunimo perėjimo fenomeną.

Disertacinio tyrimo mokslinis naujumas grindžiamas šiais aspektais:

- **tyrimo objekto – perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką – naujumu** Lietuvos akademiniam diskurse. Kauno technologijos universiteto mokslininkų atliktas tyrimas „Lietuvos jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką: stebėsenos sistemos parengimas“ – vienas pirmųjų mokslinių tyrimų Lietuvoje, kompleksiskai analizuojantis ir įvertinantis Lietuvos švietimo sistemos ir darbo rinkos įtaką jaunų asmenų perėjimo galimybėms². Apžvelgus Lietuvoje atliktus neįgaliųjų / negalią turinčių jaunų asmenų padėties tyrimus galima pastebėti, jog analizės metu dažnai apsiribojama vienu perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką *lauku*, t. y. arba švietimo sistema (specialiojo ugdymo analize, integruoto mokymo vertinimu, mokykloje dirbančių specialistų nuostatomis, neįgaliųjų mokymo kokybe, kliūtimis aukštajame moksle, švietimo sistemos atvirumu ir kt.), arba darbo rinka (darbdavių požiūrio atskleidimu, Lietuvoje įgyvendinamos aktyvios darbo rinkos politikos priemonių analize ir jų efektyvumu, neįgaliųjų į(si)darbinimo situacijos analize šalyje ir pan.);
- **kompleksine tiriamojo fenomeno analize**. Šios disertacijos tyrime neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas analizuojamas kaip procesas, apimantis skirtingas švietimo sistemos (specialiojo, bendrojo ugdymo, profesinio, aukštojo mokslo ir kt.) ir darbo rinkos (pelno siekiančias organizacijas, nevyriausybinės organizacijas (NVO), neįgaliųjų socialines įmones, profesinę reabilitaciją ir kt.) sritis, struktūras ir institucijas. Trečioje disertacijos dalyje pateikiami paradigminiai modeliai atskleidžia ir leidžia geriau suprasti ne tik negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką specifiką, bet ir kiekviename perėjimo etape (iš specialiosios į bendrojo ugdymo; iš bendrojo ugdymo į profesinę / aukštąją mokyklą; iš profesinės / aukštosios mokyklos į pirmąjį darbą; iš bendrojo ugdymo mokyklos į neaktyvią poziciją darbo rinkoje ir kt.) patirtus neįgaliųjų asmenų išgyvenimus, galimybes ir kliūtis sąlygojančių veiksmų (sąlygų) struktūrą.

² Projekto metu gauti empiriniai radiniai ir teorinės išvalgos plačiai pristatomos projekte dalyvavusių mokslininkų parengtose publikacijose (Brazienė, Dorelaitienė, 2012; Brazienė, Dorelaitienė ir Žalkauskaitė, 2013; Brazienė, Merkys, 2013; Brazienė, Mikutavičienė, 2013).

- **grindžiamosios teorijos metodologija**, kurios pagrindu pasirinkta Strauss ir Corbin (1990) sukurta ir išplėta GT strategija. GT teoriniu lygmeniu aptariama Lietuvos tyrėjų mokslo darbuose (Jurgaitytė-Avižinienė, 2012; Petružytė, 2008; Žydžiūnaitė ir kt., 2006 ir kt.) ir per pastaruosius dešimt metų sulaukianti vis didesnio tyrėjų ir mokslininkų susidomėjimo, tačiau kaip tyrimo strategija socialinių mokslų empirinio pobūdžio mokslo darbuose taikoma retai³.

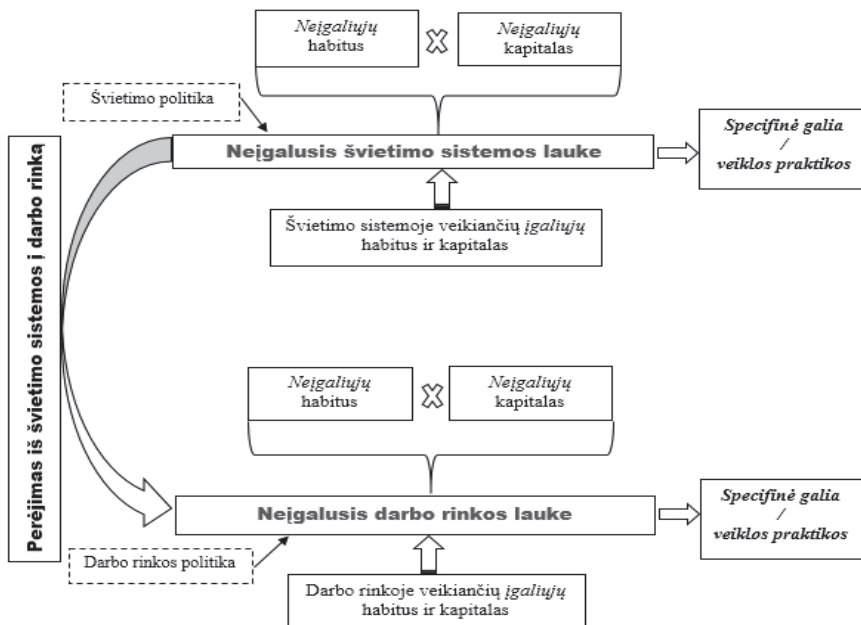
Disertacijos struktūra. Disertaciją sudaro trys dalys (teorinė, metodologinė ir empirinė) bei kiti jos struktūrai reikalingi dėmenys: įvadas, lentelių, paveikslų, terminų ir santrumpų sąrašai, išvados, rekomendacijos, literatūros sąrašas ir priedai. Pirmoje dalyje „*Neįgalus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką teorinė interpretacija*“ aptariama negalios ontologijos kaita, apžvelgiami neįgaliųjų padėties švietimo sistemoje ir darbo rinkoje pokyčiai Lietuvoje, ypač daug dėmesio skiriant Lietuvos neįgaliųjų politikos analizei. Neįgalus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas analizuojamas pasitelkiant Pierre Bourdieu lauko teoriją (1983) ir esminius jos metmenimis: *laukas, kapitalas, habitus*. Antroje disertacijos dalyje „*Neįgalus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno Lietuvoje tyrimo metodologija*“ pateikiama metodologija, pagrindžiamas GT kaip tyrimo metodologijos ir sisteminė GT kaip tyrimo strategijos pasirinkimas, pristatomi sisteminės GT kūrimo principai (atviras, ašinis ir atrankinis kodavimas, tyrėjos atmintinės), tyrimo dalyvių atrankos kriterijai ir sociodemografinės charakteristikos, pagrindžiamas giluminių interviu kaip duomenų rinkimo metodo pasirinkimas. Trečioje dalyje „*Neįgalus jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką kaip daugiaplanis procesas*“ pristatomi ir detalai analizuojami neįgalus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką atskleidžiantys ir paaiškinantys fenomenai: 1) „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“; 2) „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“; 3) „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“; 4) „Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas“; 5) „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: atidėtos profesinės praktikos“. Šioje disertacijos dalyje pristatoma grindžiamoji teorija apie neįgalus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką „Neįgaliųjų į(si)galinimas: *turi įrodinėt nuolat, kad tu gali*“. Sukurta GT teoriškai įprasminama ir empiriškai patvirtinama Bourdieu lauko teorijos ir kitų teorinių krypčių kontekste, taip pat neįgalus jaunimo perėjimą į darbo rinką analizuojančių mokslininkų darbuose.

³ Lietuvoje apgintos šešios sociologijos mokslo krypties daktaro disertacijos, kuriose naudota GT: Rimaitė (2009) ją pasitelkė tyrinėdama GMO diskurso formavimąsi Lietuvos žiniasklaidoje; Rapolienė (2012) nagrinėjo senėjimo tapatumą Lietuvoje, derindama šį metodą su žiniasklaidos diskurso ir turinio analize; Ruolytė-Verschoore (2012) GT strategiją pasirinko analizuodama neįgaliųjų studentų dalyvavimą Lietuvos aukštosiose mokyklose; Jasiukevičiūtė (2014) pasitelkdama GT siekė atskleisti priklausomų nuo alkoholio asmenų tapatumo rekonstravimą blaivybės periodu; Orlova (2014) siekė sukurti GT, paaiškinančią socialiai globojamų vyresnio amžiaus asmenų subjektyviai patiriamas gyvenimo kokybės veiksnius, o Šumskaitės (2014) GT objektu tapo vyrų, auginančių vaikus, tėvystės ir vyriškumo sampratų bei praktikų sąsajos.

1. NEĮGALAUŠ JAUNIMO PERĖJIMO IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ FENOMENO TEORINĖ INTERPRETACIJA

Šioje disertacijos dalyje pristatomas ir analizuojamas perėjimas nuo negalią turinčių asmenų medikalizacijos prie lygybės bei nediskriminavimo švietimo sistemoje ir darbo rinkoje, kuris atsiskleidžia keliais aspektais: 1) vartojamos terminologijos pokyčiais; 2) ontologinio požiūrio į negalią ir negalios fenomeno paradigmine kaita; ir 3) pokyčiais socialinės politikos srityje. Remiamasi nuostata, jog teisinė sistema paveikia švietimo sistemos ir darbo rinkos laukus bei neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, todėl disertacijoje atitinkamai dėmesio skiriama Lietuvos neįgaliųjų užimtumo politikos ir pagrindinių teisės aktų analizei.

Negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas analizuojamas pasitelkiant Pierre Bourdieu lauko teoriją (1983) ir operacionalizuojant Bourdieu išskirtomis fundamentaliomis sąvokomis: *laukas*, *kapitalas*, *habitus*. Atliekant neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno teorinę interpretaciją, empirinių duomenų pagrindu (vadovaujantis GT konstravimo logika), sudarytas tiriamojo fenomeno teorinis modelis (žr. 1 pav.), kuris plačiau aptariamas šios disertacijos dalies skyriuose.

1 pav. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką teorinis modelis (sudaryta disertacijos autorės)

1.1. Perėjimo fenomeno samprata

Nagrinėjant perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną, reikšminga pastebėti, kad bendriausia prasme pati *perėjimo* sąvoka yra operacionalizuojama dviem kryptimis:

1) perėjimas iš švietimo institucijos į darbo rinkos pasaulį, apimant ir perėjimą iš vieno švietimo sistemos lygmens į kitą (Brzinsky-Fay, 2008; Brzinsky-Fay, 2013; Elder, 2009; ILO, 2009; Marchetti et al., 2001);

2) perėjimas iš paauglystės į suaugusiųjų pasaulį, kuris kai kurių autorių (Arnett, 2000; Arnett, 2006; Tanner, 2011; Tanner, Arnett, 2009) apibūdinamas besiformuojančios suaugystės (angl. *emerging adulthood*) terminu.

Kaip pabrėžia Arnett (2006) ir Bendit (2006), jauno amžiaus tarpsnis yra itin reikšmingas individo gyvenime ir pasižymi daugialybiais pokyčiais asmens biografijoje: perėjimu iš vieno socialinio statuso į kitą, iš vieno vaidmens kitą ir (ar) naujų vaidmenų išmokimu, iš vienos struktūros į kitą (tėvų palikimas ir savo šeimos sukūrimas, perėjimas iš švietimo į darbo rinkos struktūrą ir pan.). Būtent perėjimo iš paauglystės į socialinę brandą etape jaunas asmuo turi priimti atsakomybę už tolesnį savo gyvenimą ir priimti svarbiausius sprendimus, nulemiančius jo išitraukimą ir sėkmę įvairiose socialinio gyvenimo srityse. Klasikinių jaunimo teorijų kontekste asmens tapimas suaugusiuoju traktuojamas kaip linijinis procesas, kurio metu vykstant socializacijai asmuo internalizuoja kultūriškai susiformavusias normas, o kultūrinių normų ir vaidmenų priėmimas traktuojamas kaip būtina sąlyga tapti visaverčiam visuomenės nariui. Vis dėlto XX a. antrojoje pusėje pirmiausia Vakarų Europos šalyse pradėti fiksuoti linijiniam gyvenimo keliui nebūdingi bruožai: antilinijiška veiksmų seka ir tam tikrų žingsnių atidėjimas (santuokos, tėvystės ir kt.) arba jų iš(si)tęsimas laike, pavyzdžiui, ilgiau trunkantis dalyvavimas švietimo sistemoje, vėlyvas perėjimas į darbo rinką ir pan. (Arnett, 2006; Bendit, 2006; Santoro, 2006). Vykstantys pokyčiai jaunų asmenų biografijose ir pasirinkimuose lėmė poreikį detaliau analizuoti perėjimo į suaugusiųjų pasaulį etapą, nustatyti sąveikaujančius individualius ir kontekstinius veiksnius, keičiančius jaunų asmenų perėjimo trajektorijas ir galimybes. Dėl šios priežasties pradėta vystyti naujoji perėjimo paradigma – gyvenimo kelio perspektyva, apimanti tris esmines dimensijas (Elder ir kt., 200; Kulu, Milewski, 2007; Verd, Lopez, 2011):

- *laiko ir vietos*. Asmeninė kiekvieno individo situacija istorijos ir kultūros kontekste paveikia jo patirtį ir gyvenimo kelio vystymo būdus / trajektorijas (gyvenimo įvykių chronologiją). Vietos ir laiko skirtumai lemia skirtingus individų gyvenimo pasirinkimus ir sprendimų pasekmes. Dėl šios priežasties gyvenimo kelias pasižymi ilgalaike perspektyva, apimančia skirtingus etapų individų gyvenime;
- *susijusių gyvenimų* (angl. *linked lives*). Individų socialinis veiksmas yra tarpusavyje susijęs ir (pa)veikiamas santykių (socialinės sąveikos) su kitais individais, ypač kuriuos sieja panaši ar analogiška patirtis;

- *žmogaus veiksnio* (angl. *human agency*). Asmuo yra *aktyvus žaidėjas*, priimantis sprendimus dėl tam tikrų veiksmų ir strategijų pasirinkimo, atsižvelgdamas į asmenines ir socialines aplinkybes.

Verd ir Lopez (2011) teigimu, gyvenimo kelio perspektyva yra neatsiejama nuo tokių indikatorių kaip trajektorija, perėjimas bei išsikristalizavę / bręstantys tikslai ir siekiai. *Trajektorija* gyvenimo kelio kontekste susijusi su sėkme ilgalaikėje asmens gyvenimo perspektyvoje. Kaip pabrėžiama, kiekvienas individo žingsnis ir priimtas sprendimas yra sąlygotas asmeninių, finansinių, socialinių ir kultūrinių išteklių bei socialinės ir institucinės aplinkos, kurioje veikia individas. *Perėjimo* konceptas gyvenimo kelio paradigmoje atspindi būsenos / padėties pokyčius asmens biografijos trajektorijose. Sampson ir Laub (1993) pastebėjimu, kai kurie perėjimai yra suponuoti amžiaus ir su amžiumi susijusių socialinių-kultūrinių normų bei visuotinai priimtų (sukonstruotų) socialinių vaidmenų. *Išsikristalizavę / bręstantys tikslai ir siekiai* apima esminius asmens gyvenimo pokyčius ir, kaip teigia Bynner (2005), atspindi efektyvią individų veiklą kuriant naujas gyvenimo galimybes. Nors gyvenimo kelio perspektyva pabrėžia asmens galią ir priimtų veiksmų svarbą konstruojant biografines trajektorijas, tačiau individų galia kontroliuoti gyvenimo eigą tėra santykinė ir priklausanti nuo gyvenimo kelyje įsiterpiančių specifinių veiksmų (Verd, Lopez, 2011).

Pažymėtina, jog iki šiol nėra vieningo apibrėžimo, konceptualizuojančio perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną: vienos studijose šis perėjimas apibrėžiamas kaip pasiektas **statusas ar pozicija** darbo rinkoje per atitinkamą laikotarpį (Brzinsky-Fay, 2008; Brzinsky-Fay, 2011; Brzinsky-Fay, 2013; Elder, 2009; Green, et al., 2001), kitose – traktuojamas kaip **laikotarpis** nuo mokymosi užbaigimo iki pirmojo nuolatinio / pastovaus⁴ ir *tinkamo* darbo⁵ gavimo (ILO, 2009) ir pan. Šioje disertacijoje vadovaujamas Marchetti et al. (2001) pasiūlyta perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką samprata, kuri autoriai apibūdina kaip „*procesą, vedantį iš švietimo sistemos į santykinai stabilią poziciją užimtumo sistemoje*“. Neumark (2002) papildė tokį požiūrį: autoriaus nuomone, toks dalykas kaip stabili pozicija darbo rinkoje neegzistuoja, kadangi tarp jaunimo vyksta nuolatinė darbo vietų kaita, kuri nesudaro sąlygų išvystyti darbo rinkoje reikalingų gebėjimų ir įgūdžių, įgyti reikiamos kvalifikacijos.

Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas gali būti analizuojamas pasitelkiant Bourdieu *socialinės trajektorijos* sąvoką, kurią tyrėjas apibrėžia kaip

⁴ Nuolatinis / pastovus darbas apibūdinamas pagal darbo sutarties trukmę arba tikėtino užimtumo laikotarpio metmenis. Nuolatinis darbas suvokiamas kaip darbo sutartimi reglamentuota profesinė veikla, atitinkanti tiek darbdavio, tiek jauno darbuotojo lūkesčius ir poreikius. Taip pat nuolatinis darbas turi teikti ir tam tikrų garantijų, pavyzdžiui, užtikrinti saugumą darbo vietoje, suteikti galimybę dalyvauti profesinių sąjungų veikloje arba darbdavių asociacijose, socialinių garantijų, pvz., nedarbingumo, motinystės išmokas, nustatytą atostogų trukmę ir kt. Nuolatinis / pastovus darbas pasižymi atitinkamais objektyviais kriterijais, susijusiais tiek su profesinės veiklos trukme, tiek su asmens galimybėmis vykdyti profesinę veiklą.

⁵ Kitaip nei nuolatinis darbas, tinkamas darbas / užimtumas konceptualizuojamas subjektyviai, priklausomai nuo subjektyvaus dirbančiojo įsivertinimo, t. y. kaip dirbantysis vertina savo užimtumą ir profesinę veiklą esamu momentu.

pozicijų seką, kurias vieną paskui kitą užima tas pats agentas (neįgalus jaunas asmuo) ar ta pati agentų grupė (neįgalus jaunimas). Kaip nurodo Bourdieu (1991, cit. Gaižutytė, 2005), bet kokia socialinė trajektorija turi būti suprantama kaip savitas judėjimas socialinėje erdvėje (lauke), kurioje pasireiškia *habitus* dispozicijos. Socialinė trajektorija yra neatsiejama nuo lauko struktūros, kuri tam tikru momentu lemia tam tikrą biografinį įvykį. Biografiniams įvykiams reikšmingi tampa ekonominis, kultūrinis ir socialinis kapitalas bei įvairių kapitalo kiekių pasiskirstymas socialinėje struktūroje (lauke). Remiantis tokiomis Bourdieu nuostatomis, perėjimo fenomeno analizėje švietimo sistema ir darbo rinka gali būti traktuojamos kaip viena kitą veikiančios struktūros ir vienas kitą veikiančios, pusiau autonomiškai laukai, pasižymintys savita struktūrine sąranga ir nevienodu agentų pasiskirstymu (nevienodomis pozicijomis)⁶ laukuose. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomenas sujungia du tam tikra prasme autonomiškus laukus – švietimo sistemą ir darbo rinką, tačiau perėjimo kontekste šių laukų autonomija iš tiesų yra santykinė. Kitaip tariant, švietimo sistema yra priklausoma tiek nuo jos vidinės reguliacijos (pvz., švietimo politikos), tiek ir nuo darbo rinkos (pvz., šalyje įgyvendinamos darbo rinkos politikos, darbo rinkos poreikių struktūros, tam tikrų specialybių / profesijų paklausos ir pan.). Tas pats pasakytina ir apie darbo rinkos lauką, kurio stabilumas ir struktūra priklauso nuo švietimo sistemos lauko, jame veikiančių agentų kapitalo išteklių kiekio ir pan. (pvz., išsilavinimo, kvalifikacijos, simbolinės galios ir kt.).

Perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką priklauso nuo švietimo sistemos ir darbo rinkos sąlygų (Obadic, Broz, 2008), tačiau ne mažiau reikšmingi tampa ir individualūs asmens lūkesčiai bei veiksmai, asmens savęs suvokimas, darbo vietai reikalingi gebėjimai, žinios, savęs reprezentavimas ir kt. (Masdonati, 2010), paveikiantys individų galimybes darbo rinkos struktūrose⁷. Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu individualūs asmens lūkesčiai bei veiksmai taip pat yra veikiami švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų struktūros, juose veikiančių agentų, institucinės ir teisinės švietimo ir darbo rinkos laukų reguliacijos, sukuriančios sąlygas

⁶ Pagrindiniais agentų pozicijos ir galios determinantais gali būti įvardijami agentų disponuojami simbolinę vertę turintys įvairių formų kapitalo ištekliai, taip pat struktūros ir veiksmo (švietimo sistemos, darbo rinkos ir neįgaliųjų dalyvavimo šiuose laukuose) bei visuomenės ir individo (įgaliųjų ir neįgaliųjų) sistemose *bręstantis habitus*.

⁷ Analizuojant jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką (galimybes, kliūtis, gerinimo gaires), kai kurios organizacijos, pavyzdžiui, Tarptautinė darbo organizacija (TDO), Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO) (*Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*) ir tyrėjai (Crossman, Clarke, 2010; Fugate, Kinicki ir Ashforth, 2004; Lindberg, 2007; Majakulma, 2011; Pavlin, 2010; Rothwell, Arnold, 2007) naudoja *įsidarbinamumo (employability)* terminą. Bendriausia prasme jaunimo įsidarbinamumas apibrėžiamas kaip „*gebėjimai, įgūdžiai ir žinios, didinantys asmens galimybes įsidarbinti, keisti ar išsaugoti turimą darbą, tobulėti darbe ir prisitaikyti prie vykstančių pokyčių bei padedantys asmeniui sėkmingiau įsitraukti į darbo rinką skirtingais amžiaus tarpsniais*“ (ILO, 2013). Gebėjimų, įgūdžių ir žinių sąveika sudaro sąlygas asmeniui sėkmingiau prisitaikyti kintančiame darbo rinkos pasaulyje. Remiantis Harvey (2001), Hillage ir Pollard (1998), įsidarbinamumo konceptą galima traktuoti kaip individualių savybių (atributų) visumą, sudarančią tenkinančio darbo ir profesinės sėkmės prielaidas.

sėkmingam perėjimui ir įvairialypiams jaunimo gyvenimo kelio diskursams (Heinz, 2004). Galima teigti, kad perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką priklauso nuo tarpusavio sąveikos tarp jauno asmens individualių strategijų bei socialinių-struktūrinių ir institucinių veiksnių, sukuriančių palankias sąlygas perėjimui arba, priešingai, apribojančių perėjimo galimybes (Gaupp, 2013; Plug, Du Bois-Reymond, 2006).

Analizuodami jaunimo profesinio kelio diskursus, Sackmann ir Wingens (2003, cit. Brzinsky-Fay, 2006) pastebi, kad perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu susiformuoja tam tikri epizodai, apibūdinantys jaunų asmenų poziciją viename ar kitame perėjimo *lauke* – švietimo sistemoje arba darbo rinkoje (žr. 1 lent.).

1 lentelė. Jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką trajektorijos (pagal Sackmann ir Wingens, 2003, cit. Brzinsky-Fay, 2006)

Epizodo tipas	Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką variacija
Lūžis (angl. <i>rupture</i>)	Švietimo institucija ¹ →Darbo organizacija
Pertrūkis (angl. <i>interruption</i>)	Švietimo institucija→Darbo organizacija→Švietimo institucija
Pokytis (angl. <i>change</i>)	Švietimo institucija→Darbo organizacija→Bedarbystės laikotarpis
Sujungimas (angl. <i>bridge</i>)	Švietimo institucija→Dalyvavimas mokymuose ² →Darbo organizacija
Sugrįžimas (angl. <i>return</i>)	Švietimo institucija→Dalyvavimas mokymuose→Švietimo institucija
Sintezė (angl. <i>fusion</i>)	Švietimo institucija→Darbo organizacija→Tolesnis išsilavinimas ³

Pastabos:

¹Švietimo institucija suvokiama kaip bendrojo ugdymo ar kitokio lygmens biudžetinė ar privati organizacija, suteikianti asmenims formalųjį išsilavinimą.

² Dalyvavimas mokymuose traktuojamas kaip įsitraukimas į neformalųjį švietimą ir neformaliojo ugdymo programas, taip pat dalyvavimas kvalifikacijos kėlimo, profesinio perorientavimo programose.

³ Tolesnis išsilavinimas apibūdinamas kaip aukštesnis negu prieš tai švietimo institucijoje įgytas išsilavinimas (magistrantūra, doktorantūra ar kitokio lygmens studijos).

Skirtingos perėjimo epizodų tipologijos atspindi, kad jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką yra daugiaplanis ir kintantis procesas, pasižymintis skirtingomis perėjimo variacijomis. Nuo išėjimo iš švietimo sistemos iki stabilios pozicijos darbo rinkoje užėmimo didelė jaunų asmenų dalis patiria užsitęsusių arba pasikartojantį bedarbystės laikotarpį, įsidarbina neoficialiai, sugrįžta į švietimo sistemą arba skiria laiką laisvalaikiui ir kelionėms, kurie tampa bedarbystės laikotarpio užpildymo strategijomis ir atitolina profesinės veiklos rutiniškumą (Levels, Van der Velden ir Di Stasio, 2014; Müller, 2005). Pallas (2007) ir Santoro (2006) teigimu, kintančios jaunimo gyvenimo trajektorijos ir nelinijinės gyvenimo kelio sekos sukelia tam tikrų iššūkių ir sudaro prielaidas jauniems asmenims atidėti nepriklausomybę ir savarankiškumą vėlesniam laikui, todėl, remiantis Brzinsky-Fay (2006), jaunimą galima apibūdinti kaip „*pasiklydusį perėjime*“ (angl. *lost in transition*).

1.2. Negalios ontologijos problematika

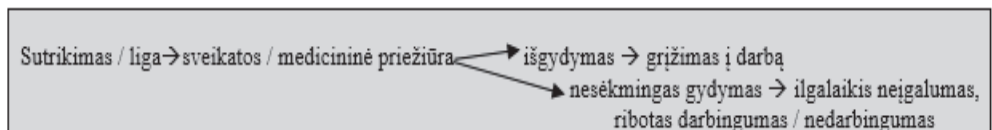
Kaip pabrėžia Bourdieu (1991), kalba (kartu ir terminologija) yra veiksmo instrumentas, institucinė ir socialinė praktika, kuri ne tik atspindi išorinį pasaulį, bet ir įkūnija socialiniame lauke veikiančių subjektų kūniškas ir jutimines orientacijas. Kalba tampa dominavimo instrumentu, padedančiu legitimuoti save ir savo veiklą, kitaip tariant, okupuoti socialinį lauką ir įsitvirtinti santykinai stabilioje pozicijoje. Tačiau kalba tampa ir subordinacijos įrankiu, kai vieni asmenys ar socialinės grupės pradeda dominuoti prieš kitus asmenis ar socialines grupes. Lingvistiniu požiūriu sąvokos „negalia“, „neįgalumas“, „neįgalieji“ atspindi neigiamus aspektus, t. y. negalią ir negalėjimą ką nors atlikti ar kuo nors būti. Taigi „negalia“ tampa „galios“ priešprieša, „neįgalieji“ – „įgaliųjų“ ir pan.; „galios“ ir „negalios“ sąvokos šiuo atveju yra supriešinamos, o negalia atspindi neigiamas prasmes ir reiškinius. Pasitelkiant Berger ir Luckmann (1966, cit. Keurs, 2006) socialinę-konstrukcionistinę socialinio pasaulio suvokimo logiką, negalios reiškinio suvokimas ir jam suteikiamos prasmės paremtos determinizmu, kuriame reiškiniai laisva valia neegzistuoja. Kitais žodžiais tariant, negalios vaizdinys ir suvokimas priklauso nuo konkrečioje visuomenėje vyraujančios sutrikimo / neįgalumo interpretacijos. *Reikšmingi kiti*, perduodami asmenines prasmes ir reikšmes, negalią gali įvardinti kaip nesuprantamą, nepriimtą, baugią – negalia tipizuojama ir patologizuojama. Visuomenės narių (neįgaliųjų) ar reiškinų (negalios) kategorijos, sukurtos pasitelkus tipizaciją, įgauna tam tikrą etiketę (stigmą). Negalios reikšmės gali būti konstruojamos įvairių veiksmų kontekste: išsilavinimo, socialinio statuso, nuostatų, vertybių, taip pat nuo objektyvuotų elementų: klinikinių sąveikų su profesionalais, struktūrinių visuomenės normų, kultūrinių pokyčių ir pan. (Mataitytė-Diržienė, 2011). Per sugretinimą (tapatinimą) ir supriešinimą (išskirtinumą) kalba apibrėžia socialinę grupę ar atskirus subjektus bei tampa kontroliavimo ir dominavo įrankiu (Leonavičius ir kt., 2005). Kaip pabrėžia Gordon ir Roseblum (2001), terminologijos klausimai tampa aktualūs, kai siekiama nustatyti dominuojančiųjų ir dominuojamųjų pozicijas.

Nuo 1970 metų pastebėtos vienos pirmųjų mokslininkų ir tyrėjų iniciatyvų nagrinėti negalios reiškinį dviem pagrindinėmis kryptimis: buvo ieškoma atsakymų, su kokiomis socialinėmis problemomis susiduria neįgalieji, kur yra takoskyra tarp sutrikimo ir neįgalumo bei kokie yra esminiai šių sampratų skirtumai (Barnes, Mercer, 2010). Po dešimtmečio, 1980 m., Pasaulinė sveikatos organizacija pateikė pirmąją oficialią negalios koncepciją (ICIDH-1), kurioje negalia buvo traktuojama kaip asmens kūniško sutrikimo atsirandantis ribotumas ar trūkumas (nukrypimas nuo *normalios* veiklos), ribojantis ar užkertantis kelią individui atlikti socialinius vaidmenis. Toks aiškinimas yra artimas medicininiam negalios modeliui, kurio ištakos siekia XX a. 6-ąjį dešimtmetį ir gali būti siejamas su struktūralistinės minties įsivyravimu (pradininkas – Talcott Parsons, 1951) socialinėje erdvėje.

Medicininio modelio kontekste negalia suvokiama kaip asmeninė tragedija, kylanti dėl fizinių ar psichologinių organizmo funkcijų sutrikimų, kurie neleidžia neįgaliam žmogui visapusiškai dalyvauti visuomenės gyvenime ir yra segregacijos

priežastis, o neįgalumas traktuojamas kaip paties asmens⁸ ir medicinos problema, kylanti dėl nukrypimų nuo kūniškos normos (Albert, 2004; Renggli, 2005). Neįgalus žmogus medicininio modelio požiūriu – tai pasyvus gydymo ir sveikatos priežiūros paslaugų gavėjas, turintis paklusti medicinos lauke esančiai galios persvarai, t. y. neįgalusis turi priimti paciento vaidmenį, o gydymo įstaiga, remdamasi nustatytais standartais, įvertinti individo „sveikumą“ ar faktinį nukrypimą nuo normos⁹. Reabilitacija ir medicinos specialistai medicininiam modelyje atlieka itin svarbų vaidmenį, siekiant sugrąžinti arba bent priartinti negalią turinčius asmenis „prie normos“ (Amundson, 2000; Mitra, 2006) (išsamiau žr. 2 Priedas). Nepaisant pastangų išgydyti neįgalumą, medicininis modelis deklaravo ir paternalistinius gydytojo ir paciento santykius, egocentiškai išaukštindamas medicinos specialistų vaidmenį, galią ir autoritetą (Mead, Bower, 2000), o tai sudarė prielaidas formuoti medikų kaip šaltų technikų įvaizdžiui (Borrell-Carrio, Suchman ir Epstein, 2004) ir neįgaliesiems prisitaikyti (psichologinei adaptacijai) prie „sergančiojo“ vaidmens (Adomaitienė, Mikelkevičiūtė, 2001; Dell Orto, Pover, 2007).

Bendriausiu požiūriu medicininiam modelyje visi simptomai reiškia sutrikimą ar ligą, o medicininis gydymas yra vienintelis būdas susigrąžinti *normalias* funkcijas. Remiantis šia nuostata, negalią turinčių asmenų visavertis įsidarbinimas / grįžimas į darbą galimas tuomet, kai sutrikimas bus išgydytas; priešingu atveju, asmuo tampa nedarbingu arba iš dalies darbingu (2 pav.):

2 pav. Neįgaliųjų dalyvavimo darbo rinkoje sąsajos su sveikatos būkle (pagal Waddell ir Aylward, 2010)

Medicininis modelis sulaukė daug kritikos dėl negalios medikalizacijos¹⁰ ir normatyviškumo, socialinių-kontekstinių veiksnių ignoravimo negalios ontologijoje ir pabrėžiamos asmens pastangų svarbos priartėti prie normos, t. y. pasveikti. Galima sakyti, kad medicininis negalios suvokimo modelis yra griežtai normatyvinis, t. y. žmonės priskiriami neįgaliųjų kategorijai, jeigu jų funkcionavimas neatitinka sveikosios visuomenės dalies funkcionavimo normų. Pfeiffer (2001) išskėlė mintį, jog „jeigu žmogus turi nuolatinį, nekintantį sutrikimą, toks žmogus niekuomet nepasveiks“. Kadangi negalios medikalizacija ir dominuojanti medikų pozicija riboja negalios aiškinimą, 1980 m. buvo pasiūlyta socialinė negalios paradigma – socialinis

⁸ Neįgalumą kaip asmeninę problemą atspindi ir vartojamas sinoniminis medicininio modelio apibūdinimas – individualusis negalios modelis (Boxall, 2002; Priestley, 2005).

⁹ Kadangi medicininis negalios modelis daugiausia dėmesio teikia medicininiam sutrikimams ir jų gydymui, jis taip pat dar vadinamas sutrikimų, biomedicininio arba klinikinio korekcinio modeliu (Ruškus, 2002; Waddell, Aylward, 2010).

¹⁰ Anot Johnson ir Woll (2003), negalios medikalizacija reiškia, jog negalia yra sutrikimo ir medicininės kūno būklės pasekmė. Conrad (2005) medikalizaciją apibūdina kaip procesą, kurio metu nemedicininės problemas siūloma spręsti biomedicininiais sprendimais, įvardijant biomedicine liga ar kūno neįgalumu.

negalios modelis, pagrįstas ir išstobulintas negalias turinčių mokslininkų (Mike Oliver, Vic Finkelstein ir kt.).

Socialiniame negalios modelyje negalia kyla ne dėl asmens kūniško sutrikimo (nukrypimo nuo medicininių normų), o pačios visuomenės „neįgalumo“, t. y. jos negebėjimo patenkinti neįgalių asmenų poreikių. Šiame modelyje negalia suvokiama kaip visi reiškiniai, kurie riboja ir varžo neįgalaus žmogaus veiklą: tiek visuomenėje formuojamus stereotipus ir institucinę diskriminaciją, tiek ugdymo ir darbinės veiklos segregaciją. Remiantis socialinio modelio nuostatomis, neįgalioju asmuo tampa ne dėl funkcinų sutrikimų, o dėl socialinės erdvės neprieinamumo, ekonominių ir teisinių suvaržymų, neigiamų nuostatų. Be to, socialinis negalios modelis didelės reikšmės teikia ne tik fizinei (architektūrinei konstrukcijai), bet ir emocinei aplinkai (žiniasklaidai, vertybėms, elgesio normoms) pritaikyti ir palaikyti. Siekiant įtraukti neįgaliuosius į visuomenę ir suteikti lygias (nediskriminuojančias) dalyvavimo galimybes, reikia pokyčių socialinėse struktūrose, o ne stengtis negalią turinčius asmenis „padaryti tinkamais ir priartinti prie normos“ (Albrecht, Seelman ir Bury, 2001; Barnes, Barton ir Oliver, 2002; Barnes, Mercer, 2003; Oliver, 1990; Pfeiffer, 2002) (detaliau žr. 2 Priedą). Perėjimas nuo medicininio negalios modelio prie socialinio pakeitė ne tik negalios sampratą, bet ir neįgalių asmenų santykį su „sveikąja“ visuomene, socialinės apsaugos sistemą, taip pat nulėmė aktyvesnių ir platesnių negalios studijų tyrimų kryptis, suformavo naujus tyrimo objektus bei diskusijas. Svarbu ir tai, jog socialiniame modelyje dėmesys nuo individo nukreipiamas į visuomenę, todėl neįgalumas tampa labiau politikos, o ne medicinos objektu (Masala, Petretto, 2008); požiūris į neįgaliuosius pagrįstas humanizmo, gyvenimo kokybės principais, socialinių vaidmenų palaikymu bei socialine įtrauktimi (Ruškus, 2002).

Vis dėlto socialinis modelis sulaukė kritikos, nes jame visas dėmesys skiriamas socialiai sukonstruotos negalios prigimčiai aiškinti, atmetant kūnišką dimensiją – sutrikimą, ir paneigia gydymo bei reabilitacijos svarbą, kurie galėtų sumažinti (arba panaikinti) kūnišką asmens sutrikimą. Individo sutrikimas tarsi praranda socialinę reikšmę ir yra atskiriamas nuo individo savasties (Bieling, 2010; Viluckienė, 2008). Be to, socialinis modelis yra homogenizuotas ir nepripažįstama, kad sutrikimo ir negalios patirtys gali būti labai skirtingos ir pasižymėti skirtingomis patirčių variacijomis skirtingose neįgaliųjų grupėse (asmenų, turinčių judėjimo negalią, sensorinius sutrikimus ar kt.) (Barnes, Mercer, 2010).

G. L. Engel (1977, 1980) buvo vienas pirmųjų mokslininkų, pabrėžęs holistinio požiūrio į negalią atsiradimo svarbą ir pasiūlęs **biopsichosocialinio negalios modelio** koncepciją, apimančią tris matmenis / požiūrius: 1) *biologinį* – liga ar negalia visuomet yra kilusios dėl sveikatos problemų (sutrikimų) ir visuomet turi biologinį pagrindą kūno organuose, jų sistemose ar funkcijoje; 2) *psichologinį* – liga ar negalia apibrėžiamos kaip subjektyviai suvokiamas reiškinys, turintis psichologinį pagrindą; 3) *socialinį* – liga ar negalia yra socialinis reiškinys ne tik todėl, jog gali turėti socialinį kilmės pagrindą, bet ir todėl, kad yra eksternalizuojamas socialiniame kontekste (Waddell, Aylward, 2010). (žr. 2 lent.).

2 lentelė. Medicininio, socialinio ir biopsichosocialinio negalios modelių palyginimas

Aspektas	Medicininis modelis	Socialinis modelis	Biopsichosocialinis modelis
<i>Negalios priežastys / kilmė</i>	Biologinis sutrikimas kūno organuose, sandaroje ar funkcijose	Nepalankios socialinės sąlygos ir normatyvinės aplinkos dominavimas	Sveikatos problemų, psichologinių ir socialinių veiksnių tarpusavio sąveika
<i>Neįgalūs asmenys</i>	Asmeninės tragedijos „aukos“	Neprisitaikantys / neatitinkantys socialinės aplinkos sąlygų	Patiriantys atskirtį dėl sveikatos problemų ir socialinių normų neatitikimo
<i>Negalios „įveikimo“ būdai</i>	Sveikatos priežiūra, gydymas ir rehabilitacija	Visuomenėje vyraujančių socialinių kliūčių šalinimas	Sveikatos priežiūros sistemos, socialinių priemonių ir asmeninių individo pastangų derinys
<i>Įsidarbinimo / profesinės veiklos prielaidos</i>	Neįgalieji asmenys negali dirbti arba gali dirbti tik tuo atveju, jei neįgalumas neapriboja jų darbingumo	Neįgaliųjų asmenų profesinės veiklos galimybes lemia negalios destigmatizavimas, lygiateisiškumas, lygių teisių ir galimybių užtikrinimas, universalios aplinkos pritaikymas ir kt.	Sergantys ar negalią turintys asmenys galėtų dirbti ir būti labiau integruoti į darbo rinką, jeigu būtų panaikintos psichologinės, socialinės ir sisteminės kliūtys

Šaltinis: Howard (2003); Waddell ir Aylward (2010)

Engel pasiūlyta negalios koncepcija buvo pripažinta Pasaulinės sveikatos organizacijos: 2001 metais Tarptautinėje sutrikimų, negalios ir sveikatos klasifikavimo sistemoje (ICIDH-2) tapo vyraujančia paradigma ir pakeitė iki tol dominavusį medicininį požiūrį į negalią. Remiantis Borrell-Carrio et al. (2004), biopsichosocialinė paradigma ir naujas požiūris į ligą ar negalią sąlygojo aukštesnius reikalavimus sveikatos priežiūros specialistams, kuomet turėta persiorientuoti nuo biomedicininės negalios kilmės prie holistinio asmens sveikatos, psichologinių ir socialinių veiksnių tarpusavio sąsajų. Biomedicininio modelio atsiradimas sveikatos priežiūros sistemoje pakeitė gydytojo ir paciento santykius bei paciento vaidmenį priimančiam gydymo sprendimus: iš paternalistinio gydytojo ir paciento santykio buvo pereita prie egalitarinio (lygiateisės partnerystės).

Galima teigti, kad biopsichosocialinis negalios modelis peržengia medicinos lauko ribas, o negalios ontologijoje reikšmingais aspektais tampa individo subjektyvios patirtys ir socialinės-kontekstinės sąlygos.

Ontologiniame negalios diskurse reikšminga išskirti vieną naujausių (kartu ir reikšmingiausių) aspektų – 2006 m. gruodžio 13 d. Niujorke ratifikuotą **JT Neįgaliųjų teisių konvenciją** (angl. *The UN Convention on the Rights of Persons with*

Disabilities), kurią galima traktuoti kaip negalios suvokimo paradigmą kaitą¹¹ ir revoliuciją. Mittler (2015) teigimu, Neįgaliųjų teisių konvencijoje neįgalieji yra traktuojami ne kaip globos, medicininio gydymo ar socialinės apsaugos *objektai*, o kaip *subjektai, kurie turi lygias teises*, atsakomybę už savo gyvenimą ir priimamus sprendimus ir gebantys būti aktyvūs visuomenės nariai¹². Konvenciją galima apibūdinti kaip žmogaus teisių instrumentą su aiškia socialinio vystymosi (raidos) dimensija dėl deklaruojamos nuostatos, jog visiems neįgaliesiems (nepriklausomai nuo kūniško sutrikimo pobūdžio ar sunkumo) privaloma užtikrinti, skatinti ir apsaugoti asmens orumą, visapusišką ir lygiateisį naudojimąsi visomis žmogaus teisėmis ir pagrindinėmis laisvėmis. Konvenciją galima traktuoti ir kaip žmogiškumo paradigmą (angl. *paradigm of humanity*), kadangi jos principais tampa lygiateisės, nediskriminuojančios ir universalios (universalaus dizaino, tinkamų sąlygų sudarymo) visuomenės kūrimas¹³. Nors Neįgaliųjų teisių konvencijoje galima rasti socialinio modelio atspindžių, tačiau nė vienas negalios suvokimo modelis (medicininis, socialinis ar biopsichosocialinis) nedeklaravo neįgaliųjų asmenų teisių ir laisvių, juo labiau nepateikė siūlymų ir gairių, kaip neįgaliųjų teisės ir laisvės turėtų būti užtikrinamos praktiniu lygmeniu. Taigi Neįgaliųjų teisių konvencija – tai tarpsektorinis politikos instrumentas¹⁴, kuriame atitinkamai dėmesio skiriama neįgaliųjų lygybės ir nediskriminavimo užtikrinimui perėjimo metu sąveikaujančiuose laukuose: švietimo sistemoje ir darbo rinkoje.

Remiantis Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatomis, švietimo sistema gali būti apibūdinamas kaip laukas, kuriame bręsta ne tik asmens akademinis potencialas / polinkiai, bet ir įgyjami gyvenimo ir socialiniai įgūdžiai. Dėl šios priežasties švietimo sistemoje reikalinga tinkamai pritaikyti sąlygas¹⁵, atsižvelgiant į asmens poreikius

¹¹ Kaip pažymi Kuhn (2003), visuomenė yra kintantis darinys, sąmoningai veikiančių ir sąveikaujančių individų visuma, kurios negalima įsprausti į teorijos rėmus. Tikrovės ir teorijos neatitikimas nereiškia, jog tikrovė yra „bloga“; tai parodo, kad reikia naujos teorijos, kadangi ne teorijos lemia visuomenės kaitą, bet visuomenėje vykstantys pokyčiai keičia teorijas, t. y. vienai paradigmą nebeatenkinant mokslininkų lūkesčių, kuriama kita – patikimesnė. Šį procesą mokslininkas apibūdina „paradigminės kaitos“ sąvoka. Kuhn paradigma yra tai, „ką pripažįsta visi mokslinės bendruomenės nariai, ir, atvirkščiai, mokslinė bendruomenė sudaro žmonės, pripažįstantys paradigmą“ (Kuhn, 2003).

¹² Nors Konvencija nepateikia negalios sampratos apibrėžimo, tačiau joje nurodoma, jog *neįgaliesiems priskiriami asmenys, turintys ilgalaikių fizinių, psichikos, intelekto ar jutimo sutrikimų, kurie sąveikaudami su įvairiomis kliūtimis gali trukdyti šiems asmenims visapusiškai ir veiksmingai dalyvauti visuomenėje lygiai su kitais asmenimis* (JT Neįgaliųjų teisių konvencija, 1 str.).

¹³ Neįgaliųjų teisių konvencijoje pabrėžiama, jog, nepriklausomai nuo sutrikimo, neįgalieji turi vienodas teises į: 1) pagarbą prigimtiniam asmens orumui, savarankiškumui, laisvei rinktis; 2) nediskriminavimą; 3) visapusišką ir veiksmingą dalyvavimą ir įtraukimą į visuomenę; 4) pagarbą neįgalių skirtumams ir jų, kaip žmonių įvairovės ir žmonijos dalies, pripažinimą; 5) lygias galimybes; 6) prieinamumą; 7) lyčių lygybę; ir 8) pagarbą neįgalių vaikų gebėjimams ir teisei išsaugoti savo tapatybę.

¹⁴ Neįgaliųjų teisių konvencijoje įtraukti tokie aspektai: laisvė nebūti išnaudojamam; judėjimo laisvė ir asmens mobilumas; savarankiškas gyvenimas ir įtrauktis į bendruomenę; saviraiškos laisvė ir laisvas nuomonės reiškimas; privataus gyvenimo, būsto ir šeimos neliečiamumas; teisė į sveikatą, reabilitaciją, socialinę apsaugą; dalyvavimą politiniame, kultūriniame ir kt. gyvenime.

¹⁵ Remiantis Neįgaliųjų teisių konvencijos 24 str., Konvenciją ratifikavusios šalys pripažįsta neįgaliųjų teisę į mokslą nediskriminuojant ir lygiomis galimybėmis ir privalo užtikrinti visiems tinkamą visų lygių

(aplinkos pritaikymo ir įgalinančios aplinkos aspektas), užtikrinti teisę švietimo sistemoje gauti būtiną paramą bei taikyti veiksmingas individualizuotas paramos priemonės (paramos aspektas), taip siekiant visiškos įtraukties visuose švietimo sistemos lygmenyse (bendrojo, ugdymo, profesinio mokymo, aukštojo mokslo, neformaliojo švietimo ir kt.). Mokymosi aplinka turi būti grindžiama prieinamumu ir atvirumu visiems, sudarant sąlygas mokytis Brailio rašto, gestų kalbos ir suteikiant patobulintus ir alternatyvius bendravimo ir orientavimo būdus, priemones ir formas¹⁶.

Darbo rinkos atvirumą ir neįgaliųjų teisę į užimtumą deklaruoja Neįgaliųjų teisių konvencijos 27-asis straipsnis, teigiantis, jog neįgalieji privalo turėti lygias galimybes ir nepatirti diskriminacijos dėl neįgalumo *visais klausimais, susijusiais su visomis užimtumo formomis, įskaitant įdarbinimo sąlygas, priėmimą į darbą ir darbą, darbo išsaugojimą, kilimą tarnyboje ir saugias ir sveikas darbo sąlygas* (27 str.)¹⁷. Neįgaliesiems turi būti suteikiama galimybė dalyvauti bendrose techninio ir profesinio orientavimo programose ir mokymuose, reikiamos pagalbos suteikimas ieškant, gaunant, išlaikant darbą ir grįžtant į profesinę veiklą, taip pat pagalba ieškant, gaunant, išlaikant darbą ir sugrįžtant į darbą. Konvencijoje taip pat pabrėžiamas socialinės politikos bei ADRP priemonių užtikrinimas, kurios leistų neįgaliesiems įgyti profesinės patirties, suteiktų nediskriminuojančias sąlygas profesinei galiai atskleisti / įtvirtinti bei sudarytų sąlygas neįgaliesiems lengviau pereiti į darbo rinką.

Apibendrinant galima teigti, kad skirtingų negalios modelių (suvokimų) kontekste įvyko kaita negalios ontologijoje, kadangi skirtingu istoriniu laikotarpiu negalios sampratos keitėsi papildydamos viena kitą: klinikiniais parametrais ir moksliniu, normatyviniu mąstymu paremta negalios koncepcija laiko perspektyvoje buvo papildyta biopsichosocialiniu požiūriu, sujungiančiu skirtingų lygmenų dėmenis: asmens aktyvumą ir dalyvavimą ribojančią kūno struktūrą, dalyvavimą ribojančias socialinės aplinkos sąlygas bei jų fone išskylančią konstruojančią / subjektyvų požiūrį. Nagrinėjant negalios fenomeną galima pastebėti, jog šiuo metu vyrauja du įtvirtinti ir pripažinti (idealieji) požiūriai į negalią: biopsichosocialinis ir Neįgaliųjų teisių konvencijos paradigma. Esminis jų skirtumas yra tas, jog abu požiūriai apima skirtingus laukus ir institutus: PSO Tarptautinėje sutrikimų, negalios ir sveikatos klasifikacijoje (2001) vyraujantis biopsichosocialinis negalios aiškinimas nukreiptas į medicinos lauką, o Neįgaliųjų teisių konvencija orientuota į politikos institutą, lygiomis teisėmis grindžiamą visuomenę.

švietimą, kuris: a) visapusiškai ugdytų žmogiškąjį potencialą, asmens orumą ir savigarbą; b) suteiktų neįgaliesiems galimybę ugdyti savo asmenybę, talentus ir kūrybiškumą, taip pat savo protinius ir fizinius gebėjimus didžiausiu įmanomu mastu; c) suteiktų neįgaliesiems galimybę veiksmingai dalyvauti laisvos visuomenės gyvenime. Kiekviena Neįgaliųjų teisių konvenciją ratifikavusi šalis įsipareigoja užtikrinti, kad neįgalieji nebūtų šalinami iš bendros švietimo sistemos, turėtų galimybę įgyti visiems tinkamą, kokybišką ir nemokamą pradinį, pagrindinį ir vidurinį išsilavinimą lygiai su kitais asmenimis (lygių galimybių bendrojo ugdymo švietimo sistemoje aspektas) tose bendruomenėse, kuriose jie gyvena (regioninio prieinamumo aspektas).

¹⁶ Konvencija numato ir švietimo sistemos lauke veikiančių mentorių paslaugas, taip pat mokytojų (įskaitant neįgaliuosius mokytojus), mokerių gestų kalbą ir (arba) Brailio abėcėlę, įdarbinimą.

¹⁷ Konvencijos Šalys privalo užtikrinti, kad neįgaliesiems asmenims būtų sudarytos teisingos ir palankios darbo sąlygos, vienodas atlygis už tokios pat vertės darbą, saugios ir sveikos darbo sąlygas, apsauga nuo priekabiavimo ir skundų patenkinimas.

Vis dėlto nepaisant minėtų požiūrių dominavimo, sveikatos priežiūros sistemoje biomedicininis požiūriu paremtas medicininis negalios modelis išlieka dominuojantis dėl to, kad teisingai parinktos gydymo priemonės ir būdai iš tiesų išsprendžia daugelį psichologinių ir socialinių problemų, kylančių būtent dėl asmens sveikatos būklės (Borkan et al., 2002; Kendall et al., 2009; Waddell, Aylward, 2010; White, 2005). Taigi nors medicininis negalios aiškinimas buvo itin kritikuojamas dėl pernelyg griežto normatyviškumo galima pastebėti, kad negalios fenomeno požiūriu jis išlieka reikšmingas¹⁸. Taip yra todėl, kad visuomenės sąranga, kaip ir individai, negali būti ir veikti be socialiai sukonstruotos normos, kuri lemia tam tikrų socialinių grupių tapatinimąsi arba išskirtinumą. Socialiai sukonstruotos normos lemia ir socialinės aplinkos kūrimą bei paties individo suvokimą socialinės aplinkos atžvilgiu. Visuomenėje vyraujančios opozicijos „geras blogas“, „sveikata liga“, „įgalus neįgalus“ ir kt. parodo, kad visuomet egzistuoja kategorijos, grupės ar individai, kurie patenka į „normalumo“ ribas ir tie, kurie socialinių normų neatitinka¹⁹. Dėl kūniško sutrikimo „žmogiškasis“ neįgaliųjų pavidalas tampa kvestionuojamas, taip sudarant prielaidas negalios ir neįgaliųjų asmenų stigmatizacijai.

1.3. Neįgaliųjų socialinė politika Lietuvoje

Sovietmečiu Lietuvoje dominavo neįgaliųjų piliečių socialinė atskirtis ir sąmoningas neįgaliųjų ignoravimas įvairiose socialinio gyvenimo srityse. Neįgaliųjų

¹⁸ Medicininę negalios ontologiją ir orientaciją į asmeninį lygmenį (aktyvumo ribotumą) galima pastebėti ir Lietuvoje įgyvendinamoje neįgaliųjų politikoje. Kaip antai, Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatyme (2004) nurodoma, jog asmens neįgalumo lygis nustatomas „*kompleksiškai vertinant asmens sveikatos būklę, galimybes būti savarankiškam kasdienėje veikloje, galimybes ugdytis, aplinkos veiksnių įtaką ir kitus svarbius aspektus*“ (19 str.), darbingumo lygis įvertinamas atsižvelgiant į „*asmens sveikatos būklę ir galimybes atlikti turimos kvalifikacijos darbus, įgyti naują kvalifikaciją ar dirbti darbus, nereikalaujančius profesinės kvalifikacijos po to, kai yra panaudotos visos galimos medicininės ir profesinės reabilitacijos bei specialiosios pagalbos priemonės*“ (20 str.), o šį įstatymą įgyvendinanti NDNT darbingumo lygio nustatymą apibūdina kaip kompleksiską, „*vertinant medicininis, funkcinis, profesinius bei kitus kriterijus, ribojančius asmenis darbingumą*“. Galima teigti, kad asmeniniai veiksniai ir kūniškasis sutrikimas išlieka svarbiausi vertinant asmens darbingumo lygį, tačiau neaišku, kokius aspektus apima sąvoka „*kiti kriterijai, ribojantys asmens darbingumą*“.

¹⁹ Medicinos institutas pasižymi stipriu autoritetu ir turi galią formuoti normalumo bei nukrypimo nuo normos tipologijas, medicininiais parametrais išmatuoti kūno normalumą ir kategorizuoti „kitokius“ kūnus, siūlyti medicininis normalumo atstatymo būdus (gydymą, reabilitaciją ar kt.) ((Barnes, Mercer, 2010; Bury, 1991; Stiker, 2000). Apie medicinos autoritetą savo darbuose nemažai kalba ir prancūzų postruktūralistinės minties pradininkas Michel Foucault (1975; 1977; 1990). Foucault teigimu, per įgyvendinamą medicinos politiką ir procesus formuojamas „normalaus“ kūno suvokimas, o normos neatitinkantys kūnai yra išstumiami į „normalaus“ kūno suvokimo paribius. Tiek Foucault, tiek ir jo sekėjai (Conrad, 1992; Davis, 1995; Davis, 2013) bei kritinių negalios studijų atstovai (Goodley, 2011; Goodley, Runswick Cole, 2013) pabrėžia, kad medicina ne tik identifikuoja ir konstruoja (ne)normalumo (kūno, funkcijų, gebėjimų ir pan.) suvokimą, bet ir kategorizuoja kūnus į sveikus bei tuos, kuriems reikalingas gydymas, t. y. sergančius, neįgalius kūnus.

institucionalizacija²⁰, negalios medikalizacija, sveikatos priežiūros specialistų galios dominavimas, taip pat neįgaliųjų teisių, galimybių ir privatumo apribojimas neigiamai paveikė neįgaliųjų įvaizdžio, psichoemocinių ryšių ir padėties formavimąsi Lietuvos visuomenėje. Tik žlugus Sovietų Sąjungai prasidėjo specialiųjų poreikių vaikų integracija į bendrojo lavinimo mokyklas, kūrėsi nevyriausybinės tėvų ir sveikatos paslaugų vartotojų organizacijos, buvo perimama pažangi patirtis iš tvirtas demokratines tradicijas turinčių šalių. 1991 m. Lietuvoje priimtas Invalidų socialinės integracijos įstatymas, kuris po įstojimo į ES 2005 m. buvo pervadintas į Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymą²¹. Teisės akto pataisomis atsisakyta neįgaliuosius diskriminuojančių sąvokų „invalidas“, „invalidumas“, kurios naujame įstatyme pakeistos į „neįgalusis“, „neįgalumas“, „darbingumo lygis“, „specialusis poreikis“ ir kt. Šio įstatymo priėmimas buvo viena pirmųjų politinio lygmens iniciatyvų, orientuotų į neįgaliųjų piliečių asmeninę ir socialinę gerovę, kuriuo remiantis neįgaliesiems nustatomas profesinės reabilitacijos paslaugų, specialius poreikis, teisiškai apibrėžiamos neįgaliųjų lygybė ir teisė dalyvauti visose socialinio gyvenimo srityse nepatiriant diskriminacijos ir socialinės atskirties.

Nuo 1991 m. Lietuvoje pradėta aktyviai plėtoti į neįgaliuosius orientuota teisinė bazė, nacionalinių strateginių dokumentų priėmimas ir įgyvendinimas²², o nuo 2004 m. – ir ES direktyvų bei kitų strateginių ir norminių dokumentų perkėlimas į nacionalinę socialinę politiką. Nemažai dėmesio Lietuvos užimtumo ir socialinėje politikoje pradėta skirti asmenų su negalia švietimo ir įdarbinimo aspektams²³. Vienu

²⁰ Sovietų Sąjungos, Centrinės ir Rytų Europos valstybėse buvo itin populiarūs psichoneurologiniai pensionatai, kurie gali būti priskiriamos prie totalitarinių ir disciplinarinių visuomenės institucijų, paremtų galios ir dominavimo principais (Rimšaitė, 2006).

²¹ *Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas* (2005). Nr. IX-2228, 2004-05-11, Žin., 2004, Nr. 83-2983.

²² 1992 metais Lietuvos Respublikos Vyriausybė priėmė nutarimą „Dėl Valstybinės invalidų medicininės, profesinės, socialinės reabilitacijos programos krypties 1992-2002 m. patvirtinimo“, kuriame nubrėžiamos strateginės neįgaliųjų medicininės reabilitacijos, jų dalyvavimo įvairiuose švietimo sistemos lygmenyse, aplinkos pritaikymo ir neįgaliųjų įtraukties bei socialinio dalyvavimo gerinimo gairės. Po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje įvyko reikšmingų pokyčių ir neįgaliųjų socialinės (piniginės) paramos srityje, kai 1994 metais buvo priimti Valstybės socialinio draudimo pensijų (pakeistas 2005 m.) ir Šalpos (socialinių) pensijų (2004 m. pakeistas pavadinimas: „Valstybinių šalpos išmokų įstatymas“) įstatymai, numatantys negalią turintiems asmenims pensijų, pašalpų, netekto darbingumo išmokų dydį, jų mokėjimo tvarką ir kitas sąlygas. 1992 m. įsteigta Lietuvos invalidų reikalų taryba prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, kurios veikla buvo orientuota į šalyje priimamų įvairias neįgaliųjų asmenų gyvenimo sritis reglamentuojančių įstatymų veiksmumo užtikrinimą ir stebėseną bei spręsti visus su neįgaliųjų gyvenimu ir veikla susijusius klausimus. 2004 m. Valstybinė medicininės socialinės ekspertizės komisija buvo reorganizuota ir pervadinta į Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybą (NDNT), kurios veiklos tikslas yra nustatyti asmens neįgalumo (asmenims iki 18 metų) ir darbingumo lygį bei įvertinti neįgaliųjų profesinės reabilitacijos paslaugų poreikį.

²³ 2002 metais Lietuva patvirtino pirmąją Nacionalinę žmonių su negale socialinės integracijos 2003–2012 metų programą, kuri 2012 m. buvo atnaujinta (Nacionalinė žmonių su negale socialinės integracijos 2013–2019 metų programa). Šalyje tai yra vienos svarbiausių iniciatyvų, kurių nuostatai perkelti į neįgaliųjų išsilavinimą, įdarbinimą, socialinį dalyvavimą ir kitas sritis reglamentuojančius šalies įstatymus ir socialinės politikos priemones. Viena naujausių politinių strategijų Lietuvoje galima įvardinti 2013 m. patvirtintą Socialinės įtraukties didinimo 2014–2020 m. veiksmų planą, kurį įgyvendinant planuojama teikti paslaugas (psichosocialinę pagalbą, socialinių įgūdžių ugdymą ir palaikymą, tarpininkavimą ir kt.) ir taip sukurti prielaidas pažeidžiamiausių asmenų integracijai ar

svarbiausių laikotarpių neįgaliesiems galima įvardinti 2010 m., kai Lietuva ratifikavo JT Neįgaliųjų teisių konvenciją ir išsipareigojo imtis visų įmanomų priemonių neįgaliųjų švietimo, užimtumo, viešosios erdvės prieinamumo, pilietinių, politinių galimybių kūrimo ir gerinimo srityse (detaliau žr. 1.2. skyrių).

Apibendrinant galima teigti, kad po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje daugiau dėmesio pradėta teikti neįgaliųjų socialinei įtraukčiai ir dalyvavimui užtikrinti bei negalios destigmatizacijai. Neįgaliųjų švietimas ir įtrauktis į darbo rinką yra vienas svarbiausių Lietuvoje įgyvendinamos socialinės politikos prioritetų, tačiau neįgaliųjų asmenų užimtumo rodikliai atspindi, kad praktiniai pokyčiai nėra labai greiti, o perkeliant įstatymų ir projektų nuostatas į praktinį lauką susiduriama su tam tikromis kliūtimis ir sunkumais (žemi neįgaliųjų dalyvavimo švietimo sistemoje, ypač aukštajame moksle, rodikliai, ankstyvas neįgaliųjų „iškritimas“ iš švietimo sistemos, aukštas neįgaliųjų nedarbo lygis, menkas neįgaliųjų dalyvavimas ADRP ir kt.) (detaliau žr. 1.3.1. ir 1.3.2. skyrius).

1.3.1. Neįgaliųjų švietimo politika Lietuvoje

Šalyje įgyvendinama švietimo politika užima svarbų vaidmenį neįgaliam jaunimui pereinant į darbo rinką. Atvirumu, prieinamumu ir lygiateisiškumu grįsta švietimo sistema sudaro sąlygas formuoti profesiniam asmens tapatumui, profesinio kelio suvokimui, o suteiktas kokybiškas išsilavinimas sudaro prielaidas negalia turinčiam jaunimui įsidarbinti ir tapti konkurencingam darbo rinkoje. Remiantis Neįgaliųjų teisių konvencija, visuose švietimo sistemos lygmenyse būtina siekti visiškos neįgaliųjų įtraukties, tinkamai pritaikant sąlygas, atsižvelgiant į asmens poreikius (aplinkos pritaikymo ir įgalinančios aplinkos aspektas), užtikrinant teisę švietimo sistemoje gauti būtiną paramą bei taikant veiksmingas individualizuotas paramos priemones, kad nediskriminuojant ir lygiomis galimybėmis negalia turintiems asmenims būtų užtikrinamas visų lygių švietimas.

Nagrinėjant Lietuvoje galiojančius norminius dokumentus švietimo politikos srityje (Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas (1991; 2011), Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas (2009), Lietuvos Respublikos profesinio mokymo įstatymas (1997), Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl finansinės pagalbos priemonių teikimo neįgaliesiems, studijuojantiems aukštosiose mokyklose“ (2006) ir kt.) galima pastebėti, kad švietimo sistema ir skirtingi jos polaukiai (bendrojo, profesinio ir aukštojo mokslo lygmenys) tapo labiau įgalinanti ir atviresnė (bent jau formaliu lygmeniu) neįgalumą turintiems asmenims (detaliau žr. 3 lent.).

sugrįžimui į darbo rinką. Veiksmų planu siekiama įgyvendinti nuoseklius ir koordinuotus veiksmus, skatinančius sukurti tam tikrą sistemą, kuri sudarytų sąlygas pereiti nuo institucinės socialinės globos prie paslaugų įvairaus amžiaus neįgaliesiems, turintiems proto ir (ar) psichikos negalia.

3 lentelė. Švietimo politikos atvirumas neįgaliesiems*

Teisinis dokumentas	Svarbiausios reglamentuojamos sritys	Teisinių dokumentų nuostatos
Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas (1991)	Pagalba pasirinkti tinkamą mokyklą	„padėti vaikui pasirinkti mokyklą pagal protines ir fizines galias ir joje adaptuotis“ (21 str.)
	Pagalba mokymosi metu (kompensacinė technika, vertėjų, skaitovų, palydovų, mokytojų padėjėjų pagalba)	„teikiama asmeniui, kuriam jos reikia. <...> asmuo aprūpinamas ugdymui skirta kompensacine technika, jam skiriami vertėjai, skaitovai, palydovai, mokytojų padėjėjai“ (22 str.)
	Individualus mokymas gydymo (stacionarinėje asmens sveikatos priežiūros) įstaigoje ar namuose	„vaikui, dėl ligos ar patologinės būklės negalinčiam mokytis bendrojo lavinimo mokykloje, <...> sudaromos sąlygos mokytis gydymo (stacionarinėje asmens sveikatos priežiūros) įstaigoje, namuose“ (35 str.)
	Nukreipimas į kitą mokymo įstaigą dėl nepritaikytos mokymo aplinkos (specialistų galia nuspręsti dėl neįgalaus moksleivio mokymosi galimybių)	„Mokykla, dėl objektyvių priežasčių negalinti užtikrinti mokiniui, kuris mokosi pagal privalomojo švietimo programas, psichologinės, specialiosios pedagoginės, specialiosios ar socialinės pedagoginės pagalbos, suderinusi su jo tėvais (globėjais, rūpintojais), pedagogine psichologine bei vaiko teisių apsaugos tarnyba, siūlo jam mokytis kitoje mokykloje“ (29 str.)
Lietuvos Respublikos profesinio mokymo įstatymas (1997)	Tinkamų sąlygų sudarymas profesinėse mokyklose	„Specialiųjų poreikių asmenims teisės aktų nustatyta tvarka sudaromos sąlygos mokytis pagal profesinio mokymo programas ir įgyti kvalifikaciją“ (16 str.)
	Profesinių mokymo programų pritaikymas specialiųjų ugdymo programų absolventams	„Asmenys, baigę specialiojo ugdymo programas, gali būti mokomi kartu su kitais mokiniais pagal jiems pritaikytas profesinio mokymo programas“ (16 str.) „Vyriausybės įgaliotos institucijos profesinio mokymo įstaigose gali užsakyti profesinio mokymo programas specialiųjų poreikių asmenims“ (16 str.)
Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymas (1998)	Tinkamų mokymo sąlygų sudarymas profesinėse ir aukštosiose mokyklose	„Profesinės, aukštesniosios ir aukštosios mokyklos sudaro sąlygas specialiųjų poreikių asmenims, turintiems reikiamą išsilavinimą, pagal jų gebėjimus įgyti išsilavinimą ir profesiją“ (13 str.)
	Pirmumo ir lengvatinių sąlygų sudarymas neįgaliesiems stoti į profesines ir aukštąsias mokyklas	„Esant kitoms vienodoms priėmimo sąlygoms, į profesines, aukštesniąsias ir aukštąsias mokyklas specialiųjų poreikių asmenys priimami pirmumo tvarka. Profesinės, aukštesniosios ir aukštosios mokyklos gali nustatyti papildomas lengvatines specialiųjų poreikių asmenų priėmimo sąlygas ir tvarką“ (13 str.)
	Individualus mokymas namuose	„Asmenys, negalintys lankyti švietimo įstaigų, ugdomi namuose“ (9 str.)

Teisinis dokumentas	Svarbiausios reglamentuojamos sritys	Teisinių dokumentų nuostatos
	Specialių mokymo / kompensacinių priemonių skyrimas	„Specialiųjų poreikių asmenys švietimo įstaigose ir namuose aprūpinami ugdymui skirta kompensacine technika Vyriausybės ar jos įgaliotos institucijos nustatyta tvarka, specialiosiomis mokymo priemonėmis“ (25 str.)
	Transporto paslaugos į švietimo įstaigą ir iš jos negalią turintiems asmenims iki 21 metų amžiaus	„Švietimo įstaigos steigėjas organizuoja specialiųjų poreikių asmenų iki 21 metų, kurie nepajėgia (negali savarankiškai vaikščioti, dėl didelių sutrikimų yra nesaugūs gatvėje) patys atvykti į švietimo įstaigą (išskyrus profesines, aukštesniąsias, aukštąsias mokyklas), nemokamą atvežimą į ją ir parvežimą į namus“ (27 str.)
	NVO vaidmuo organizuojant specialiųjų ugdymo poreikių asmenų ugdymą	„Nevyriausybines organizacijos gali dalyvauti organizuojant specialiųjų ugdymo poreikių asmenų ugdymą ir teikti jiems finansinę bei kitą paramą savo įstatuose nustatyta tvarka“ (28 str.)
	Tėvų / globėjų įtrauktis ir dalyvavimas ugdymo procese	„Specialiųjų poreikių vaikų tėvai (ar vaiko globėjai) turi teisę dalyvauti įvertinant vaiko specialiuosius ugdymosi poreikius ir gauti išsamią informaciją apie įvertinimo rezultatus, dalyvauti vaiko ugdymo procese, <...> teikti siūlymus pedagogams, ugdantiems vaiką, švietimo įstaigos vadovams koreguoti pedagoginį procesą“ (33 str.)
Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatymas (2009)	Vienodas neįgaliųjų traktavimas (įstojimo ir studijų finansavimo galimybės) aukštojo mokslo sistemoje	„Į aukštosios mokyklos pirmosios pakopos ir vientisųjų studijų programas konkurso būdu priimami ne žemesnį kaip vidurinį išsilavinimą turintys asmenys, atsižvelgiant į mokymosi rezultatus, stojamuosius egzaminus ar kitus aukštosios mokyklos nustatytus kriterijus“ (52 str.)
	Žmogiškųjų išteklių (gebėjimų, mokymosi rezultatų ir kt.) reikšmė stojant į valstybės finansuojamas studijų vietas	„Pirmenybė į valstybės finansuojamas studijų vietas pagal pirmosios pakopos ir vientisųjų studijų programas tenka stojantiems pagal jų gebėjimus, kurie nustatomi atsižvelgiant į brandos egzaminų, mokymosi, kitus rezultatus bei specialiuosius gebėjimus“ (70 str.)
	Neįgaliųjų studentų rėmimas aukštajame moksle teikiant finansinę paramą	„studentams gali būti mokamos socialinės, skatinamosios ir studijų stipendijos“ (75 str.)

Teisinis dokumentas	Svarbiausios reglamentuojamos sritys	Teisinių dokumentų nuostatos
Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas (2011)	Mokymosi aplinkos pritaikymas ir pagalba mokymosi metu (psichologinė, specialioji pedagoginė pagalba, ugdymui skirtos kompensacinės technikos ir specialiųjų mokymo priemonių teikimas)	„Specialiųjų poreikių asmeniui švietimo prieinamumas užtikrinamas pritaikant mokyklos aplinką, pritaikant mokyklos aplinką, teikiant psichologinę, specialiąją pedagoginę ir specialiąją pagalbą, aprūpinant ugdymui skirta kompensacine technika ir specialiosiomis mokymo priemonėmis“ (34 str.)
	Tėvų / globėjų įtrauktis ir dalyvavimas ugdymo procese	„Specialiųjų poreikių vaikui jo tėvų (globėjų, rūpintojų) pageidavimu sudaromos sąlygos ugdytis arčiau jų gyvenamosios vietos esančioje ikimokyklinio ugdymo ir bendrojo lavinimo mokykloje visiškos, dalinės integracijos forma arba specialiojo ugdymo programą vykdančioje mokykloje“ (34 str.)
	Didelių ir labai didelių specialiųjų poreikių (sunkią negalią) turinčių asmenų įtrauktis į bendrojo ugdymo sistemą	„į valstybinę ir savivaldybės ikimokyklinio ugdymo mokyklą ir bendrojo ugdymo mokyklą, skirtą mokiniams, turintiems specialiųjų ugdymosi poreikių, ugdyti, į ikimokyklinio ugdymo mokyklos grupę ir bendrojo ugdymo mokyklos klasę, skirtą mokiniams, turintiems specialiųjų ugdymosi poreikių, ugdyti, priimami asmenys, turintys didelių ir labai didelių specialiųjų ugdymosi poreikių“ (29 str.)

*Lentelė sudaryta disertacijos autorės, remiantis Lietuvos teisinių dokumentų turinio analize

1998 m. priimtame *Specialiojo ugdymo įstatyme* nurodoma, jog neįgalieji asmenys profesiją gali įgyti bet kurio lygmens švietimo institucijose (13 str.), o negalintys lankyti švietimo įstaigų turi teisę būti mokomi individualiai (namuose) (9 str.). Taip pat atsižvelgiant į specialiuosius poreikius²⁴ neįgalūs jauni asmenys gali būti aprūpinti ugdymui skirta kompensacine technika, mokymo priemonėmis (25 str.), taip pat gali būti teikiamos transporto paslaugos (nemokamas atvežimas į švietimo instituciją ir parvežimas į namus), tačiau ši paslauga nėra teikiama profesinėse ar aukštosiose mokyklose besimokantiems ir vyresniems nei 21-erių metų neįgaliesiems (27 str.). Remiantis šiuo įstatymu, negalią turinčiam jaunimui švietimo sistemos lauke taip pat suteikiama daugiau galių ir privilegijų, pavyzdžiui, neįgalieji į profesines ir aukštąsias mokyklas gali būti priimami pirmumo tvarka, skiriant papildomas lengvatines priėmimo sąlygas ir tvarką (13 str.). Atkreiptinas dėmesys, jog Specialiojo ugdymo įstatymas nurodo nevyriausybinę organizacijų (28 str.) ir tėvų / globėjų (33

²⁴ Specialieji neįgalųjų poreikiai ir jų lygis nustatomi ir tenkinami neatsižvelgiant į neįgalaus asmens amžių, neįgalumo ar darbingumo lygį. Specialieji poreikiai ir jų lygis nustatomi tokiose pagrindinėse neįgalųjų veiklos srityse: buityje ir asmeniniame gyvenime, ugdymo srityje, darbinėje veikloje, visuomeniniame gyvenime (Lietuvos Respublikos neįgalųjų socialinės integracijos įstatymas, 2005, 28 str.).

str.) teises, įsitraukimo bei dalyvavimo galimybes specialiųjų ugdymo poreikių vaikų mokymo(si) procese: teikiant neįgaliųjų ugdymui reikiamą paramą, siūlymus švietimo sistemos atstovams, koreguojant mokymo procesą ir pan. Galima teigti, kad minėtas įstatymas pabrėžia socialinio kapitalo ir tėvų svarbą įsitraukiant į negalią turinčio vaiko ugdymo procesą ir formuojant savitą *habitus*.

Nors specialusis ugdymas kaip atskira švietimo sistemos grandis dominavo iki 2011 m. Lietuvoje galiojusiam Specialiojo ugdymo įstatyme, „specialumas“ (negalios stigma) atsispindi kituose šalies švietimo įstatymuose vartojamoje sąvokoje „specialusis ugdymosi poreikis“. Galima teigti, kad „specialumas“ atspindi tam tikrą nukrypimą nuo *bendrumo*, t. y. bendrojo ugdymo sistemos. Vadinasi, specialiojo ugdymo institucijose besimokantys asmenys pasižymi atitinkamu išskirtinumu ir specifiškumu, kurie nukrypsta nuo visuotinai pripažintamų *bendrumo* nuostatų. Nors Specialiojo ugdymo įstatymas neteko galios nuo 2011 m., daugelis šio įstatymų nuostatų yra perkeltos į *Lietuvos Respublikos švietimo įstatymą* bei jo pataisas. Bendriausiu požiūriu, Švietimo įstatymas (1991) įtvirtina laisvę rinktis ugdymo instituciją, apibrėžia pagrindines švietimo sistemos institucijų tvarkos taisykles bei teikiamas paslaugas. Nors įstatymas deklaruoja asmens teisę į mokslą atsižvelgiant į protinius ir fizinius gebėjimus (21 str.), reikšmingas vaidmuo ir galios svertai suteikiami švietimo institucijose specialiąją ir socialinę pedagoginę pagalbą įgyvendinantiems specialistams (22 str.). Remiantis šiomis nuostatomis, švietimo sistemos lauke neįgaliajam suteikiama dalyvavimo galimybė, tam tikra prasme paklūstant jame veikiančių specialistų (*agentų*) kontrolei. Galima sakyti, kad galutinis sprendimas įvertinant specialiuosius ugdymosi poreikius, atitenka švietimo sistemos lauke didesne simboline galia pasižymintiems agentams, tačiau pasigendama neįgaliuosius vaikus auginančių tėvų / globėjų įtraukties į sprendimo procesą.

Kita svarbus Lietuvos socialinės politikos aspektas yra švietimo sistemoje egzistuojanti galimybė specialiųjų ugdymosi poreikių turinčius mokinius ugdyti mokyklose (klasėse), skirtose mokiniams, turintiems specialiųjų ugdymosi poreikių. 1991 m. Švietimo įstatymo redakcijoje buvo pažymima, jog jeigu mokykla dėl objektyvių priežasčių neturi galimybių užtikrinti mokiniui „*psichologinės, specialiosios pedagoginės, specialiosios ar socialinės pedagoginės pagalbos*“, ji turi teisę siūlyti asmeniui pereiti mokytis į kitą mokymosi įstaigą. Tokiose nuostatose atsispindėjo žemas švietimo sistemos atvirumo ir lankstumo lygis negalią turinčių asmenų atžvilgiu. Šis teiginys gali būti pagrindžiamas Švietimo įstatymo (aktuali redakcija nuo 2011 m.) 30 str., kuriame nors ir pripažįstama, jog gestų kalba yra kurčiųjų gimtoji kalba ir deklaruojama teisė klausos negalią turintiems asmenims „*ikimokyklinio ir bendrojo ugdymo mokyklose mokytis gimtosios (gestų) kalbos*“, tačiau tik mokyklose, „*skirtose mokiniams, turintiems specialiųjų ugdymosi poreikių*“. Remiantis Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatomis (24 str.), mokymosi aplinka turi būti grindžiama prieinamumu ir atvirumu visiems, sudarant sąlygas mokytis Brailio rašto, gestų kalbos ir suteikiant patobulintus ir alternatyvius bendravimo ir orientavimo būdus, priemones ir formas. Be to, Konvencija numato ir

švietimo sistemos lauke veikiančių mentorių paslaugas, taip pat mokytojų (įskaitant neįgaliuosius mokytojus), mokančių gestų kalbą ir (arba) Brailio abėcėlę, įdarbinimą.

Lietuvos statistikos departamento duomenimis, specialiųjų mokyklų ir ugdymo centrų skaičius šalyje nuo 2008 iki 2014 m. sumažėjo daugiau nei ketvirtadaliu (2008–2009 m. m. veikė 67 specialiosios mokyklos, 2014–2015 m. m. – 49). Šiuo laikotarpiu pastebima, jog gerokai sumažėjo specialiosiose mokyklose / ugdymo centruose besimokančių mokinių skaičius (nuo 4,5 tūkst. 2008–2009 m. m. iki 3,6 tūkst. 2014–2015 m. m.) (žr. 4 lent.).

4 lentelė. Specialiųjų ugdymosi poreikių (SUP) turintys vaikai ir mokiniai, integruoti į ikimokyklinio ir bendrojo ugdymo institucijų bendrojo ugdymo grupes ir klases

	2008-2009 m. m.	2009-2010 m. m.	2010-2011 m. m.	2012-2013 m. m.	2013-2014 m. m.	2014-2015 m. m.
SUP turintys vaikai ikimokyklinio ugdymo įstaigų bendrojo ugdymo grupėse	15 435	16 070	17 209	13 362	12 791	13 343
palyginti su bendru ugdomų vaikų skaičiumi, proc.	16,5	17,0	17,6	12,8	13,3	13,7
SUP turintys mokiniai bendrojo ugdymo mokyklose	49 593	47 597	43 422	36 209	36 077	35 556
dalinė integracija ¹	852	817	808	758	1 005	963
visiška integracija ²	48 741	46 780	42 616	35 451	35 072	34 593
palyginti su bendru mokinių skaičiumi, proc.	10,7	10,8	10,4	9,7	9,8	10,3
Specialiosios mokyklos ir ugdymo centrai ir mokinių skaičius juose	67 (4 500)	64 (4 253)	62 (4 027)	60 (4 083)	50 (3 594)	49 (3 663)

¹ specialiosiose, išlyginamosiose ir lavinamosiose klasėse

² specialiųjų poreikių mokiniai, integruoti į bendrojo ugdymo klases

Šaltinis: Neįgaliųjų reikalų departamentas prie SADM

Galima daryti prielaidą, jog specialiųjų mokyklų institucinius pokyčius nulėmė 2010 m. Lietuvoje ratifikuota Neįgaliųjų teisių konvencija ir šio reikšmingo dokumento nulemtas Specialaus ugdymo įstatymo eliminavimas iš Lietuvos švietimo sistemos lauko, taip siekiant įtraukti neįgaliuosius į bendrojo ugdymo švietimo sistemą bei sudaryti sąlygas lygiateisiam jų švietimui. Vis dėlto nemažas išliekančių specialiųjų mokyklų / ugdymo centrų skaičius atskleidžia, jog Neįgaliųjų teisių konvencijoje deklaruojamas universalus dizaino (visiems tinkančio švietimo) principas Lietuvos švietimo sistemoje, ypač bendrojo ugdymo grandyje, dar išlieka neįgyvendintas.

Remiantis *Lietuvos Respublikos profesinio mokymo įstatymu* (1997; aktuali redakcija nuo 2008 m.), neįgaliesiems asmenims turi būti sudaromos sąlygos mokytis pagal profesinio mokymo programas bei įgyti profesinę kvalifikaciją, o specialiojo ugdymo mokyklas baigusiesiems asmenims profesinėse mokyklose gali būti jų

galimybes ir gebėjimus atitinkančios / pritaikytos mokymo programos (16 str.). Pagal įstatymą Vyriausybės įgaliotos institucijos turi teisę profesinio mokymo įstaigose užsakyti profesinio mokymo programas specialiųjų poreikių asmenims, pavyzdžiui, sudaryti sutartis dėl profesinės rehabilitacijos, neformalaus švietimo ir kitų neįgaliesiems skirtų mokymo iniciatyvų. Paminėtina, kad Profesinio mokymo įstatymas apibrėžia organizuojamo profesinio mokymo ir darbo rinkos poreikių struktūros sinergijos svarbą. Kaip nurodoma, esminis profesinio mokymo tikslas yra suteikti asmeniui kvalifikaciją ir kompetencijas, padedančias sėkmingai įsitvirtinti ir konkuruoti kintančioje šalies bei tarptautinėje darbo rinkoje (3 str.), ir pažymima, jog profesinis mokymas turi būti tiek teoriniu, tiek praktiniu lygmenimis. Profesinio mokymo institucija turi teisę sudaryti profesinio mokymo sutartį su bet kuria organizacija, „*kuriai profesinis mokymas nėra pagrindinė veikla*“, taip pat su ūkininku, laisvuoju mokytoju ir mokiniu (15 str.). Taip praktinis mokymas gali vykti tiesiogiai darbo vietoje ir padėti besimokančiajam geriau suvokti darbo rinkos poreikius bei vystyti darbo rinkai / specialybei reikalingas praktines žinias ir įgūdžius. Vis dėlto šio įstatymo deklaruojamuose profesinio mokymo sistemos lygių galimybių principuose neįvardijama negalia ar sveikatos būklė („*<...> profesinio mokymo sistema yra socialiai teisinga, ji užtikrina asmenų lygybę, nepaisant jų lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų <...>*“, 4 str.).

Kaip pabrėžiama *Lietuvos Respublikos mokslo ir studijų įstatyme* (2009; aktuali redakcija nuo 2014 m.), į aukštosios mokyklos pirmosios pakopos ir vientisųjų studijų programas konkurso būdu gali būti priimami ne žemesnį kaip vidurinį išsilavinimą turintys asmenys, atsižvelgiant į mokymosi rezultatus, o pirmenybė į valstybės finansuojamas studijų vietas suteikiama stojantiesiems, turintiems didesnius negu kitų stojančiųjų gebėjimus, aukštesnius brandos egzaminų įverčius ir pasižymintiems specialiaisiais gebėjimais (70 str.). Galima teigti, kad aukštojo mokslo institucijose negalią turinčių asmenų įsitraukimo ir dalyvavimo šiose struktūrose galimybės tiesiogiai priklauso nuo disponuojamų kultūrinio kapitalo išteklių (gebėjimų, žinių, mokymosi rezultatų ir pasiekimų, kompetencijų ir kt.). Lyginant Lietuvos švietimo sistemoje galiojančius įstatymus galima pastebėti, kad Mokslo ir studijų įstatymas panaikino iki 2011 m. galiojusiam Specialiojo ugdymo įstatyme deklaruojamą aukštųjų mokyklų atvirumą neįgaliesiems, paremtą pirmumo ir papildomų lengvatinių priėmimo sąlygų skyrimo sistema. Vis dėlto nors aukštojo mokslo švietimo sistemoje nenumatyta jokia lengvatinė specialiųjų poreikių turinčių asmenų priėmimo į aukštąsias mokyklas tvarka, jose studijuojantiems neįgaliesiems gali būti skiriama finansinė parama (socialinės, skatinamosios, studijų stipendijos ir tikslinės išmokos).

Nors Profesinio mokymo bei Mokslo ir studijų įstatymai bei jų pataisos numato sąlygas ir paramą povidurinio išsilavinimo siekiantiems neįgaliesiems, tačiau statistiniai rodikliai atspindi nepakankamą neįgaliųjų dalyvavimą Lietuvos profesinėse ir aukštosiose mokyklose. Nuo 2009–2010 iki 2014–2015 m. m. aukštosiose mokyklose besimokančių neįgaliųjų skaičius pastebimai nekito, tačiau

2014-2015 m. m. mokymąsi profesinėse mokyklose pasirinko proc. daugiau neįgaliųjų, palyginti su 2009-2010 m. m. (žr. 5 lent.).

5 lentelė. Neįgaliųjų skaičius profesinėse ir aukštosiose mokyklose

	2009-2010 m. m.	2010-2011 m. m.	2011-2012 m. m.	2012-2013 m. m.	2013-2014 m. m.	2014-2015 m. m.
Profesinėse mokyklose	1 016	1 116	994	1 052	1328	1323
Aukštosiose neuniversitetinėse mokyklose	409	374	352	520	596	410
Universitetuose	515	517	467	459	535	510

Šaltinis: Neįgaliųjų reikalų departamentas prie SAM, Lietuvos statistikos departamentas

Palyginti su bendru mokinių skaičiumi Lietuvos profesinėse mokyklose, neįgalių moksleivių skaičius šio lygmens švietimo sistemos institucijose nesiekia 3 proc., o neįgalieji studentai aukštosiose universitetinėse ir neuniversitetinėse (kolegijose) mokyklose sudaro vos 1,5–2 proc. visų aukštajame moksle dalyvaujančių asmenų. Palyginti su 2013–2014 m. m., 2014–2015 m. m. negalių studentų skaičius aukštojo mokslo institucijose sumažėjo 0,5 procentinio punkto.

Remiantis neįgaliųjų dalyvavimo švietimo sistemoje statistiniais rodikliais, tik kas antras negalią turintis jaunas asmuo, baigęs bendrojo / specialaus ugdymo švietimo instituciją, tęsia mokymąsi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje ir siekia profesinio ar aukštojo išsilavinimo. Bemaž pusė neįgaliųjų apsiriboja bendrojo ugdymo mokyklos baigimu ir taip iškrenta iš švietimo sistemos, neįgijusi profesijos ar specialybės, o tam tikrais atvejais (dėl sveikatos sutrikimų, mokymosi kliūčių ar kitų priežasčių) ir vidurinio išsilavinimo. Pasitraukimas iš švietimo sistemos mažina negalią turinčio jaunimo įsidarbinamumą (angl. *employability*), lemia perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką kliūtis ir apriboja perėjimo galimybes. Vidurinį ar žemesnį išsilavinimą įgijusiam jaunimui sunkiau konkuruoti darbo rinkoje, gauti tinkamą ir pakankamas pajamas suteikiantį užimtumą. Dėl nepakankamo išsilavinimo negalią turintis jaunimas susiduria su rizika patekti į nesimokančio ir nedirbančio jaunimo grupę ir patirti ilgalaikio nedarbo epizodus.

Apibendrinant galima teigti, kad Lietuvos švietimo sistemoje ir mokymosi galimybes apibrėžiančiuose įstatymuose tebevyksta perėjimas prie neįgaliųjų įtraukties, diskriminacijos panaikinimo, lygių galimybių ir reikiamų sąlygų sudarymo institucinėje struktūroje, aplinkos pritaikymo mokymuisi ir reikiamos pagalbos teikimo neįgalumą turintiems asmenims, siekiant bendrojo, profesinio ir aukštojo išsilavinimo, *švietimo visiems* užtikrinimo. Buvę ir iki šiol vykstantys įstatymų ir švietimo politikos pokyčiai taip pat sudaro prielaidas švietimo sistemos lauko lankstumui ir atvirumui, kurie grindžiami orientacija ir prisitaikymu prie negalią turinčių asmenų poreikių. Neįgaliųjų švietimo politikoje atsispindi iniciatyvos keisti švietimo sistemos lauko atvirumą ir prieinamumą visiems išsilavinimo siekiantiems asmenims, nepriklausomai nuo kūniško sutrikimo (negalios).

1.3.2. Užimtumo politikos kūrimas neįgaliesiems

Šalyje įgyvendinama užimtumo politika bei taikomos priemonės yra neatsiejama negalia turinčio jaunimo sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sąlyga, lemianti efektyvesnę (sėkmingesnę) neįgaliųjų įsitraukimą į darbo rinką ir dalyvavimą joje. Okunevičiūtės-Neverauskienės (2010; 2012) pastebėjimu, Lietuvos užimtumo politikoje ima nykti aiški takoskyra tarp socialinės apsaugos ir darbo rinkos politikos. Užimtumą skatinančios priemonės pasižymi vis didesne orientuojamos į individo asmeninę ir socialinę raidą, socialinių įgūdžių vystymą, o socialinės apsaugos politikos priemonėmis vis labiau stengiamasi užtikrinti asmens užimtumą. Kaip nurodoma darbo rinkos atvirumą ir neįgaliųjų teisę į užimtumą deklaruojančiame Neįgaliųjų teisių konvencijos 27 str., neįgalieji privalo turėti lygias galimybes ir nepatirti diskriminacijos dėl neįgalumo visais klausimais, susijusiais su visomis užimtumo formomis, įskaitant įdarbinimo sąlygas, priėmimą į darbą ir darbą, darbo išsaugojimą, kilimą tarnyboje, saugias ir sveikas darbo sąlygas. Konvencijoje taip pat pabrėžiamas socialinės politikos bei ADRP priemonių užtikrinimas, kurios leistų neįgaliesiems įgyti profesinės patirties, suteiktų nediskriminuojančias sąlygas profesinei galiai įtvirtinti bei sudarytų sąlygas neįgaliesiems lengviau pereiti į darbo rinką.

Remiantis Lietuvos statistiniais rodikliais, dirbančių neįgalių asmenų skaičius šalyje išlieka itin mažas, o galimybės įsidarbinti dažnai tampa ribotos. Prasidėjus ekonominei krizei Lietuvoje, 2009 m. teritorinėse darbo biržose registruotų neįgaliųjų bedarbių skaičius siekė 19,6 tūkst. ir tik kas penktam ieškančiam darbo neįgaliajam pavyko įsidarbinti. Pažymėtina, jog pastarųjų penkerių metų rodikliai atspindi palankesnę neįgaliųjų užimtumo situaciją, t. y. nuo 2009 iki 2014 m. registruotų darbo ieškančiųjų neįgalių asmenų sumažėjo beveik perpus, o įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius siekė 50 proc. (žr. 6 lent.).

6 lentelė. Darbo biržoje registruotų ir įdarbintų neįgaliųjų skaičius 2007–2014 m.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Registruotų neįgaliųjų bedarbių skaičius	12 122	14 653	19 567	15 141	11 203	13 764	12 427	11 222
Įsidarbinę neįgalieji	5 798	5 668	4 015	4 883	6 227	6 078	4 977	5 253

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija; Lietuvos darbo birža prie SADM

Nagrinėjant Lietuvoje įgyvendinamas neįgaliųjų užimtumo priemones galima pastebėti, jog neįgaliųjų ir kitų socialiai pažeidžiamų grupių (jaunimo, vyresnio amžiaus asmenų, ilgalaikių bedarbių ir pan.) įtrauktis į darbo rinką yra grindžiama aktyvios darbo rinkos politikos (ADRP) priemonėmis, kurių įgyvendinimą reglamentuoja skirtingi Lietuvos Respublikoje galiojantys teisiniai ir strateginiai dokumentai (Užimtumo rėmimo įstatymas, 2006; Aktyvios darbo rinkos politikos priemonių įgyvendinimo sąlygų ir tvarkos aprašas, 2009; Įsakymas „Dėl Profesinės reabilitacijos paslaugų poreikio nustatymo kriterijų aprašo ir Profesinės reabilitacijos paslaugų teikimo bei finansavimo taisyklių patvirtinimo“, 2004 ir kiti). Pagrindinis

ADRP priemonių tikslas – stiprinti darbo jėgos paklausos ir pasiūlos pusiausvyrą, didinti darbo jėgos pasiūlą ir mažinti nedarbo lygį. Šiuo metu Lietuvoje įgyvendinamos ADRP priemonės orientuotos į profesinių gebėjimų tobulinimą (profesinė mokymas ir perkvalifikavimas, darbo įgūdžių įgijimo rėmimas), darbo vietų kūrimą (viešieji darbai, darbo rotacija) ir savarankiško užimtumo rėmimą, tačiau negalią turintys asmenys ne visuomet įvardijami kaip tikslinė ar prioritetinga minėtų priemonių grupė (žr. 7 lent.).

7 lentelė. Lietuvoje įgyvendinamos ADRP priemonės (neįgaliųjų) užimtumui didinti

Priemonė	Priemonės tikslas	Tikslinė neįgaliųjų grupė (Priemonėje nurodyta tiesiogiai)
Profesinis mokymas	Naujos profesijos įgijimas; Darbo rinkoje paklausių kompetencijų ir kvalifikacijos įgijimas	----
Įdarbinimas subsidijuojant	Įdarbinimo rėmimas	a) neįgalieji, kuriems nustatytas iki 25 procentų darbingumo lygis arba sunkus neįgalumo lygis b) neįgalieji, kuriems nustatytas 30–40 procentų darbingumo lygis arba vidutinis neįgalumo lygis c) neįgalieji, kuriems nustatytas 45–55 procentų darbingumo lygis arba lengvas neįgalumo lygis
Darbo įgūdžių įgijimo rėmimas	Trūkstančių darbo įgūdžių įgijimas tiesiogiai darbo vietoje	----
Viešieji darbai	Laikinas įdarbinimas	----
Darbo rotacija	Laikinas įdarbinimas (iki 12 mėn.)	----
Darbo vietų steigimo (pritaikymo) subsidijavimas	Naujų darbo vietų steigimas arba pritaikymas negalios būklei (orientacija į darbdavius)	a) neįgalieji, kuriems nustatytas iki 25 procentų darbingumo lygis arba sunkus neįgalumo lygis b) neįgalieji, kuriems nustatytas 30–55 procentų darbingumo lygis arba vidutinis ar lengvas neįgalumo lygis
Savarankiško užimtumo rėmimas	Pagal verslo liudijimą vykdomos veiklos subsidijavimas	a) neįgalieji, kuriems nustatytas darbingumo lygis iki 25 procentų arba sunkus neįgalumo lygis b) neįgalieji, kuriems nustatytas 30–40 procentų darbingumo lygis arba vidutinis neįgalumo lygis
Bedarbių teritorinio judumo rėmimas	Įdarbinimo rėmimas darbo vietose, nutolusiose >30 km nuo gyvenamosios vietos	----

Saltinis: Lietuvos darbo birža prie SADM

Lietuvoje 20-25 proc. visų šalies teritorinėse darbo biržose registruotų neįgaliųjų yra nukreipiami dalyvauti ADRP priemonėse, pavyzdžiui, 2012 m. Darbo biržoje registruota 13,8 tūkst. neįgaliųjų, iš jų 3,5 tūkst. dalyvavo ADRP priemonėse, o 2014 m. į šias priemones nusiūsta apie 2,9 tūkst. iš 11,2 tūkst. teritorinėse darbo

biržose registruotų neįgaliųjų bedarbių (žr. 8 lent.). Pažymėtina, kad viena populiariausių ADRP priemonių tarp neįgaliųjų yra individuali veikla pagal lengvatinį verslo liudijimą: šia galimybe pasinaudoja vidutiniškai kas trečias ADRP priemonėse dalyvaujantis neįgalusis asmuo. Parama neįgaliųjų poreikiams pritaikyti darbo vietas įsteigti pasinaudoja tik nedidelė dalis neįgaliųjų; savarankiškas užimtumas (darbo vietos steigimas sau) taip pat vis dar yra išimtis tarp neįgaliųjų, siekiančių pereiti į darbo rinką ir įsitvirtinti joje (žr. 8 lent.).

8 lentelė. Neįgaliųjų dalyvavimas ADRP priemonėse 2012–2014 m.

	2012	2013	2014
Nusiųsta neįgaliųjų į ADRP priemones	3515	2615	2854
Pradėjusių individualią veiklą pagal lengvatinius verslo liudijimus, neįgaliųjų skaičius	958	1038	1053
Neįgaliesiems įsteigtų darbo vietų skaičius, įgyvendinant paramos darbo vietoms steigti priemones	161	133	142
Savarankiško užimtumo (steigiant darbo vietą sau) rėmimo dalyvavusių neįgaliųjų skaičius	24	31	30

Šaltinis: Neįgaliųjų reikalų departamentas prie SADM

Neįgaliųjų profesinė rehabilitacija (PR) – tai dar viena Lietuvoje taikoma aktyvi neįgalių asmenų užimtumo priemonė bei socialinės integracijos sistemos dalis, kuri apibūdinama kaip „*asmens darbingumo, profesinės kompetencijos ir pajėgumo dalyvauti darbo rinkoje atkūrimas arba didinimas ugdymo, socialinio, psichologinio, rehabilitacijos ir kitomis priemonėmis*“ (Lietuvos Respublikos Neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas, 2005, 1 str.). PR yra skiriama asmenims, kuriems nustatytas 0–45 proc. darbingumo lygis, o pagrindinis šios iniciatyvos tikslas yra ugdyti ar atkurti asmens darbingumą bei didinti neįgaliojo asmens profesinę kompetenciją ir integraciją į darbo rinką²⁵. Siekdama mažinti neįgaliųjų nedarbą nuo 2010 m. Lietuvos darbo birža įgyvendina Europos socialinio fondo finansuojamą projektą „Parama neįgaliesiems“, kuris suteikia galimybes neįgaliesiems atnaujinti darbo įgūdžius ir įgyti naujų profesinių gebėjimų ar kvalifikaciją²⁶.

Nors profesinis mokymas ir perkvalifikavimas daugeliui neįgalių asmenų sudarytų prielaidas įsidarbinti (ar padėtų sugrįžti į darbo rinką), į šią programą įsitraukia tik nedidelė dalis visų Lietuvoje gyvenančių darbingo amžiaus negalią turinčių asmenų. Po įstojimo į ES, 2005 m. PR programoje dalyvavo vos 12

²⁵ Įgyvendinant PR programas, skiriamos šios pagrindinės paslaugos, orientuotos į asmenų su negalia užimtumo ir įtraukties / perėjimo į darbo rinką galimybes: a) profesinis konsultavimas; b) profesinių gebėjimų įvertinimas, atkūrimas arba naujų ugdymas / perkvalifikavimas; ir d) pagalba įsidarbinant. Jų tikslas – padėti neįgaliesiems asmenims sąmoningai pasirinkti jiems tinkamas užimtumo galimybes, sudaryti sąlygas įgyti profesinių gebėjimų bei aktyviai kurti savo profesinę karjerą.

²⁶ PR programą sudaro 77 skirtingos mokymo programos (smulkaus verslo administravimo, želdynų priežiūros, kasininko-pardavėjo, apskaitininko, siuvėjo-operatoriaus, kompiuterių vartojimo pagrindų ir kitos). Lietuvos darbo biržos duomenimis, populiariausios mokymo programos ir profesijos yra apskaitininko, dekupažo, smulkaus verslo administratoriaus, kompiuterio pagrindų vartotojo, dailiųjų medžio dirbinių gamintojo, floristo-gėlių pardavėjo, siuvėjo, tačiau mokymo programų prioritetai skirtingais metais kinta.

neįgaliųjų, iš kurių 7 buvo nusiųsti į programą ir tik dviem pavyko įsidarbinti. Nuo 2006 m. į PR programą nusiųstų neįgaliųjų skaičius gerokai išaugo (2006 m. – 252, 2010 m. – 554, 2015 m. – 711) (žr. 9 lent.). Visgi, po PR programos įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius išlieka nepastovus, pavyzdžiui, nuo 53 proc. 2014 m. iki 22 proc. 2015 m. (žr. 9 lent.).

9 lentelė. Dalyvavusių profesinės reabilitacijos programoje ir įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius, 2006–2015 m.

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Neįgalieji, nusiųsti į PR programą	206	282	279	340	554	575	920	896	626	711
Įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius baigus PR programą	23	157	63	113	151	219	339	322	333	157

Šaltinis: Lietuvos darbo birža prie SADM

Remiantis Darbo biržos informacija, nedidelė dalis PR programoje dalyvaujančių neįgaliųjų mokymų nebaigia ir mokymąsi nutraukia dėl šių pagrindinių priežasčių: ligos ar pablogėjusios sveikatos būklės, įsidarbinimo (tolesnei darbinei veiklai PR programa nereikalinga), sutartinių įsipareigojimų nesilaikymo, savo iniciatyva ir kt. Analizuojant neįgaliųjų užimtumo galimybes galima pastebėti, kad neįgalumą turinčių asmenų galia darbo rinkos lauke yra apribojama jų darbingumo lygio, kuris sudaro 55 proc. ar mažiau asmens „pilno“ darbingumo. Negalią turinčių asmenų darbingumo lygis Lietuvoje yra nustatomas NDNT neįgaliesiems nuo 18 metų iki senatvės pensijos amžiaus, kompleksiskai įvertinus tiek medicininius, tiek funkcinius, profesinius kriterijus, ribojančius asmens darbingumą. Darbingumo lygį nustatę NDNT taip pat įvertina PR paslaugų poreikį, nustato darbo pobūdį ir sąlygas, atitinkančios neįgaliojo būklę ir darbingumo mastą ir pan.

Pagrindinis asmens teisę į darbą reglamentuojantis šalies įstatymas – **Lietuvos Respublikos darbo kodeksas** (2002; aktuali redakcija nuo 2015 m.) – įtvirtina darbdavių pareigą suteikti galimybes ir sudaryti sąlygas „*neįgaliojo reikalavimu pagal NDNT išduotą išvadą*“ (146 str.), taip pat „*neįgalieji gali būti skiriami dirbti viršvalandinius darbus, jeigu to jiems nedraudžia NDNT išvada*“ (150 str.). Darbo kodeksas įteisina ir kitas darbo atlikimo formas, kuriomis gali dirbti negalią turintys asmenys, pavyzdžiui, budėjimą ar darbą naktį (154 ir 155 str.), taip pat neįgalus darbuotojas turi teisę į 30 kalendorinių dienų per metus trunkančias nemokamas atostogas (184 str.). Tais atvejais, kai darbuotojas dėl sveikatos būklės negali dirbti sutarto darbo (pvz., dėl pavojaus jo sveikatai ar aplinkiniams), jo asmeniniu „*sutikimu turi būti perkeltas į jo sveikatą ir esant galimybei kvalifikaciją atitinkantį darbą*“ (273 str.). Atkreiptinas dėmesys į Lietuvos Respublikos darbo kodekso 2-ąjį straipsnį, skelbiantį, jog „*darbo teisės subjektų lygybė nepaisant jų lyties, seksualinės orientacijos, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, pilietybės ir socialinės padėties, tikėjimo, <...>, amžiaus, įsitikinimų ar pažiūrų, <...>*“, tačiau teisiškai apibrėžiant darbo teisės lygybę nėra minima negalia.

Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatyme (2003; aktuali redakcija nuo 2008 m.) taip pat atsiskleidžia darbdavių įsipareigojimų neapibrėžtumas. Nurodoma,

jog „įgyvendindamas lygias galimybes, darbdavys privalo imtis tinkamų priemonių, kad neįgaliesiems būtų sudarytos sąlygos gauti darbą, dirbti, siekti karjeros arba mokytis, įskaitant tinkamą patalpų pritaikymą”, tačiau darbdavys neprivalo kurti neįgaliesiems pritaikytų sąlygų, „jeigu dėl tokių priemonių bus neproporcingai apsunkinamos darbdavio pareigos” (7 str.). Nors įstatymas gina neįgaliųjų teisę į išsilavinimą ir integraciją į darbo rinką, šiuo atveju darbdavio pareigos nėra griežtai reglamentuojamos ir aiškiai apibrėžiamos.

2006 m. priimtas **Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymas** (aktuali redakcija nuo 2009 m.) daugiausia dėmesio skiria aktyvioms užimtumo politikos priemonėms, taikomoms iki 55 proc. darbingumo lygį turintiems neįgaliesiems, ir jų įgyvendinimui. 2009 m. Užimtumo rėmimo įstatymo pataisose į papildomai remiamų asmenų sąrašą įtraukti ir sunkiausią negalią turintys asmenys, kurių darbingumas siekia 25 proc. ar mažiau. Įstatymo pataisos sudaro galimybes sunkią negalią turintiems asmenims ne tik registruotis darbo biržoje, bet panaikino tokių asmenų kaip „nedarbingų ir negalinčių dirbti“ stigmą²⁷. Užimtumo rėmimo įstatymu numatoma, jog neįgaliesiems gali būti suteikta finansinė valstybės parama (subsидijos) darbo vietoms įsteigti ir darbo priemonėms pritaikyti²⁸ (žr. 10 lent.).

10 lentelė. Subsидijos dydis neįgaliųjų darbo vietoms įsteigti pagal darbingumo ir neįgalumo lygį

Subsидijos dydis*	Darbingumo lygis	Neįgalumo lygis
80 %	0–25 %	Sunkus
70 %	30–40 %	Vidutinis
65 %	45–55 %	Lengvas

*Subsидijos dydis %, apskaičiuojamas nuo visos sumos, reikalingos neįgaliojo darbo vietai įsteigti ir darbo priemonėms pritaikyti.

Šaltiniai: Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymas (2006), Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2009 m. rugpjūčio 13 d. įsakymu Nr. A1-499 patvirtintas „Aktyvios darbo rinkos politikos priemonių įgyvendinimo sąlygų ir tvarkos aprašas“.

Įgyvendinant Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymo (2009) nuostatas, Lietuvoje vis labiau populiarėja nuosavo verslo kūrimas, nes neįgalieji turi galimybę gauti negražinamą valstybės paramą. Tokiu atveju neįgaliam asmeniui gali būti skiriama iki 40 minimalių mėnesinių atlyginimų (MMA) dydžio parama, t. y. iki 12 tūkst. eurų. Asmenys, kuriems nustatytas nedarbingumo lygis iki 25 proc., privalo būti registruoti darbo biržoje kaip „darbo ieškantys asmenys“, o turintys 30–40 proc. darbingumo lygį – „bedarbio“ statusu. Vienintelis apribojimas, jog šia parama gali pasinaudoti Lietuvos darbo biržoje registruoti asmenys, kurių darbingumo lygis neviršija 40 proc. Taigi negalią turintys asmenys, kuriems NDNT nustatytas 45–55

²⁷ Užimtumo rėmimo įstatymo (2009) nuostatos neatitinka NDNT asmens darbingumo lygio nustatymo, kuriame taip pat atsispindi neįgaliųjų profesinės galios priešara. Remiantis NDNT, asmuo, kuriam nustatytas 0–25% darbingumo lygis, laikomas **nedarbingu** ir negali dirbti įprastinėmis sąlygomis arba **gali dirbti** pritaikytoje darbo aplinkoje, atsižvelgiant į negalios pobūdį / sunkumą.

²⁸ Subsидijos dydis vienai darbo vietai įsteigti arba pritaikyti neįgaliųjų poreikiams negali viršyti 40 Vyriausybės patvirtintos minimalios mėnesinės algos dydžio, o subsидija pasinaudoję darbdaviai įsipareigoja sukurtą darbo vietą išsaugoti ne trumpiau kaip 36 mėnesius.

proc. darbingumo lygis arba lengvas neįgalumo lygis, praranda teisę į šią valstybės paramą. Galima teigti, kad tokios galimybės tampa efektyvi priemonė įstaigoms įdarbinti neįgalius asmenis, taip pat subsidijavimas yra neabejotina pagalba neįgaliųjų organizacijoms (socialinėms įmonėms / neįgaliųjų socialinėms įmonėms), kurios gali tapti vienintele galimybe neįgaliajam patekti į darbo rinką (ypač tuo atveju, jeigu asmeniui nustatytas iki 25 proc. darbingumo lygis).

Nagrinėjant įstatymiškai reglamentuojamas neįgaliųjų įtraukties ir dalyvavimo darbo rinkos lauke galimybes, tikslinga paminėti ir 2004 m. priimtą **Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymą** (aktuali redakcija nuo 2012 m.), kuriuo siekiama didinti profesinį ir bendrąjį darbingumą praradusių asmenų (neįgaliųjų, ilgalaikių bedarbių ir kt.) užimtumą, skiriant subsidijas darbo vietai steigti ir pritaikyti specialiesiems poreikiams. Atsižvelgiant į Socialinių įmonių įstatymo nuostatas, subsidijos dydis gali svyruoti nuo 65 iki 80 proc. visų neįgaliojo darbo vietai įsteigti ir darbo priemonėms pritaikyti reikalingų lėšų, atsižvelgiant į NDNT nustatytą darbingumo lygį. Lietuvos darbo biržos duomenimis, 2011 m. iš viso veikė 137 socialinės įmonės²⁹, 2015 m. jų skaičius išaugo iki 148. Kalbant apie neįgaliųjų socialines įmones³⁰, per pastaruosius penkerius metus pastebima, jog itin mažėja šio profilio organizacijų, t. y. 2011–2015 m. Lietuvoje įkurtų neįgaliųjų socialinių įmonių skaičius sumažėjo beveik dvigubai (atitinkamai nuo 101 iki 66).

Apibendrinant galima teigti, kad šalyje vykstantys pokyčiai neįgaliųjų asmenų užimtumo srityje suteikia neįgaliesiems daugiau galios, kuri grindžiama aktyviu įsitraukimu į darbo rinkos lauką, teikiama materialine parama (subsidijos darbo vietai pritaikyti, nuosavam verslui vystyti, darbo užmokesčiui) bei kultūrinio kapitalo didinimu (profesiniu mokymu, perkvalifikavimu ir kt.). Tačiau švietimo sistemos ir darbo rinkos sinergija bei šių struktūrų tarpusavio dialogas yra esminė sėkmingo jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sąlyga. Neįgaliųjų užimtumo klausimais besidominčių Lietuvos ir kitų šalių mokslininkų (Beresford, 2004; Charema, 2013; Meister, 1998; Muthumbi, 2008; Pocius, 2008; Ruškus, 2007; Ruškus, Baranauskienė, 2004; Zmitravičius, Grigas, 2010 ir kt.) pastebėjimu, švietimo sistema ir darbo rinka tebėra nepakankamai koordinuotos ir pernelyg fragmentuotos struktūros, todėl švietimo institucijų ir darbo organizacijų bendradarbiavimas, konsultavimas ir parama³¹ gali tapti veiksmingos priemonės, mažinančios negalią turinčio jaunimo nedarbą bei ankstyvą neįgaliųjų pasitraukimą /

²⁹ Socialinėse įmonėse gali būti įdarbinti asmenys, kuriems nustatytas sunkus, vidutinis ar lengvas neįgalumas (0–55 proc. darbingumo). Jie turi sudaryti ne mažiau kaip 40 proc. socialinės įmonės metinio vidutinio sąrašuose esančių darbuotojų skaičiaus.

³⁰ Neįgaliųjų socialinės įmonės labiau orientuotos į sunkų ir vidutinį neįgalumo lygį (0–40 proc. darbingumo) turinčių asmenų įdarbinimą. Tokiose įmonėse sunkią ir vidutinio sunkumo negalią turintys darbuotojai neįgaliųjų socialinėse įmonėse turi sudaryti ne mažiau kaip 50 proc. metinio vidutinio sąrašuose esančių darbuotojų skaičiaus.

³¹ Pavyzdžiui, Meister (1998) pabrėžia, kad neįgaliųjų asmenų dalyvavimo darbo rinkoje galimybės itin pagerėtų, jei būtų sukurtas ir palaikomas toks institucijų bendradarbiavimo tinklas, kuris padėtų neįgaliesiems teikti konsultacijas ir paremtų trimis lygmenimis / etapais: 1) pereinant iš bendrojo ugdymo įstaigos į aukštesnio lygmens švietimo instituciją; 2) studijų pradžioje; ir 3) pereinant iš švietimo institucijos į darbo rinką.

iškritimą iš švietimo sistemos. Galima daryti prielaidą, jog perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką galimybes įtvirtinančio įstatymo ar kitokio pobūdžio norminio dokumento priėmimas bei daugiau dėmesio socialiai pažeidžiamo jaunimo grupėms (neįgaliesiems, nesimokantiems ir nedirbantiems, gyvenantiems mažuose šalies regionuose ir kt.) galėtų tapti reikšminga nacionalinio lygmens iniciatyva, skatinanti sėkmingą neįgaliųjų, tiek ir negalios neturinčio jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką Lietuvoje.

1.4. Perėjimo fenomeno interpretacija Pierre Bourdieu *lauko* teorijos kontekste

Bourdieu lauko teorijoje išskiriami trys esminiai dėmenys (metmenys): laukas, habitus ir kapitalas. *Laukas* gali būti apibūdinamas kaip objektyvių santykių tarp veikėjų užimamų pozicijų išsidėstymas, socialinių agentų objektyvių santykių tarp pozicijų tinklas (Bourdieu, Wacquant, 2003). Šie santykiai yra hierarchiški, kadangi lauko veikėjai (*agentai*) gali užimti dominuojančias arba subordinuotas pozicijas, priklausomai nuo disponuojamų specifinių išteklių (Strakšaitė, 2011; Wacquant, 2013). Kiekvienas laukas (pvz., švietimas, darbo rinka, šeima, religija ir kt.) pasižymi santykinu autonomiškumu (Leonavičius ir kt., 2005), o veikėjai (šiuo atveju negalią turintys asmenys) kiekviename lauke užima tam tikrą poziciją, kuri turi įtakos jų socialinio veiksmo pobūdžiui (dalyvavimui ar pasitraukimui iš švietimo sistemos, neaktyviai pozicijai darbo rinkoje, įsidarbinimui ir pan.). Kalbėdamas apie lauką, Bourdieu (1989, cit. Wacquant, 2013) pabrėžia galios aspektą, kuris atsiskleidžia analizuojant tarpasmeninius lauko veikėjų santykius. Laukas gali būti traktuojamas kaip struktūruota, tačiau tuo pačiu metu ir struktūrinanti galios erdvė, pasižyminti skirtingomis socialinių veikėjų pozicijų konfigūracijomis. Taigi analizuojant konkretų socialinį lauką nepakanka analizuoti individualias atskirų veikėjų savybes ar jų disponuojamus išteklius, tačiau reikia įvertinti ir galios santykius tarp veikėjų užimamų pozicijų³².

Bourdieu teigimu (1993, cit. Postill, 2010), socialiniame pasaulyje veikiančios struktūros kuria orientacijas, kurios formuoja socialines praktikas, tačiau jis tarp lauke išskylančių orientacijų ir socialinių praktikų įžvelgė ir dialektinį ryšį. Kitaip tariant, socialinė struktūra suponuoja tam tikras orientacijas, tačiau jos savo ruožtu apibrėžia ir pačią socialinę struktūrą; orientacijos sudaro prielaidas tam tikriems veiksmams ir strategijoms (socialinėms praktikoms) formuoti(s), kurie taip pat turi galią formuoti

³² Remiantis Bourdieu (1984), veikėjų padėtis stratifikuotoje (o kartu ir stratifikuojančioje) visuomenėje priklauso nuo kapitalo kiekio ir habitus, kurie tampa reikšmingais veikėjų padėties ir galios svertais tam tikroje socialinėje erdvėje (lauke). Kalbėdamas apie lauko, kapitalo ir habitus sąsajas, Bourdieu (1984) pateikia tokią formulę: (habitus x kapitalas) + laukas = praktika. Bourdieu teigimu, habitus ir kapitalas vienas kitą aktyvuoja ir generuoja, o jų interakcija yra išreiškiama tam tikrame socialiniame lauke (pvz., švietimo sistemoje, darbo rinkoje). Būtent mikro- (habitus ir kapitalo) ir makro- (lauko) lygmenų sinergija nulemia socialinio veikėjo praktikas, kartu ir galią socialinės erdvės bei kitų socialinių veikėjų atžvilgiu.

orientacijas. *Habitus*³³ atspindi ir skirtingais būdais išreiškiamas asmenybėje bei veiksmuose socialinių veikėjų panašumus ir išskirtinumą lyginančioje sistemoje, kuri yra neatsiejama nuo *habitus* ir jį generuoja, t. y. *habitus* formuojasi individo veiklų ir sąveikų tam tikroje socialinėje sistemoje kontekste.

Bourdieu savo darbuose (1985; 2003 ir kt.) nemažai dėmesio skyrė ir kūno problematikai bei kūno ir *habitus* sąsajoms, pabrėždamas, jog socialiniame lauke besiformuojantis / formuojamas *habitus* suteikia individams elgesio gaires, nuorodas ir pojūtį, kurie eksternalizuojami kūnu. Bourdieu kūnas – tai santykio su pasauliu palaikymo forma, paklūstanti socialinio lauko reikalavimams. Kūnas priima *habitus*, veikdamas pagal apibrėžtame socialiniame lauke egzistuojančias taisykles (Leonavičius ir kt., 2005; Poviliūnas, Žiliukaitė ir Beresnevičiūtė, 2012). Kūnas, jame vykstantys procesai ir jų stebėjimas nukreipia dėmesį nuo išorinių dalykų į vidinius ir tampa esminis savivokos pagrindas. Turėti kūną – tai būti privileijuotam arba pasmerktam, kadangi kūnas yra tiek gerovės ir malonumo šaltinis, tiek ligų ir kančių vieta, taip pat vieta, kurioje individas ieško savo tapatumo. Kūno dispozicijos (gestai, kalba, laikysena, veido išraiškos ir kt.) ne tik atlieka komunikacinę ekspresijos funkciją, bet ir apibrėžia individo vietą socialinėje struktūroje (Tereškinas, 2001). Neįgalumo / įgalumo sistema konstruoja subjektus skirstydama, ženklindama ir lygindama jų kūnus (sveikas – sergantis; patrauklus – nepatrauklus ir pan.), o kiekvienas nuo normos nukrypstantis, normalaus kūno standartų neatitinkantis kūnas yra disciplinuojamas ir paženklinamas³⁴ (Garland-Thompson, 2002; 2011). Kūnas turi simbolinę reikšmę tiek paties individo savimonei (angl. *Self*) ir tapatumui (Giddens, 2000; Pitsoe, Letseka, 2013), tiek ir požiūrių į negalią formavimuisi, kurie priklauso

³³ *Habitus* bendriausiu požiūriu gali būti apibūdinamas kaip subjektyvių ir objektyvių dispozicijų (polinkių ir įgūdžių), dinamiškumu pasižyminčių struktūros ir veiksmo, visuomenės ir individo sistemą. Pickel (2005) kiek sukonkrečiau apibrėžimą, nurodydamas, jog *habitus* – tai sisteminiai ir specifiški elgsenos, jausmų, mąstymo, veiksmų ir socialinės sąveikos būdai. *Habitus* taip pat gali būti traktuojamas kaip socialinėse sistemose *bręstančios* savybės, kurios manifestiškai demonstruojamos individualiame ar kolektyviniame veiksmuose ir reprezentacijose, atspindinčiose sistemos poreikių struktūrą ir simbolines reikšmes (prigimtį, funkcionavimą ir vietą socialiniame pasaulyje, „tinkamus“ elgesio modeliai ir kt.). Kadangi *habitus* formuojasi konkrečioje socialinėje sistemoje (šeimoje, švietimo, darbo, politinėje organizacijoje, subkultūroje ir visuomenėje plačiąja prasme), jis turi būti suvokiamas kaip socialinės sistemos savybė (Lizardo, 2004; Pickel, 2005).

³⁴ Negalios tematika tyrimus atliekantys lyčių studijų tyrėjai (Betz, 2005; Dore, Benz, 1998; Jones et al., 2003; Rigg, 2005; Shandra, Hogan, 2008; Lindstrom, 2008; McLaughlin, Coleman-Fauntain, 2014; Noonan et al., 2004; Szymanski et al., 2003) pabrėžia, kad tiek pereinant į darbo rinką, tiek dalyvaujant joje neįgalieji, ypač moterys, susiduria su dviguba stigma lytiškumo ir negalios požiūriu. Negalią turinčios moterys dažniau užima neaktyvią poziciją darbo rinkoje (nedirba ir (ar) neieško darbo), mažiau pasitiki savimi, pasižymi mažesniais profesinio gyvenimo siekais bei motyvacija, taip pat dažniau patiria profesinę segregaciją. Išvaizdus kūnas tampa reikšmingu fizinio asmens kapitalo dėmeniu, kuris fizinės negalios atveju tarsi tampa eliminuojamas, fizinę negalią supriešinant su sveiku, patraukliu kūnu. Vis dėlto, kaip atskleidžia McLaughlin ir Coleman-Fauntain (2014), nors fizinę negalią turintys asmenys suvokia savo kūną kaip neišbaigtą (angl. *unfinished*), įvairiomis priemonėmis ir strategijomis siekia įgyvendinti socialinius vaidmenis: negalią turintys vyrai siekia įsitvirtinti darbo rinkoje, būti ekonomiškai ir morališkai nepriklausomi, atitikti hegemoninio vyriškumo kriterijus, o neįgalios moterys – įprasinti save per moteriškus vaidmenis (mamos, žmonos ir kt.) ir moteriškas profesijas.

nuo savęs pateikimo kasdieniame gyvenime (Goffman, 1959) ir yra sudarytas iš įvairių diskursų, į kuriuos jis „įstatytas“ (Foucault, 1969)³⁵.

Tam tikrais judėjimo, raidos ar kt. sutrikimų atvejais, kai asmens neįgalumas yra akivaizdžiai matomas, išryškėja neatitikimas tarp virtualaus ir realaus individo tapatumo (diskredituotos stigmos efektas)³⁶. Matoma stigma ir kūniškas išskirtinumas socialinį kontaktą su neįgalioju palaikantiems *publikos* nariams gali sukelti tam tikrų sunkumų, galinčių tapti diskriminacijos ir atskyrimo nuo visuomenės priežastimi. Jeigu neįgalusis susitapatina su stigma ir nuolat ją pabrėžia, visuomenės nariai ima jo vengti, sąmoningai ar nesąmoningai izoliuoti bei apibrėžti tam tikrus vaidmenis, kurių dėl stigmos jis negeba atlikti (siekti aukštojo mokslo, dirbti, kurti šeimą ir pan.)³⁷. Kitokia situacija susiklosto diskredituojamos stigmos atveju, kai virtualaus (pageidaujamo kaip „normalaus“) ir esamo (faktinio) individo tapatumo skirtumas *publikai* nėra žinomas ar akivaizdžiai matomas (somatiniai, regėjimo, klausos sutrikimai, psichikos liga ir pan.). Kadangi *publika* neįžvelgia skirtumo tarp apibendrintos normalios ir realios individo tapatybės, vienas pagrindinių individo siekių tampa valdyti informaciją, kuri *publikai* suteiktų žinojimą apie esamą išskirtinumą. Diskredituojamos stigmos atveju asmuo gali save identifikuoti kaip neįgalųjį, tačiau to neatskleisti kitiems asmenims. Individo pasirinkimas tokiu atveju priklauso ne tiek nuo neįgalumo (įkūnyto sutrikimo), kiek nuo asmeninio požiūrio į esamą sutrikimą bei pozicijos, veiksmų ir vaidmenų, kurių tikisi *publika*. Neatskleistos stigmos atveju *fasado* kūrimas įgyja ypatingos reikšmės, tapdamas priemone, padedančia nuslėpti neįgalumą. Pavyzdžiui, asmuo gali sąmoningai nesikreipti į neįgalumo ir darbingumo lygį nustatančias tarnybas, potencialiam darbdaviui nepasakyti apie savo neįgalumą, neturėti neįgaliojo ženklelio ant savo automobilio ir pan. Galima teigti, kad „nematomą“ negalią turintis asmuo yra aktyvus veikėjas, turintis galią kontroliuoti visuomenės žinojimą apie esamą neįgalumo faktą,

³⁵ Normalumo ir nenormalumo standartai kyla iš asmens tapatinimo su kitais asmenimis, o negalios fenomenas kuriamas iš tam tikru istoriniu, politiniu ar kt. laikotarpiu vyraujančios normalumo hegemonijos, lyginant, konstruojant ir dekonstruojant normalumo ir nenormalumo vaizdinius (Davis, 1995). Galima teigti, jog jeigu visuomenės požiūris yra grįstas medicininiu modeliu, *sveikoji* visuomenės dalis tikėsiai, kad neįgalusis priims savo kaip ligonio vaidmenį ir visomis galimybėmis stengsis atkurti *normalų* savo kūno funkcionavimą. O visuomenėje, kurioje dominuoja socialinis požiūris į negalią, bus imamasi veiksmų ir priemonių sukurti neįgaliajam *tinkamą* aplinką: sudarant lygias teises ir galimybes neįgaliesiems siekti išsilavinimo, įsidarbinant, užtikrinant kuo aktyvesnį neįgalųjų socialinį dalyvavimą, gerinant gyvenimo sąlygas ir pan., t. y. *publikos* lūkesčiai bus nukreipti į neįgaliojo pastangas įsitraukti į visuomenę ar aktyvaus socialinio dalyvio vaidmenį. Biopsichosocialinis požiūris bus orientuotas į neįgaliojo tam tikrų vaidmenų atlikimą (studento, darbuotojo, tėvo / mamos, sutuoktinio ir pan.), tačiau jų išpildymo sėkmė ir apribojimai priklausys tiek nuo socialinės aplinkos, tiek kūniško asmens sutrikimo (neįgalumo).

³⁶ Diskredituotą stigmą galima apibrėžti kaip „*akivaizdų neatitikimą tarp virtualaus (apibendrinto normalaus) ir realaus (esamo) tapatumo*“ (Leonavičius ir kt., 2005) ir faktinę savybę, kuri nukrypsta nuo socialiai pripažįstamų normų (Goffman, 1963, cit. Chadoir, Earnshaw ir Andel, 2013).

³⁷ Dėl atsiradusios socialinės distancijos negalią turintys asmenys gali būti priversti apriboti *vaidmenų* atlikimą, kurį Goffman (1961) apibrėžia *vaidmens atstumo* (angl. *role distance*) sąvoka.

pasirinkdamas dvi galimas strategijas: atskleidimo arba nuslėpimo, siekiant išvengti stereotipizacijos ir (socialinio) pažeidžiamumo³⁸.

Apibendrinant galima teigti, kad tiek švietimo sistemoje, tiek darbo rinkoje neįgalieji siekia užimti tam tikrą poziciją ir būti veiklos agentai, tačiau neįgaliųjų elgesys (veikla) yra struktūrinamas galios santykių lauko. Dalyvaujant švietimo sistemoje ir darbo rinkoje, taip pat ir pereinant iš švietimo sistemos į darbo rinką, iškyla konkurencija tarp neįgaliųjų ir įgaliųjų, kuri lemia tam tikrą neįgaliųjų galią švietimo sistemos ir darbo rinkos struktūrose. Be to, neįgaliųjų pozicija priklauso nuo savito *habitus* – interiorizuotų socialines praktikas ir jų suvokimą struktūrinančių struktūrų, kurios savo ruožtu taip pat struktūrina socialines praktikas ir jų suvokimą. Neįgaliųjų elgsena, veiksmai ir socialinės sąveikos būdai priklauso nuo specifinio neįgaliųjų ir įgaliųjų *habitus*, kuris formuojamas per interiorizuotas negalios sampratas ir stigmas. Negalios suvokimas ir stigma suponuoja neįgaliųjų bei įgaliųjų mokymąsi (galimybes, kliūtis) švietimo sistemoje ir veikia profesinių praktikų suvokimą ir supratimą darbo rinkos struktūroje. Tiek švietimo, tiek darbo rinkos laukuose egzistuoja „įgalieji“ ir „neįgalieji“, o toks skirstymas atsiranda dėl šiuose laukuose veikiančių agentų (ne)įgalumo ir darbingumo lygio nustatymo. Skirstymas į „neįgaliuosius“ ir „įgaliuosius“ būtent ir priklauso nuo egzistuojančios negalios ontologijos (neįgalumo suvokimo modelių), kuri lemia atitinkamas neįgalumo sąsajas ir neįgaliųjų veiklos galimybes. Per *habitus* determinuojamos neįgalumo ir įgalumo praktikos lemia nevienodą neįgaliųjų ir įgaliųjų pozicijų, kartu ir galios, pasiskirstymą, dėl kurio švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose atsiranda susiskaidymas ir neįgaliųjų diskriminacija. Vis dėlto neįgaliųjų dalyvavimas švietimo sistemoje ir darbo rinkoje atspindi jų tam tikros pozicijos siekį šiose struktūrose bei per *habitus* atkurti jose egzistuojančias praktikas ir įtvirtinti naujas, keisti pačią laukų struktūrą. Švietimo sistemos ir darbo rinkos struktūrų kaitai, o kartu ir neįgaliųjų

³⁸ Powell (2003), Scrambler (2011) ir Shifrer (2013) atskleidžia, kad dalyvaudami švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose neįgalieji susiduria su neįgalumo atskleidimo dilemomis ir negalios stigma. Nors *nematomo* ir aplinkinių neidentifikuojamos negalios atskleidimas yra kiekvieno neįgaliojo pasirinkimo taktika, dalyvaudami įvairiose švietimo sistemos grandyse (ypač aukštajame moksle) neretai pasirenka strategiją nuslėpti esamą „nematomą“ neįgalumą. Pavyzdžiui, Shattuck et al. (2014) atlikto tyrimo metu net 72 proc. negalią turinčių studentų nurodė, kad neįgalumas jiems nesukelia mokymosi kliūčių, tačiau pabrėžė socialinių paslaugų ir mokymosi aplinkos pritaikymo poreikį studijų metu. Nepaisant reikalingo fizinio ar mokymosi aplinkos pritaikymo, šių „lengvatų“ sąmoningai atsisakoma, kadangi pretenduojant į aukštajame moksle teikiamą paramą reikėtų pateikti neįgalumą liudijančius dokumentus, kurie taptų negalią atskleidžiančiu žymekliu. Marshak et al. (2010) teigimu, negalią turintis jaunimas neretai linkęs atsisakyti minties gauti studijų metu jiems teisiškai priklausančias paslaugas dėl baimės neatitikti aukštosios mokyklos tapatumo, kai turima negalia gali riboti galimybes jaustis tapačiam ir tapatintis su akademinė aukštosios mokyklos aplinka, baimės prarasti savarankiškumą ir formuoti priklausomojo įvaizdį, noro išvengti neigiamų socialinių reakcijų (nenoras būti išskirtiniu ir atskirtu akademinėje aplinkoje, baimė sulaukti kitų studentų atskyrimo ir pasipiktinimo dėl studijų metu suteikiamų privilegijų, tai pat socialinių santykių apribojimo) ir neigiamos patirties su aukštosios mokyklos akademinė bendruomene. Negalios atskleidimas darbdaviams taip pat kelia tam tikrą iššūkių bei nežinojimo, kaip ir kada tai tinkamai padaryti. Remiantis Gillies (2012), paprastai apie negalią užsimenama tik pokalbio dėl darbo pabaigoje, taip siekiant užkirsti kelią išankstinėms darbdavio nuostatomis ir sudaryti prielaidas kuo objektyvesnei darbuotojų atrankai.

pozicijai bei veiklos praktikoms reikšmingi įvairūs kapitalai³⁹, kurie veikia praktikas struktūrinančią *habitus*.

Analizuojant švietimo sistemos ir darbo rinkos laukus, kartu ir perėjimo fenomeną, Bourdieu teorija leidžia atsakyti, koks neįgaliųjų *habitus* yra švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose, kaip jis struktūroja minėtus laukus, kaip jį veikia įvairios kapitalo formos, kaip *habitus* ir įvairios kapitalo formos paveikia neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, kokios yra neįgalaus jaunimo socialinės praktikos švietimo ir darbo rinkos laukuose. Pagaliau kaip neįgalieji įgyja galios, kuri jiems leistų save pozicionuoti ir įsijungti į konkurenciją kartu su įgaliaisiais bei kaip vyksta neįgaliųjų galios akumuliacija ir galios įtvirtinimas? Šioje disertacijoje būtent ir ieškoma atsakymų į minėtus klausimus, kurie aptariami tolesniuose disertacijos teorinės dalies skyriuose (1.4.1 ir 1.4.2. skyriai) ir GT apie neįgalaus jaunimo perėjimo fenomeną pristatyme (3.6. skyrius).

1.4.1. Švietimo sistema kaip laukas

Analizuojant neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną švietimo sistema gali būti traktuojama kaip laukas, kuriame formuojasi (bręsta) asmens profesinis tapatumas⁴⁰, kuris tampa reikšminga įvairių kapitalo formų (ypač kultūrinio) formavimo(si) prielaida⁴¹. Asmeniui įžengus į paauglystės, o vėliau

³⁹ Pierre Bourdieu teorijoje (1983) įvairūs kapitalo išteklių socialinėse struktūrose tampa galios forma, produkuojančia ir reprodukuojančia agentų gyvenimo galimybes bei lemiančią stratifikaciją ir jų galią tam tikrame lauke (Bourdieu, 1986; Leonavičius ir kt., 2005). Bourdieu savo darbuose išskiria šias pagrindines kapitalo formas: ekonominį, kultūrinį, socialinį ir simbolinį. Ekonominis kapitalas gali būti tiesiogiai transformuojamas į piniginę formą, gali atsispindėti šeimos pajamose ir jos gerovėje (Akerhielm et al., 1998; Ellwood, Kane, 2000; Orr, 2003) ir yra viena iš individo socialinio-ekonominio statuso dedamųjų. Kultūrinis kapitalas apibūdinamas kaip simboliniai išteklių ir gėrybės, turintys tarpgeneracinį tęstinumą, t. y. perduodamas iš kartos į kartą (Bourdieu, 1977; Farkas, 2003). Kultūrinis kapitalas gali būti išskiriamas į dimensijas, pasitelkiant tokias sąvokas kaip „skonis“, „vartojimo įpročiai“, „kalbėjimo formos“ ir „išsilavinimas“. Šis kultūrinio kapitalo dėmuo tampa itin reikšmingas analizuojant neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką. Bourdieu (1983) vartojama socialinio kapitalo samprata gali būti apibūdinama kaip socialinių santykių ir ryšių tinklas, kurį turi ir kuriuo disponuoja individas: „*Socialinis kapitalas – tai išteklių (faktinių ar virtualių) visuma, kurią gauna asmuo per turimą socialinių santykių ir ryšių tinklą, paremtų savitarpio pažinimu ir pripažinimu*“ (Bourdieu, Wacquant, 1992). Simbolinis kapitalas siejamas su sąvokomis „garbė“, „prestižas“ ir „pripažinimas“ (Doherty, Dickmann, 2009).

⁴⁰ Bendriausiu požiūriu profesinis tapatumas gali būti apibūdinamas kaip asmens profesinių siekių ir savęs suvokimo aiškumas (Nauta, 2010), profesinis ištyrimas ir profesinių vaidmenų išgryninimas (Savickas, Porfeli, 2011), darbo svarbos ir profesinės veiklos vertybių nustatymas (Ibarra, Barbulescu, 2010) ir pan. Taip pat profesinis tapatumas gali būti siejamas ir su sąvokomis „karjeros branda“ (Patton, Creed, 2002), „apsisprendimas dėl karjeros“ (Gati, Amir, 2010; Welsh, Schmitt-Wilson, 2013), „karjeros vystymas“ (Diemer, Blustein, 2006; Hall, Kramer, 2009), „įsidarbinamumas“ (Crossman, Clarke, 2010; Lindberg, 2007), „profesinės kompetencijos“ (Klotz, Billett ir Winther, 2014), „profesinių interesų, tikslų ir talentų realizavimas“ (Yanchak, Lease ir Strauser, 2005) ir pan. Gushue et al. (2006), remdamiesi asmens raidą tyrinėjusiais mokslininkais Erikson (1963) ir Super (1963), teigia, kad profesinis tapatumas yra priemonė, kuri padeda asmeniui aktualizuoti bręstančių ateities *Aš* konceptą.

⁴¹ Šį teiginį patvirtina skirtingų autorių (Solomontos-Kountouri, Hurry, 2008; Taber, Blankemeyer, 2015) darbai, kuriuose pabrėžiama, kad profesinis tapatumas pradeda formuotis paauglystėje, t. y. besimokant

į besiformuojančios suaugystės amžiaus tarpinį, profesinis tapatumas yra formuojamas *bręstančių* talentų, vertybių, interesų ir profesinių galimybių. Profesinis tapatumas gali kisti priklausomai nuo aplinkybių, pavyzdžiui, „iškritimas“ iš švietimo sistemos ar darbo praradimas gali nulemti karjeros pokyčius ir lemti profesinio kelio (kartu ir profesinio tapatumo) persvarstymą (Arnett, 2000; Porfeli, Lee ir Vondracek, 2013). Hirschi (2011) teigimu, profesinis tapatumas yra reikšmingas veiksnys, nulemiantis asmens pasitenkinimą profesine veikla, karjeros sėkmingumą ir gyvenimo kokybę. Remiantis aptartais požiūriais, neįgalus jaunimo profesinis tapatumas, inkorporuotas į savitą *habitus*, gali tapti reikšmingomis profesinės galios gairėmis ir neįgaliųjų galios prielaida, realizuojant profesines praktikas (profesinės veiklos vykdymą, karjeros sėkmingumą, gebėjimą konkuruoti su įgaliaisiais ir pan.).

Bourdieu (1986) teigimu, aukštu diferenciacijos (klasinės sistemos) lygiu pasižyminčiose visuomenėse būtent švietimo sistema yra viena svarbiausių kultūrinio kapitalo *gamintojų* ir *įkūnytojų*. Tačiau švietimo sistemos lauke ne tik formuojamas kultūrinis kapitalas, bet ir reprodukuojama klasinė sistema bei joje išskylanti nelygybė (Bourdieu, 1984, cit. Kupfer, 2012). Švietimo sistemoje dalyvaujantys moksleiviai / studentai kartu yra ir šios sistemos „produktai“ (angl. *products of the system*), kadangi joje minėtų agentų elgsena ir kvalifikacija yra formuojama dar prieš atsirandant patirčiai (pvz., profesinei darbo rinkos lauke) (Kupfer, 2012). Kita su švietimo sistemoje esančia nelygybe susijęs aspektas yra tas, jog pedagogų naudojami moksleivių / studentų vertinimo kriterijai nėra neutralūs ir pagrįsti auklėtinių socialine kilme, kuri atsispindi jų kalboje, veiksmuose, elgesyje, vartojimo stiliuose ar kitose reprezentacijose. Švietimo sistemos lauke dominuojančių agentų (pedagogų) galia gali būti paaiškinama pasitelkiant Bourdieu išskirtą simbolinio kapitalo sampratą, apimančią pripažinimą, reputaciją, įvaizdį ir kt. aspektus. Galima teigti, kad švietimo sistemos lauke dirbantys pedagogai disponuoja didesniais simbolinės galios ištekliais, kadangi užima aukštesnę vietą struktūroje ir, kitaip nei jų ugdytiniai, valdo didesnes pajamas (finansinis aspektas), yra įgiję visuomenėje vertinamą poziciją ir įvaizdį (moralinis aspektas) bei turi sukaupę daugiau profesinės patirties, atsispindinčiose pedagogo statuso galią legitimuojančiuose žymenyse (pedagogo kvalifikacijos pažymėjimas, įgytą pedagoginį išsilavinimą liudijantis aukštojo mokslo diplomas / mokslo laipsnis ir kt.).

Foster ir MacLeod (2004), Naugle ir Campbell (2010), Sholl ir Mooney (2002) atlikti tyrimai patvirtina, kad švietimo sistemos lauke reikšmingą vietą užima mokykloje dirbantys pedagogai ir įvairių sričių specialistai, turintys galią nustatyti ir įvertinti asmeninius, socialinius neįgaliųjų moksleivių gebėjimus ir su profesine veikla susijusius gebėjimus: galimybę atlikti specifines užduotis ir priimti sprendimus, atsakomybę vykdant užduotis, interesus, darbinės veiklos suvokimą, savęs ir savo gebėjimų vertinimo adekvatumą, stipriąsias ir silpnąsias neįgaliojo asmens savybes,

mokykloje. Švietimo sistemos lauke neįgalieji turi turėti galimybę identifikuoti savo profesinius lūkesčius, apsispręsti dėl savo tolesnių studijų ir profesinio kelio pasirinkimo (Franklin, Sloper, 2006; Naugle, Campbell, 2010; Szymanski, Hersherson, 2005), tačiau pastebima, jog mokyklas baigę neįgalūs jauni asmenys neretai nėra numatę ir nežino, kaip norėtų vystyti savo profesinę veiklą (Aston et al., 2005; Franklin, Sloper, 2006; Ward et al., 2003).

kurios gali būti reikšmingos profesinės veiklos metu ir pan. Mokykloje dirbantys specialistai, atsižvelgdami į neįgaliojo gebėjimus, taip pat turi galią suteikti ar orientuoti atitinkamas paslaugas ir paramą švietimo institucijoje. Neįgalusis švietimo sistemoje yra vertinamas pagal mokymosi gebėjimus, todėl švietimo sistemos lauke negalia tampa etikete ir stigma, apibūdinančia profesinius neįgaliojo gebėjimus (profesinę galią). Švietimo sistemos lauko uždarumas / nepakankamas atvirumas ir neįgaliesiems nepritaikyta edukacinė ir psichosocialinė aplinka⁴² suteikia mažesnius perėjimui iš švietimo sistemos į darbo rinką reikalingus išteklius, silpnesnius akademinis ir socialinius įgūdžius. Neįgalaus jaunimo patirtys, ypač bendrojo ugdymo sistemoje, paveikia perėjimą į aukštesnį švietimo sistemos lygmenį ir sėkmę pereinant į darbo rinką⁴³.

Kultūrinio kapitalo formavimas reikalauja nemenkų individų pastangų ir laiko sąnaudų, tačiau pereinant iš švietimo sistemos į darbo rinką būtent ši kapitalo rūšis tampa reikšmingu neįgaliųjų galios svirtu darbo rinkoje. Žinių ekonomika grįžtoje darbo rinkoje daugiau pranašumų įgyja asmenys, turintys aukštą kvalifikaciją, stiprias profesines, technologines dispozicijas bei darbo rinkos struktūroje legitimuojamą kultūrinį kapitalą⁴⁴. Šiuo požiūriu, žinių ekonomikoje švietimo sistema užima fundamentalią paskirtį, kurios veiklos laukas nukreipta į naujų žinių kūrimą, perdavimą ir pritaikymą darbo rinkos lauke. Neįgalaus jaunimo pozicija darbo rinkos lauke yra neatsiejama nuo įgyto formalaus išsilavinimo ir kvalifikacijos, todėl investicija į *gerą* išsilavinimą tampa reikšminga sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką prielaida.

1.4.2. Darbo rinka kaip laukas

Darbo rinka yra reguliuojama tam tikrų taisyklių, politinių, teisinių, ekonominių ir kt. normų, kurios apibrėžia ją kaip savitą lauką ir jį legitimuoja. Be to,

⁴² Autorių (Foster, MacLeod, 2004; King et al., 2005; Naugle, Campbell, 2010) teigimu, specialiojo ar bendrojo ugdymo mokyklose dirbantys specialistai privalo gerai išmanyti teisinę bazę, įgyvendinamas (socialinės) politikos strategijas bei programas, taip užtikrindami neįgaliųjų išsilavinimo galimybes ir atlikdami tarpininko tarp neįgaliųjų ir *sveikosios* visuomenės vaidmenį. Tačiau, kaip atskleidžia Milsom (2007), pedagogai retai arba niekada nediskutuoja apie socialines ir užimtumo galimybes su neįgaliaisiais moksleiviais, ypač tuomet, kai asmens negalia yra sunki. Levinson ir Palmer (2005) pabrėžia, kad į švietimo sistemos lauką turėtų aktyviai įsitraukti neįgaliųjų moksleivių tėvai, kurie galėtų atlikti tarpininkų ir savo neįgaliųjų vaikų atstovų vaidmenis įvairiose švietimo sistemos grandyse bei taptų *reikšmingais kitais*, suteikiančiais neįgaliesiems daugiau galios dalyvauti švietimo sistemoje kartu su įgaliaisiais.

⁴³ Pavyzdžiui, Levinson ir Palmer (2005), Naugle ir Campbell (2010) atlikti tyrimai rodo, kad baigęs bendrojo lavinimo mokyklą neįgalus jaunimas, palyginti su negalios neturinčiu, rečiau nusprendžia tęsti mokymąsi aukštesnėje pakopose (profesinėse ar aukštosiose mokyklose), o nusprendęs toliau mokytis, neretais atvejais nebaigia pasirinktos mokymosi institucijos ir nepasiekia aukštesnės kvalifikacijos ir neišvengia ją suteikiančio laipsnio.

⁴⁴ Išsilavinimas, apimantis kvalifikaciją, kompetenciją ir (profesinį) autoritetą gali būti apibūdinamas kaip institucionalizuotas kultūrinis kapitalas, kuris yra įreminamas ir legitimuojamas tam tikroje socialinėje struktūroje (Leonavičius ir kt., 2005; Walther, 2014), pavyzdžiui, akademinio laipsnio, diplomo, sertifikato ar kvalifikacijos suteikimas švietimo sistemoje ir šių kultūrinio kapitalo išteklių pripažinimas darbo rinkoje.

darbo rinką reglamentuojančios taisyklės ir normos nustato ir šiame lauke veikiančių agentų (darbuotojų ir darbdavių) darbo sąlygas, darbuotojų įdarbinimą, atleidimą iš darbo ir pan. Remiantis šiuo požiūriu galima teigti, kad negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką ir profesinio aktyvumo galimybės nemažai priklauso nuo šalyje vyraujančios darbo rinkos struktūros ir jos reguliavimo mechanizmų⁴⁵. Kalbant apie darbo rinkos lauką, verta pabrėžti, kad darbdaviai turi didžiausius galios svertus jame, kadangi būtent jie yra agentai, valdantys didesnę kapitalą. Vienas iš kapitalų, kuriuo darbdaviai pranoksta darbo ieškančius asmenis / darbuotojus, yra simbolinis kapitalas (statusas ir prestižas). Simbolinės galios požiūriu simbolinis darbdavių kapitalas niekuomet nėra tapatus darbuotojų, kadangi darbdavio statusas yra susijęs dominuojančia (priimti sprendimą dėl įdarbinimo, darbų paskirstymo ir kt.), o darbuotojų – su dominuojama pozicija (atlikti paskirtus darbus). Pirmiausia, darbdaviai disponuoja ekonominiu kapitalu, kuris padeda išlikti darbo organizacijai ir kuris reikalingas darbuotojams įdarbinti. Jeigu darbo organizacija valdo nepakankamai ekonominio kapitalo, galimybių įsidarbinti tokioje organizacijose yra mažai. *Racionalios* verslo praktikos remiasi naudingumo principu, o negalią turinčiam darbuotojui reikalingos atitinkamos darbo sąlygos, kurioms reikia panaudoti finansinius darbo organizacijos išteklius. Darbdavių nenoras įdarbinti neįgalų yra grindžiamas naudingumo principu, kadangi neįgaliesiems darbuotojams reikalingos tam tikros darbo sąlygos (darbo vietos pritaikymas, užimtumo krūvis, nedarbingumo dienos, kai išvykstama reabilitacijai ir pan.), atitinkama aplinka (pvz., asistento darbo vietoje paslaugos), o tai tampa ekonomiškai nepalanku darbdaviui. Vis dėlto darbdaviams tam tikrą ekonominio kapitalo kiekį suteikia šalies užimtumo politika ir skiriama finansinė parama neįgalųjų darbo užmokesčiui ar darbo vietos pritaikymui. Suteiktas finansinis kapitalas gali tapti patrauklus ir naudingas darbdaviui, kadangi remiamam neįgalųjų įdarbinimui reikia mažesnių finansinių darbdavio investicijų. Dėl šių priežasčių užimtumo politikos laukas labai svarbus neįgalųjų perėjimo / įsitraukimo į darbo rinką metu, kadangi suteikia jai daugiau lankstumo, finansinės paramos ir reikalauja mažesnių darbdavių ekonominio kapitalo sąnaudų. Nors finansinė parama neįgalųjų užimtumui išlieka svarbi, ne mažiau reikšmingas yra darbo rinkos lauke egzistuojantis darbdavių *habitus*, nulemiantis tam

⁴⁵ Europos Komisijos (European Commission, 2009) išvados atskleidžia, kad Lietuva jaunimo būklės, darbo rinkos laktumo, užimtumo bei žmogaus socialinės raidos aspektais gali būti priskiriama ES šalims, kurioms būdingi žemi jaunimo užimtumo rodikliai, darbo pobūdžio neatitinkantys įgūdžiai bei kvalifikacija ir pereinamojo laikotarpio ekonomikos bruožai (kartu su Čekija, Estija, Vengrija, Latvija, Slovakija, Kipras, Malta, Rumunija, Bulgarija). Lietuvos darbo rinkai taip pat būdingi ir struktūrinio nedarbo bruožai, kuris neoklasikinėje teorijoje apibrėžiamas kaip kvalifikacijos, profesijų ar teritorijų požiūriu darbo paklauskos struktūros neatitinkanti darbo pasiūlos struktūra. Struktūrinio nedarbo priežastimis gali būti tiek makrolygmens veiksniai, pavyzdžiui, šalies ekonominis kontekstas, švietimo ir įdarbinimo institucijų tarpusavio sąveika (Kogan, Unt, 2008; Livingstone, 2010; Wolbers, 2007), studijų ir darbo suderinamumo galimybės, taip pat darbo užmokesčio reguliavimo mechanizmai, darbo užmokesčio įstatymai, mažinantys vietinių darbo rinkos sąlygų poveikį (Aleksynska, Schindler, 2011; Kaas, 2006) ir pan., tiek ir individualūs bei socialiniai veiksniai (lytis, amžius, socialinė klasė, sveikatos būklė ir kt.), dėl kurių dalis visuomenės narių (ne kvalifikuoti darbuotojai, moterys, mokyklų absolventai, neįgalieji ir kt.) darbo rinkos lauke patiria segregaciją, diskriminaciją ir atskirtį (Balourdas et al., 2014; Chzhen, Mumford, 2011; Edin, Gustavsson, 2008).

tikrą elgesį ir veiksmų strategijas neįgaliųjų atžvilgiu. Pavyzdžiui, Hernandez et al. (2008), Kaye, Janes ir Jones (2011) tyrimai atskleidžia, kad darbo rinkos lauke vyrauja stereotipinis, išankstinis nusistatymas, neįgaliojo kaip naštos darbdaviui suvokimas⁴⁶. Dėl šios priežasties darbdaviai linkę rinktis *sveikus* darbuotojus, o nepalankią neįgaliųjų situaciją linkę traktuoti kaip valdžios aplaidumą⁴⁷.

Neįgalieji darbo rinkos lauke galios įgyja disponuodami įvairiais kapitalo ištekliais ir kapitalo įgijimo strategijomis, kurios lemia dominuojančiojo arba dominuojamojo agento poziciją. Šiuo atveju tampa svarbu, kaip neįgalieji suvokia neįgaliųjų ir įgaliųjų santykį, darbo rinkoje egzistuojančius neįgaliųjų stereotipizacijos mechanizmus ir kaip (kokiomis strategijomis, priemonėmis ir būdais) neįgalieji siekia pereiti iš švietimo sistemos į darbo rinką (užimtumo). Svarbi tvirtos neįgaliųjų pozicijos ir galios darbo rinkos lauke prielaida tampa kultūrinis kapitalas (išsilavinimas, žinios, gebėjimai ir kt.), tačiau jei išsilavinimas / profesija atitinka darbo rinkos poreikių struktūrą. Vis dėlto globaliu mastu pasireiškiantis aukštojo mokslo masiškas lemia ir tam tikrus paradoksus, kadangi aukštojo mokslo diplomai negali vienareikšmiškai užtikrinti sėkmingo ir sklandaus perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką (Saar, Unt ir Kogan, 2008; Trow, 2007). Aukštasis mokslas tapo savaime suprantama siekiama, todėl išaugo ne tik jo diplomus turinčių asmenų skaičius, bet ir kova dėl galios darbo rinkos lauke. Neretai jaunimas, baigęs studijas, susiduria su darbo rinkoje keliamais aukštais reikalavimais (darbo patirtis, praktinio darbo įgūdžiai ir pan.), didele darbuotojų konkurencija, specialistų pasiūla, dėl to patiriami trumpalaikės ar ilgalaikės bedarbystės epizodai⁴⁸. Dėl šios priežasties reikšmingos tampa *kitos* kapitalo formos, galinčios įtvirtinti neįgaliųjų asmenų poziciją ir galią darbo rinkos lauke. *Kita* kapitalo forma gali būti socialinis kapitalas – turimi socialiniai ryšiai⁴⁹, kurie būtų naudingi ieškant darbo ir įsitvirtinant darbo

⁴⁶ Analogiškas tendencijas atskleidžia ir Lietuvoje atlikti neįgaliųjų užimtumo situacijos tyrimai (Bagdonas ir kt. 2007; Okunevičiūtė-Neveauskienė, 2012 ir kt.). Naujų įstatymų (Užimtumo rėmimo įstatymas, 2006; Socialinių įmonių įstatymas, 2004 ir kt.) priėmimas nulėmė didesnes darbdavių paskatas įdarbinti neįgaliuosius, tačiau pastebima, kad neigiamas darbdavių požiūris į neįgaliuosius darbuotojus kaip į potencialią darbo jėgą išlieka. Galimos tokio požiūrio priežastys yra nepakankamai suprantama negalia, nelanksčiai parenkamos ir per mažai suderinamos su socialinėmis paslaugomis darbo rinkos priemonės.

⁴⁷ Neįgalaus jaunimo įdarbinimo politiką ir jos efektyvumą įvairiose šalyse analizuojantys tyrėjai (Duquette, 2000; Oliver, Barnes, 1993; Russell, 2002; Rioux, 2003) pabrėžia, kad nors teisiniuose dokumentuose skelbiama lygių galimybių idėja, tačiau toks *idealusis modelis* sunkiai praktiškai pritaikomas darbo rinkos lauke. Šią poziciją papildo ir McConkey (2005) pastebėjimas, jog politinėse programose ir priemonėse nepakankamai dėmesio skiriama skirtingas negalias turinčių asmenų užimtumui, taip pat pasigendama įgimtos ir įgytos negalios diferenciacijos. Mokslininko nuomone, asmenims, kurių negalia yra įgyta, kur kas reikšmingesnis tampa profesinis perorientavimas ar pagalba grįžtant į darbą, o ne pagalba įdarbinant (ypač kalbant apie pirmąjį darbą).

⁴⁸ Negalią turintis jaunimas įvairių šalių tyrimuose priskiriamas būtent nesimokančio ir nedirbančio jaunimo (angl. *youth not in education, employment or training*) kategorijai (Baggio et al., 2015; Chen, 2009; Chung, Bekker ir Houwing, 2012; Gracey, Kelly, 2010; Maguire, Thompson, 2007; Sissons, Jones, 2012).

⁴⁹ Individas turi dėti visas pastangas palaikyti materialinę ar simbolinę naudą teikiančius socialinius ryšius, kurie yra (ar ateityje bus) jam tiesiogiai naudingi trumpesnį ar ilgesnį laiką (Drever, Hoffmeister,

rinkoje, todėl šiuo atveju „svarbu ne tai, ką individas žino, o tai, kas jį žino“ (Gauntlett, 2011).

Kita perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno analizėje reikšminga kapitalo forma gali būti įvardijamas ekonominis kapitalas, kuris galėtų suteikti galimybę savarankiškam neįgalaus jaunimo užimtumui ir darbo vietos / organizacijos įkūrimui. Kitaip tariant, ekonominis kapitalas neįgaliesiems gali suteikti dominuojančią poziciją, nulemiančią didesnius neįgaliųjų galios svetus darbo rinkoje, kur kas mažesnę priklausomybę nuo darbdavių, kartu ir sėkmingą perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką. Ekonominis kapitalas suteikia galimybę neįgaliesiems įgyvendinti profesinės veiklos praktikas (pvz., įkurti nuosavą verslą), kurios sudarytų prielaidas įvairaus kapitalo kumuliacijai: ekonominio kapitalo (finansinės pajamos iš profesinės veiklos), socialinio kapitalo (socialinių ryšių tinklas, pvz., su kitais darbdaviais, verslo partneriais, rėmėjais, įvairiomis organizacijomis) bei simbolinio kapitalo (statusas ir prestižas, suteikiantys daugiau galios darbo rinkos struktūroje).

2008; Townley, 2015). Socialinių ryšių reikšmę įsitraukiant į darbo rinką analizuojanti Gaupp (2003) išskiria kelias socialinių ryšių (*reikšmingų kitų*) tipologijas: *patarėjai* (angl. *advisors*), kurie suteikia perėjimo metu reikšmingų patarimų ir suteikiantys svarbiausios informacijos (pvz., profesinio orientavimo specialistai), *tandeminiai partneriai* (angl. *tandem partners*), kartu su jaunu aktyviai veikiančiais perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu (pvz., įdarbinimo agentūrų specialistai ar tėvai, suteikiantys užimtumą / įdarbinantys savo vaikus) ir *saugaus uosto* (angl. *safe harbor*) atstovai, suteikiantys emocinę, socialinę paramą bei saugumą (tėvai, bendraminčiai, nevyriausybinių organizacijų atstovai ir kt.).

2. NEĮGALAUŠ JAUNIMO PERĖJIMO IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ FENOMENO LIETUVOJE TYRIMO METODOLOGIJA

Šioje disertacijos dalyje pristatoma grindžiamosios teorijos kaip pasirinktos kokybinio tyrimo metodologijos strategija, analizuojami GT kūrimo metodologiniai principai ir etapai, iliustruojant atlikto tyrimo empirinių duomenų pavyzdžiais, pristatomi tyrimo dalyvių atrankos kriterijai, aptariamos tyrimo etikos ribos. Metodologijos dalyje taip pat pateikiamos tyrimo dalyvių socialinės ir demografinės charakteristikos bei informantų kodavimo principai.

2.1. Grindžiamosios teorijos metodologinės prielaidos

Atliekant disertacinį tyrimą buvo vadovautasi Strauss ir Corbin (1990) sisteme grindžiamąja teorija. Tai lėmė dvi pagrindinės priežastys:

- **sisteminės GT filosofinis pagrindas**. Strauss ir Corbin (1994), remdamiesi pragmatizmo šalininkų Dewey (1937) ir Mead (1917) įžvalgomis, pažymi, kad visos interpretacijos, įgavusios teorijos statusą, yra ribotos laiko požiūriu, todėl negali būti apibrėžiamos kaip amžina ir nekvestionuojama tiesa. Kaip ir daugelis žinių, kiekviena teorija buvo / yra sukurta skirtingoje visuomenėje, skirtingu laikotarpiu ir buvo / yra veikiami skirtingų tradicijų, ideologijų ar santvarkos, taip prarasdama savo validumą kitu tiriamuoju laikotarpiu. Todėl kiekviena egzistuojanti teorija skirtingu laikotarpiu pasižymi nestabilumu / takumu (angl. *fluidity*) ir reikalauja naujos teorijos, paremtos „čia ir dabar“ egzistuojančiais empiriniais įrodymais ir skirtingų dėmenų įvedimu. Nors esminis GT siekis yra sukurti analizuojamą reiškinį apibūdinantį teorinį pagrindimą, tačiau vienas svarbiausių tyrėjo uždavinių yra atsakyti bet kokio žinojimo apie anksčiau egzistavusias ar egzistuojančias teorijas. Strauss ir Corbin (1990) teigimu, „teorinis rėmas“ turi būti formuojamas tyrimo „lauke“, duomenų rinkimo ir analizės metu, vis dėlto tyrėjas turi teisę nuspręsti, ar bendrasis, išankstinis teorinis tiriamojo reiškinio pažinimas jam yra reikalingas (tokiu atveju tyrėjas turi galimybę atlikti žvalgomąjį pobūdžio teorinę analizę);

- **sisteminės GT kompleksškumas ir dimensionalumas**. Kuriant GT svarbu suvokti, jog tiriamasis fenomenas, kartu ir su juo susijęs socialinis pasaulis, yra itin kompleksiškas, todėl negalima rasti paprasto ir savaime suprantamo paaiškinimo apie socialiniame pasaulyje vykstančius įvykius ir sąveiką su tiriamuoju reiškiniu. Corbin ir Strauss (1990; 2008) pabrėžia, kad nagrinėjant su tiriamuoju fenomenu susijusius įvykius svarbu užfiksuoti kuo daugiau kompleksškumo tarp veiksmų, sąveikaujančių tarpusavyje ir lemiančių socialiniame pasaulyje vykstančius įvykius. Strauss ir Corbin (1990) pasiūlytas paradigmatis modelis gali būti traktuojamas kaip vienas reikšmingiausių GT kūrimo metu pasitelkiamų įrankių, padedančių atskleisti ne tik tiriamojo reiškinio dimensionalumą, bet leidžiantis detaliam analizuoti kontekstą, priežastis, įsiterpiančias sąlygas, sąveikas bei pasekmes, kuriomis pasižymi tyrimo objektas. Nors užfiksuoti viso tiriamojo reiškinio kompleksškumo yra neįmanoma,

tačiau sisteminė GT leidžia surasti bendrų tiriamojo fenomeno dėsningumą, kurie atsiskleidžia duomenų konceptualizavimo metu.

GT savo kilmė ir duomenų analizės principais remiasi sistemišku tyrimo duomenų analizės procedūrų rinkiniu ir griežta induktyvaus mąstymo logika, kuri būdinga daugeliui GT procedūrų: analizės metu nuolat lyginant surinktus tyrimo duomenis tarpusavyje, formuojant imtį atsižvelgiant į jau turimą ir trūkstamą informaciją, kad būtų pasiektas empirinių duomenų prisotinimas ir būtų užtikrinta, jog sukonstruota teorija bus pagrįsta empiriniais duomenimis (Corbin, Strauss, 2008; Strauss, Corbin, 1990). Pažymėtina, jog GT metodologiniams principams svarbi ir abduktvijoji logika, kuriai būdinga tyrimo „lauke“ surinktų duomenų interpretacija pasitelkiant įvairias idėjas, kitas teorijas ir koncepcijas bei jau turimą patirtį apie tiriamąjį fenomeną (Bryant, 2009; Charmaz, 2006; Reichertz, 2007). Abduktviosios logikos „įrankiais“ tampa tyrėjo rašomos atmintinės (angl. *memos*), kurios padeda plėtoti įvairias idėjas, nustatyti ryšius ir vyraujančias siužetines linijas, leidžiančias atrasti teorinį fenomeno pagrindimą. Atmintinių, taip pat ir tyrėjo savirefleksijos rašymas tampa svarbiomis GT kūrimo sąlygomis, o taip GT konstruodamas tyrėjas taip pat tampa svarbiu „įrankiu“, kurio teorinis jautrumas (angl. *theoretical sensitivity*) sudaro prielaidas specifinėms žinioms, supratimui, įgūdžiams ir pasaulėžiūrai atsirasti (Charmaz, 2000; Cho, Trent, 2006; Strauss, Corbin, 1990).

2.2. Tyrimo dalyvių atranka ir socialinės-demografinės charakteristikos

Informantai buvo atrenkami tikslinės atrankos būdu⁵⁰; tokia formuojama tyrimo dalyvių imtis yra viena pagrindinių GT imties sudarymo strategijų (Coyne, 1997; Patton, 1990; Žydzūnaitė ir kt., 2006). Patton (1990) išskiria 16 tikslinės atrankos tipų⁵¹, formuojant šios disertacijos tyrimo imtį buvo pasirinkta maksimaliai įvairių atvejų (angl. *maximum variation*) tikslinė atranka (žr. 11 lent.). Tokios tyrimo imties tikslas – užfiksuoti ir aprašyti pagrindines (centrines) temas ar rezultatus, apimant kuo daugiau dalyvių ir tiriamojo fenomeno variacijų⁵².

⁵⁰ Konstruojant GT tikslinė atranka dažnai sinonimiškai apibūdinama „teorinės atrankos“ (angl. *theoretical sampling*) terminu.

⁵¹ Tipinių, ekstremalių arba deviantinių, intensyvių, maksimaliai įvairių atvejų, patvirtinančių arba paneigiančių, homogeninių atvejų, patgioji, teoriškai pagrįsta, „sniego gniūžtės“, kriterinė, kritinių atvejų, proginė, stratifikuotoji, atsitiktinė, politiškai svarbių atvejų ir mišrioji (Patton, 1990, p. 182).

⁵² Imties heterogeniškumo svarbą nurodo ir patys sisteminės GT kūrėjai Corbin ir Strauss (1990), pabrėždami, jog siekiant induktyviai sukonstruoti GT reikšmingi tampa tiek panašūs, tiek skirtingi atvejai. Vis dėlto imties heterogeniškumas gali lemti tam tikras problemas duomenų validumo ir apibendrinimo požiūriu, kadangi kiekvienas atskiras atvejis gali akivaizdžiai skirtis nuo kitų, todėl GT konstruojantis tyrėjas turi siekti bendro GT modelio ir aspektų, apjungiančių visą didžiąją imties variaciją.

11 lentelė. Informantų socialinės-demografinės charakteristikos

Heterogeniškumo kriterijus	Aspektas	Informantų skaičius
Lytis	Moterys	20
	Vyrai	12
Negalia	<i>Fizinė:</i>	
	Judėjimo	19
	Sukelta somatinių sutrikimų	3
	<i>Sensorinė:</i>	
	Regėjimo	3
	Klausos	7
Negalios pobūdis	Įgimta	25
	Įgyta	7
Darbingumo lygis	0–25 %	14
	30–55 %	18
Išsimokslinimas	Aukštasis universitetinis	10
	Aukštasis neuniversitetinis	5
	Profesinis	4
	Vidurinis su profesine kvalifikacija	3
	Vidurinis ir žemesnis (įskaitant specialiojo ugdymo mokyklas)	10
Dabartinė padėtis švietimo sistemoje ir darbo rinkoje	Tik mokosi	10
	Tik dirba	10
	Mokosi ir dirba	2
	Nei mokosi, nei dirba	10
Gyvenamoji vieta	Didmiestis	25
	Miestas	3
	Miestelis / kaimas	4

Tyrimo dalyvavo 32 fizinę ir judėjimo negalias turintys jauni asmenys, iš kurių buvo 20 moterų ir 12 vyrų. Informantų amžius svyravo nuo 18 iki 35 metų. 22 tyrime dalyvavusių jaunų asmenų turėjo fizinę negalią, iš kurių 19 turėjo judėjimo sutrikimų, o 3 informantų negalia buvo nulemta somatinių sutrikimų, sensorinę negalią turėjo 10 informantų. Pagal pobūdį didžiosios dalies (25 jaunų asmenų) negalia buvo įgimta, 7 jaunų asmenų – atsirado (buvo įgyta) gyvenime. 14-ai jaunų asmenų buvo nustatytas 0–25 procentų, 18 – 30–55 procentų darbingumo lygis.

10 informantų buvo įgiję aukštąjį universitetinį išsilavinimą (3 – bakalauro kvalifikacinį laipsnį, 7 baigę magistro studijas), 5 – baigę aukštąsias neuniversitetines mokyklas. Vidurinį su profesine kvalifikacija ir profesinį išsilavinimą buvo įgiję 7 tiriamieji, 10-ies informantų išsilavinimas buvo vidurinis arba žemesnis. Socialinių mokslų srityje studijavo arba baigė studijas 14 informantų, biomedicinos – 1, menų – 2 ir fizinių – 4, profesinė kvalifikacija buvo suteikta 7 tyrime dalyvavusiems jauniems neįgaliesiems. 4 jauni asmenys buvo įgiję vidurinį arba žemesnį išsilavinimą ir netęsė mokymosi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje.

Didžioji dalis tyrime dalyvavusio jaunimo (25 asmenys) gyvena didžiuosiuose Lietuvos miestuose (Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose), 3 informantai – miestuose (Tauragėje, Utenoje, Palangoje), o 4 negalią turintys jauni asmenys –

miestelyje arba kaime (Šiaulių r., Zarasų r., Molėtų r.). Padėties švietimo sistemoje ir darbo rinkoje aspektu 20 jaunų neįgaliųjų tik mokosi arba tik dirba (atitinkamai po 10), 10 – nei mokosi nei dirba, 2 – derina darbą ir studijas (mokosi ir dirba) (žr. 11 lent. ir 3 Priedą).

2.3. Tyrimo etika

Kadangi tyrėja asmeniškai pažinojo kelis negalią turinčius jaunos asmenis, pirmiausia buvo kreiptasi būtent į juos ir prašoma dalyvauti tyrime. Tyrėja pažinojo negalią turintį vyrą, kuris pakvietė ją į biudžetinę įstaigą X, kurios veikla yra tiesiogiai susijusi su negalią turinčių žmonių gerovės užtikrinimu ir paslaugų teikimu⁵³. Su kiekvienu negalią turinčiu asmeniu, besilankančiu organizacijoje, buvo kalbama asmeniškai, suteikiant pagrindinę informaciją apie tyrėją, tyrimo tikslą ir eigą; taip pat buvo teiraujama, ar potencialus informantas sutiktų dalyvauti tyrime ir pasidalinti savo patirtimi bei profesinio kelio istorija. Tyrėja į biudžetinę įstaigą X vyko tris kartus, kiekvieną kartą ieškodama informantų savo tyrimui. Didžioji dalis kalbintų dalyvauti tyrime jaunų asmenų, turinčių negalias, kategoriškai atsisakė dalyvauti arba nuo pat pradžių ignoravo tyrėją. Negalią turintis jaunimas gali būti laikomas socialiai jautria ir pažeidžiama grupe negalios ir amžiaus požiūriu. Atsisakymas dalyvauti tyrime tyrėjai buvo visiškai suprantamas dėl neįgalaus jaunimo juntamos grėsmės „atverti“ privačią sritį, biografines detales, nenoro kalbėti apie dalykus, kurie yra asmeniškai jautrūs⁵⁴. Asmeninėmis perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką patirtimis sutiko pasidalinti 5 negalią turintys jauni asmenys, reguliariai besilankantys neįgaliųjų organizacijoje. Susitikimo laikas ir vieta su kiekvienu informantu buvo derinami individualiai, teiraujama, ar tiriamieji neprieštarautų, kad pokalbis būtų įrašomas į diktofoną. Visi tiriamieji pageidavo, kad pokalbis vyktų būtent neįgaliųjų organizacijoje. Atvykus sutartu laiku buvo pasitikslinama, ar nepakito informantų planai dalyvauti tyrime, primenamas tyrimo tikslas ir duomenų analizės specifika, pabrėžiant, kad informantų tapatybės nebus atskleistos tiek tyrimo analizės metu, tiek po jos. Interviu su biudžetinėje įstaigoje X besilankančiu neįgalium jaunu vyko 2013 metų lapkričio–gruodžio mėnesiais.

2014 metų kovo mėnesį informantų pradėta ieškoti Lietuvos neįgaliųjų nevyriausybinėse organizacijose, (neįgaliųjų) socialinėse įmonėse, taip pat šalies profesinėse ir aukštosiose mokyklose. Kreipusis į minėtas organizacijas, tyrime sutiko dalyvauti 16 negalią turinčių jaunų asmenų. Su kiekvienu, sutikusių dalyvauti tyrime, buvo individualiai derinamas susitikimo laikas, pokalbio vieta ir būdas, teiraujama, ar pokalbis galėtų būti įrašomas⁵⁵. Didžioji dalis informantų gyveno ne Kaune, todėl, jų pageidavimu, interviu vyko per *skype* programą. Keli informantai pageidavo

⁵³ Atėjimas į įstaigą iš anksto suderintas su organizacijos vadovu, gavus jo žodinį sutikimą ir tarpininkaujant tyrėjos pažįstamam (jo pageidavimu).

⁵⁴ Kiekvieno asmens apsisprendimas buvo gerbiamas, nebuvo išreikštas pyktis, nusivylimas ar kitos neigiamos reakcijos, jei jis atsisakė dalyvauti tyrime.

⁵⁵ Informantams sutikus, interviu įrašyti į diktofoną ir vėliau transkribuoti. Giluminių interviu laikas truko nuo 32 minučių iki 2 valandų 41 minutės. Vidutinė giluminių interviu trukmė – 1 valanda 23 minutės.

susitikti „gyvam“ pokalbiui, interviu vyko jų gyvenamojoje vietovėje. Su Kaune gyvenančiu neįgalium jaunuviu interviu vyko jų pasiūlytoje susitikimo vietoje (kavinėje, namuose, darbo vietoje, mokymosi įstaigoje) ir jiems patogiu laiku. 4 tyrimo dalyviai nesutiko susitikti arba atlikti interviu per *skype* programą; jų pageidavimu, interviu vyko susirašinėjant⁵⁶.

Kadangi nebuvo iš anksto numatytų klausimų gairių, kiekvieno interviu metu pirmasis pateikiamas klausimas buvo „Papasakok apie save⁵⁷“. Kiekvienas informantas turėjo galimybę pradėti savo pasakojimą nuo fakto, biografinio momento ar įvykio, nuo kurio jis norėjo pradėti savo istoriją. Kiekvieno pokalbio metu buvo paliečiamos ir asmeninės biografinės detalės, subjektyvūs, neretai informantui skaudūs išgyvenimai, kurie tiesiogiai nebuvo susiję su tiriamuoju fenomenu (perėjimu iš švietimo sistemos į darbo rinką), tačiau informantas juos nusprendavo atskleisti pats, tyrėjai neskatinant. Kiekviena detalė, atskleista interviu metu, yra traktuojama kaip unikali ir vertinga, kaip pasitikėjimo tyrėju atspindys. Pažymėtina, kad kiekvienas informantas atskleidė tiek ir tokių asmeninio gyvenimo detalių, kurias pats apsisprendė atskleisti. Atliekant interviu buvo stebima ir informantų neverbalinė kalba (manieros, veido išraiška, įsitempimas, atvirumas, nusiteikimas bendrauti ir kt.), kuri leido tyrėjai lengviau suvokti, kada galima tęsti pokalbį konkrečia tema, o kada sustoti, kad informantas nepasijaustų nejaukiai dėl jam jautraus ir nediskuotuojamo įvykio ar išgyvenimo. Visų interviu metu buvo atidžiai išklausomi pasakojami išgyvenimai, požiūriai ir nuomonės, tačiau atsiribojama nuo bet kokio subjektyvaus vertinimo „teisingai“ arba „neteisingai“, siekiant kuo nuodugniau suvokti tiriamojo fenomeno reikšmes. Informantams pasakojant jautrius išgyvenimus, kai kuriais atvejais jų gyvenimus sukrėtusius momentus, nebuvo bandoma tiriamojo guosti, tačiau nebuvo vengiama ir terapinio kontakto, kuris neretai peržengdavo analizuojamo fenomeno – neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką – ribas.

Siekiant išlaikyti emancipacinio įtraukiančio tyrimo principus⁵⁸, disertacijos rankraščio empirinė dalis buvo išsiųsta visiems tyrime dalyvavusiems informantams, kad jie galėtų suteikti grįžtamąjį ryšį apie tyrimo duomenų interpretacijos objektyvumą (informantų atsiliepimai apie tyrimo rezultatus pateikiami 4 Priede).

⁵⁶ Šiuo atveju informantai parašydavo visą informaciją, susijusią su švietimu ir darbo rinka, kurią jie tuo metu norėjo pateikti. Vėliau sekdamo tyrėjos klausimai, į kuriuos vėliau buvo gaunami tiriamųjų atsakymai.

⁵⁷ Informantams sutikus, į juos buvo kreipiamasi „Tu“, kadangi tai, tyrėjos nuomone, padeda užmegzti glaudesnę ryšį su tiriamuoju, ugdyti tarpusavio pasitikėjimą, atsiribojant nuo oficialumo. Didžioji dalis informantų jau pokalbio pradžioje pageidavo, jog į juos būtų kreipiamasi „Tu“, to paties pageidavo ir tyrėja. Tyrėjos nuomone, kreipimasis į tyrėją „jūs“ pabrėžia tyrėjos galią ir galimai apriboja informantą, sukuria tam tikrą bendravimo barjerą.

⁵⁸ Kaip pastebi Stone ir Priestley (1996), neretai tyrimai negalios srityje yra atliekami „sveikųjų“ tyrėjų, o tiriamieji (neįgalieji) tampa „tyrimų aukomis“ (angl. *victim of research*). Kitaip tariant, tyrėjai įgyvendina savo numatytus planus, nesuteikdami grįžtamojo ryšio. Dėl šios priežasties Zarb (1992) išskiria skirtumą tarp dalyvaujamojo ir emancipacinio-įtraukiančio tyrimo. Autoriaus teigimu, tokio pobūdžio tyrimas suteikia balsą patiems tiriamiesiems kontroliuoti tyrimo eigą bei įvertinti / patvirtinti gautų tyrimo rezultatų tikrumą, t. y. pabrėžiama tyrėjo atskaitomybė tiriamiesiems.

Atsižvelgiant į tyrimo dalyvavusių informantų pastabas ir siūlymus, empirinėje duomenų analizėje buvo atliktos korekcijos. Siekiant išlaikyti informantų anonimiškumą šiame disertaciniame tyrime, kiekvienam informantui yra suteiktas unikalūs kodas, atspindintis informanto lytį, amžių, negalios pobūdį, darbingumo lygį bei padėtį švietimo sistemoje ir darbo rinkoje (detaliau žr. 3 Priedą). Kadangi tyrimo metu buvo įvardijamos konkrečios Lietuvos švietimo institucijos, darbo organizacijos, kitos privataus ir viešojo sektoriaus institucijos, atskleidžiamos asmenų pavardės, siekiant užtikrinti tyrimo duomenų korektiškumą interviu transkripcijose buvo atliktos apibendrinančio pobūdžio korekcijos⁵⁹.

2.4. Duomenų rinkimo metodai

Siekiant sukurti grindžiamąją teoriją, paaiškinančią negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną, duomenų rinkimo metodu pasirinkti **giluminiai interviu**, kurie yra vienas iš labiausiai tinkančių duomenų rinkimo metodų GT kurti (Andrews et al., 2012; Charmaz, 2008; Corbin, Strauss, 2008). Giluminių interviu kaip metodo pasirinkimas padėjo išvengti bet kokios išankstinės interviu struktūros numatymo ir jos laikymosi, suteikė daugiau laisvės tiriamiesiems atskleisti detales, kurios joms yra reikšmingos. Šios sąlygos leidžia giliau pažvelgti į analizuojamą reiškinį ir atskleisti įvairius jo diskursus, sudaro prielaidas giliau aptarti reiškinį bei rasti detalesnius problemos sprendimus.

Kadangi perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką apima tiek patirtis švietimo sistemoje, tiek darbo rinkoje, taikytą giluminių interviu metodą tam tikra prasme galima apibūdinti kaip neįgalaus jaunimo gyvenimo kelio naratyvą. Giluminio interviu metodas tyrime taikomas norint į perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką pažvelgti iš negalią turinčių jaunų asmenų perspektyvos, atskleisti unikalų nagrinėjamo fenomeno patyrimą savitu naratyviniu būdu. Atliekant giluminius interviu itin reikšmingas tampa tyrėjo ir tiriamojo (informanto) santykis, pagrįstas nešališkumo ir refleksyvumo / jautrumo principais, gebėjimas priimti ir nešališkai reflektuoti tiriamojo išreiškiamą patirtį, požiūrius bei prasmų kontekstą (Natvik et al., 2014; Reiter, Stewart ir Bruce, 2011).

Tyrėjas GT kūrimo procese yra aktyvus kūrėjas, kurio pastangomis savirefleksija (žr. 5 Priedą) ir pirmosios GT reikalingos duomenų reikšmės yra fiksuojamos atmintinėse. Atsižvelgiant į Charmaz (2008), Walker ir Myrick (2006) siūlymus, atmintinės rašytos visą duomenų analizės procesą, t. y. iš karto po kiekvieno giluminio interviu, interviu transkribavimo ir visais GT konstravimo etapais. Tyrėjo atmintinės pavyzdys iš karto po įvykusio interviu pateikiamas 3 pav.

⁵⁹ Pavyzdžiui, informanto minimi kitų asmenų vardai ir pavardės buvo pakeistos į statusą (draugas, kolega, darbdavys, dėstytojas, mokytojas, vadovas ir pan.), darbovietė – „darbo organizacija X“, vidurinio, specialiojo ugdymo, profesines ir aukštosios mokyklos tekste įvardijamos kaip „vidurinė mokykla X“, „aukštoji mokykla X“ ir pan. Taip pat duomenų analizės metu atsisakyta konkrečios informantų gyvenamosios vietos atskleidimo; pasirinktas abstraktus gyvenamosios vietos įvardijimas: didmiestis, miestas, miestelis / kaimas.

2014-03-12

Vyras, 28 metai, turi įgimtą regėjimo negalią (aklumas).

Darbo patirtis – 8 metai. Baigtos bakalauro ir magistro studijos socialinių mokslų srityje. Gyvena didmiestyje. Šiuo metu dirba.

Pirmasis kontaktas. Praėjus kelioms valandoms po prašymo-kreipimosi laiško išsiuntimo į įvairias organizacijas, sulaukiau pirmojo skambučio. Paskambinęs vyras pirmiausiai pristatė save ir kokia jo negalia, pasitikslino dėl atliekamo tyrimo tikslo. Atskleidė, jog labiausiai jį sudomino išsiųstas laiškas, kuriame prašoma negalią turinčio jaunimo dalyvauti tyrime ir kuris liečia tiek jį patį, tiek kitus neįgaliuosius. Jaunas vyras taip pat informavo, kur šiuo metu dirba ir kokias pareigas užima. Kalbėjo energingai, įtaigiai. Paklausiau, koks interviu būdas būtų priimtinas: ar galime susitikti pokalbiui, ar kalbėti per *skype*. Dėl asmeninių priežasčių buvo nuspręsta, jog interviu vyks naudojant *skype* programą. Sutarėme tikslų pokalbio laiką ir atsisveikinome. Praėjus trumpam laikui po pokalbio pradėjau jausti nerimą dėl būsimo interviu ypač dėl to, jog tai buvo aukšto socialinio statuso, vadovaujančias pareigas užimantis asmuo. Taip pat, tai pirmoji bendravimo patirtis su regėjimo negalią turinčiu žmogumi: tiek dalyvausiančiu tyrime, tiek apskritai mano gyvenime.

Interviu vieta. Interviu vyksta naudojant *skype* programą. Paskambinu informantui sutartu laiku, 19 valandą vakare. Informantas yra savo namuose.

Interviu eiga. Interviu pradžia buvo kiek netikėta tuo požiūriu, jog pokalbis vyko informantui neįjungus vaizdo kameros. Prieš pokalbį apie tai nepagalvojau, bet pokalbio metu suvokiau, jog tai yra „natūrali“ tiriamojo pozicija. Kadangi mano vaizdo kamera buvo įjungta, interviu pradžioje jaučiausi kiek keistai dėl to, tačiau tai netrukdė vystyti pokalbiui. Kalbantis buvo juntama, kad informantas turi puikią iškalbą, sklandžiai ir nuosekliai pasakoja savo gyvenimo detales. Pokalbio pradžioje daug dėmesio skiriama savo hobiui – sportui, kuris, kaip paaiškėja, anksčiau buvęs profesionalus, tačiau dėl patirtos traumos buvo „perkeltas“ į mėgėjišką lygmenį. Informantas plačiai ir atvirai pasakoja apie savo mokymąsi specialiojoje mokykloje, vėliau apie studijų patirtis ir studijų pasirinkimo motyvus. Išreiškia skeptišką bendrojo ugdymo mokyklų vertinimą, akcentuoja aukštųjų mokyklų nepritaikymą regėjimo negalią turintiems studentams ir mažą studijų programų orientaciją į darbo rinką. Interviu metu apžvelgta itin daug aspektų, susijusių su negalią turinčio jaunimo perėjimu iš švietimo sistemos į darbo rinką. Juntamas didelis informanto domėjimasis technologine pažanga, išsimokslinimas, apsiskaitymas. Pasibaigus interviu ir išjungus diktofoną, mūsų pokalbis tęsiasi, informantas užsimena, kad jo žmona taip pat rengia disertaciją ir jis supranta, koks tai yra sunkus ir atsakingas darbas ir kaip sunku rasti norinčiųjų dalyvauti tyrime. Po to seka klausimas, kodėl aš nusprendžiau rašyti būtent šia tema. Pasimetu, nors anksčiau irgi tokių klausimų sulaukdavau; visgi, kol kas negaliu rasti atsakymo į šį klausimą. Atsakau, dėl ko esu visiškai tikra: kad mane domina negalią turintys žmonės ir kad negalios aš visiškai nelaikau priežastimi, dėl ko žmogus negalėtų dirbti. Po šio atsakymo pradėdame diskutuoti apie tai, kodėl didžioji negalią turinčių žmonių yra bedarbiai, kaip galima būtų spręsti šią problemą. Einant pokalbiui į pabaigą informantas išreiškia susidomėjimą būsima tyrimo duomenimis ir paprašo disertacijos rengimo pabaigoje juos persiųsti. Taip pat akcentuoja, kad visuomet galima į jį kreiptis kilus klausimams bei pakviečia progai pasitaikius atvykti į organizaciją, kurioje dirba.

3 pav. Tyrėjos atmintinės pavyzdys: iš karto po interviu parašyta refleksija (autentiška kalba netaisyta)

Tyrėjo atmintinių rašymas buvo svarbus GT kūrimo įrankis, sudaręs prielaidas išplėtoti ir pagrįsti konceptualesnio pobūdžio analizę. Visos duomenų analizės metu atmintinėse buvo fiksuojamos informantų giluminiuose interviu „bręstančios“ kategorijos, įvairios konceptualizuojančio pobūdžio idėjos (teoriniai stimulai) (žr. 4 pav.).

Vyras, 28 metai, turi įgimtą regėjimo negalią (aklumas). Darbo patirtis – 8 metai. Baigtos bakalauro ir magistro studijos socialinių mokslų srityje. Gyvena didmiestyje. Šiuo metu dirba. Informanto kodas: V-28-ĮMS-D

Informantas pradėjo savo profesinį kelią, kuomet buvo pirmame bakalauro studijų kurse. Jo pirmasis darbas buvo mažoje įmonėje, telemarketingo srityje. Tuo metu neįgaliųjų organizacija X organizavo mokymus, kuriuose informantas dalyvavo pasirinkdamas būtent telemarketingą. Galima sakyti, kad neįgaliųjų organizacija X atliko svarbų vaidmenį informanto profesinio kelio pradžiai, ypatingai pirmojo darbo susiradimui, ir suteikė „*realiai darbo vietoje pritaikomą*“ žinių. Pirmojo darbo paieškos truko pusę metų. Kaip teigiama, pokalbio dėl darbo metu vienas iš įmonės vadovų išreiškė susirūpinimą, ar regėjimo negalia nesudarys kliūčių atlikti savo pareigų, tačiau jau pokalbio metu informantui pavyko įrodyti, kad negalia nėra kliūtis kokybiškai atlikti paskirtą darbą. Informantas buvo patenkintas pirmojo darbo organizaciniu klimatu, santykiais su kolegomis ir galimybe dirbti lanksčiu darbo grafiku. Jo teigimu, lankstus darbo grafikas padėjo sklandžiau suderinti profesinę veiklą su studijomis. Informantas daug domėjosi neįgaliesiems orientuota teisine baze, paramos galimybėmis. Kaip akcentuojama, darbdaviai Lietuvoje turi mažai žinių apie neįgaliųjų įdarbinimą ir galimą paramą įdarbinimo metu. Pats informantas savo negalią traktuoja kaip „*motyvatorių ir stimulą*“. Pirmasis darbas truko pusę metų ir informantas džiaugiasi, kad būtent išėjęs iš darbo atsidūrė „*tinkamu laiku ir tinkamoje vietoje organizacijoje X*“ kurioje dirba jau septynerius metus. Sudalyvavo didelio masto projekte, kuris jam padėjo pakilti karjeros laiptais ir minėtoje organizacijoje X užimti vadovaujančias pareigas. Kaip pažymi informantas, jo visa profesinė veikla yra nukreipta į regėjimo negalią turinčius žmones ir, pirmiausiai, į jų išsilavinimo kokybės ir galimybių gerinimą. Informanto nuomone, bendrojo ugdymo institucijos nėra pasiruošusios regėjimo negalią turinčių mokinių mokymui ir negali suteikti tokios mokymosi kokybės, kuri yra specialiose, neįgaliesiems su regėjimo negalia skirtose mokymo institucijose. Jis išreiškia neigiamą požiūrį į integruotą mokymą, ypatingai regėjimo negalios atveju. Tikima, kad specialiosios mokyklos yra stipriau orientuotos į mokymo kokybę ir specialių mokymosi sąlygų sudarymą (specialios mokymosi priemonės, mokytojų kvalifikacija ir pan.). Nepaisant minėtų aspektų, nepaneigiamą integruoto mokymosi nauda neįgaliųjų socializacijai, asmeninių ir socialinių įgūdžių vystymuisi(si). Informanto nuomone, Skandinavijos šalys gali tapti gerosios praktikos pavyzdžiu orientuojant švietimo sistemą negalią turintiems asmenims. Pažymima, kad reikalingas dialogas įvairiais mokymosi lygmenimis (bendrojo ugdymo ir universitetų ir pan.). Informanto teigimu, negalią turinčio jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką pirmiausia turėtų prasidėti dar vidurinėje mokykloje ir kiek įmanoma anksčiau. Informantas pažymi, kad nors abu jo turimi aukštojo mokslo diplomai yra skirtingi savo kryptimis (nors abu įgyti išsilavinimai yra socialinių mokslų srityje), tačiau kiekvienos studijos suteikė savitų profesinių, asmeninių gebėjimų, kurie prisidėjo prie jo sėkmingo ir ankstyvo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką.

4 pav. Tyrėjos atmintinės pavyzdys: besiformuojančių konceptų nustatymas
(autentiška kalba netaisyta)

2.5. Sisteminės GT duomenų analizės etapai

Pirmieji GT, leidžiančio teoriškai konceptualizuoti negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną, kūrimo žingsniai pradėti nuo pirmojo interviu, o visi duomenys sistemingai analizuoti kiekviename giluminiame interviu. Nuoseklus duomenų rinkimas ir sisteminga jų analizė suteikia kryptį ir jautrumą duomenims, tyrėjo „pasinėrimas“ į duomenis leidžia nustatyti susijusius konceptus ir numatyti tolesnių interviu gaires (Charmaz, 2008; Corbin, Strauss, 2008; Walker, Myrick, 2006). Analizuojant kiekvieną interviu vykdyti GT metodologijai būdingi tyrimo procesai: nuoseklus duomenų rinkimas, kodavimas, duomenų lyginimas tarpusavyje, kategorizavimas, teorinės implikacijos ir pagaliau

grindžiamosios teorijos generavimas. Suddaby (2006) teigimu, GT turi „bręsti“ iš subjektyvių tiriamųjų patirčių ir įtraukti žodžius / frazes, kurias vartojo informantai ir iš kurių būtų įmanoma *in vivo* būdu suformuoti besikuriančios teorijos kategorijas. Norint įgyvendinti GT metodologijos tikslą – suformuoti abstrakčiomis sąvokomis ir konceptualių tekstu paremtą teoriją, atspindinčią tai, kas empiriniuose duomenyse yra svarbiausia, – tyrėjas turi atlikti tam tikras kodavimo procedūras, padedančias „bręsti“ ir formuoti naujai teorijai (Bryant, 2009).

Empirinių duomenų analizė pradėta nuo pirmojo sisteminės GT etapo – **atviro kodavimo** – analitinio, interpretuojamojo pobūdžio proceso, kurio metu nustatomi reikšmingi konceptai, leidžiantys išskirti esmines tiriamojo fenomeno kategorijas. Atviro kodavimo metu tyrėjas turi „atverti“ tekstą ir atskleisti jame „užkoduotas“ mintis, idėjas ir reikšmes. Taip įvykiai, objektai, veiksmai, tarpusavio sąveikos ir pan. sugrupuojamos į abstraktesnę analizės lygmenį, t. y. pereinama nuo konceptualizavimo iki kategorizavimo⁶⁰ (Corbin, Strauss, 2008; Strauss, Corbin, 1998).

Atviro kodavimo procesas pradėtas nuo kiekvieno giluminio interviu su negalia turinčiu jaunuimu **transkribavimo**, t. y. diktofonu įrašyto pasakojimo perrašymo autentišku tekstu (pažodžiui). Transkribuojant informantų pasakojimus, pasitelkti tam tikri saviti sutartiniai transkripcijos ženklai ir sąvokos (žr. 5 pav.):

Kai informantai interviu metu daro pauzes:

/ – 3 sekundžių pauzė // – 6 sekundžių pauzė /// – 9 sekundžių pauzė

Jei kažkas tekste yra nesuprantama (blogai girdėti ar kitos techninės kliūtys): (...)

Kai tyrėjas nori kažką paaiškinti ar įterpti pastabą, rašoma laužtiniuose skliaustuose normaliuoju šriftu: [past. Apie savo negalią jis kalbėjo pirmą kartą]

*Jei informantas mini konkretaus asmens vardą ir pavardę, konfidencialūs duomenys pakeisti į interviu metu minimo asmens statusą tiriamojo atžvilgiu (pakeista teksto vieta žymima paryškintu šriftu): **draugas, kolega, darbdavys, dėstytojas, mokytojas, vadovas** ir pan.*

*Jei minima konkreti darbovietė, pakeista teksto vieta žymima paryškintu šriftu: **darbo organizacija X***

*Jei minimas konkrečios bendrojo ugdymo, specialiojo ugdymo, profesinės ar aukštosios mokyklos pavadinimas, pakeista teksto vieta žymima paryškintu šriftu: **bendrojo ugdymo mokykla, specialiojo ugdymo mokykla X, profesinė mokykla X, aukštoji mokykla X***

*Jei minima konkreti vietovė / informanto gyvenamoji vieta, pakeista teksto vieta žymima paryškintu šriftu: **didmiestis, miestas, miestelis / kaimas***

Informanto ir tyrėjo žodžiai rašomi iš naujos eilutės ir žymimi didžiosiomis raidėmis:

I – informantas

T – tyrėjas

5 pav. Saviti sutartiniai transkripcijos ženklai ir sąvokos

⁶⁰ Remiantis GT metodologiniais principais, atviro kodavimo procesas susideda iš kelių pagrindinių etapų: teksto transkribavimo, parafravavimo, konceptualizavimo ir kategorizavimo.

Giluminių interviu transkripcijose yra pateikti visi žodžiai, kuriuos ištarė informantai, net jei buvo leksikos klaidų ar necenzūrinių žodžių, anglišku posakių. Visos transkribuoto teksto eilutės sunumeruotos, nes tai palengvina pakartotinai „grįžti“ prie tyrimo duomenų. Nuo šio momento transkribuotas interviu tekstas daugiau neberedaguotas (informanto V-31-ĮMS-D transkribuoto teksto pavyzdys pateiktas 6 pav.).

50 Tai buvo taip, kad studijų metu, du šešti metai
51 [*past. 2006 metai*], tai reiškia, kad buvau pirmam kurse, įstojau po mokyklos į universitetą, stojau
kažkaip tai į dieninį,
52 kažkaip tuo metu galvojau, kad man reik jau darbo ieškotis ir čia vasaros metu pakvietė kaip Aklųjų
sąjungos narį. Vasaros
53 metu mane pakvietė dar į tokius kursus – ten buvo telemarketingo kursai, aš dalyvavau juose,
išklausiau juos gavau
54 pažymėjimą ir tada nutariau ieškotis darbo šioje srityje. Faktiškai parašiau du CV, juos išsiunčiau, iš
karto reakcijos, aišku,
55 nebuvo ten kažkokios, bet buvau maloniai nustebintas, kai po pusės metų, aš jau pats pamiršau,
paskambino iš **darbo**
56 **organizacijos X** ir pakvietė į darbo pokalbį, aš važiavau, faktiškai po pirmo etapo buvau priimtas,
aišku, sėdėjau po
57 padidinimo stiklu, nes po to tik paaiškėjo, kad viena iš personalo vadovių buvo prieš tai, kad aš
ateičiau; ją, kaip sakant,
58 neramino mano negalia turima, kad aš nematau, bet aš pokalbio metu buvau atsinešęs asmeninį
kompiuterį ir visas
59 reikalingas darbo priemones, rodžiau, kaip aš dirbu, ką aš galiu.

6 pav. Transkribuoto interviu teksto fragmentas

Kitas atviro kodavimo etapo žingsnis – *parafrazavimas* – kuris bendriausia prasme remiasi tyrėjo keliamu klausimu „Apie ką čia kalbama?“. Strauss ir Corbin (1990) parafrazavimą apibūdina kaip mintį ar idėją, kuri nėra apribota empirinių duomenų kiekiu, t. y. parafrazė gali atspindėti sakinio dalį, visą sakinį ar ištisą paragrafą. Bendriausia prasme parafrazavimas GT kontekste gali būti suvokiamas kaip informanto žodžius apibendrinantys tyrėjo žodžiai, atskleidžiantys tą pačią mintį (informanto V-31-ĮMS-D parafrazavimo pavyzdys pateiktas 12 lent.).

12 lentelė. Atviro kodavimo etapo – parafrazavimo – pavyzdys

Transkripcijos eilutės numeris	Tekstas	Parafrazė
50–52	tai buvo taip, kad studijų metu, du šeši metai [<i>past. 2006 metai</i>], tai reiškia, kad buvau pirmam kurse, įstojau po mokyklos į universitetą, stojau kažkaip tai į dieninį, kažkaip tuo metu galvojau, kad man reik jau darbo ieškotis	Mintys apie darbo paieškas studijų pradžioje
52–54	ir čia vasaros metu pakvietė kaip Aklųjų sąjungos narį. Vasaros metu mane pakvietė dar į tokius kursus – ten buvo telemarketingo kursai, aš dalyvavau juose, išklasiau juos gavau pažymėjimą ir tada nutariau ieškotis darbo šioje srityje.	Dalyvavimas mokymuose leido suprasti norimo darbo srities kryptį
54–56	Faktiškai parašiau du CV, juos išsiunčiau, iš karto reakcijos, aišku, nebuvo ten kažkokios, bet buvau maloniai nustebintas, kai po pusės metų, aš jau pats pamiršau, paskambino iš darbo organizacijos X ir pakvietė į darbo pokalbį, aš važiauvau	Pirmojo darbo paieška: po pusmečio nuo CV išsiuntimo kvietimas dalyvauti darbo pokalbyje
56–58	faktiškai po pirmo etapo buvau priimtas, aišku, sėdėjau po padidinimo stiklu, nes po to tik paaiškėjo, kad viena iš personalo vadovių buvo prieš tai, kad aš ateičiau; ją, kaip sakant, neramino mano negalia turima, kad aš nematau,	Būvimas „ <i>po padidinimo stiklu</i> “, nes vadovas nerimauja dėl esamos regėjimo negalios
58–59	bet aš pokalbio metu buvau atsinešęs asmeninį kompiuterį ir visas reikalingas darbo priemonės, rodžiau, kaip aš dirbu, ką aš galiu.	Gebėjimo dirbti „įrodymas“: reikalingos darbo priemonės

Tyrėjo išskirtos parafrazės sudaro prielaidas atviro kodavimo metu „besiformuojantiems“ **konceptams**, kurie vėliau tampa sudedamąja kategorijų dalimi. Konceptais tyrėjas užfiksuoja aspektus, leidžiančius tyrėjui analizuojamą fenomeną tirti įvairiai lyginant ir keliant klausimus apie tiriamąjį fenomeną (žr. 13 lent.).

13 lentelė. Atviro kodavimo etapo – konceptualizavimo – pavyzdys

Parafrazė	Konceptas
Mintys apie darbo paieškas studijų pradžioje	Pirmojo darbo istorija: paieška ir patirtys
Dalyvavimas mokymuose leido suprasti norimo darbo srities kryptį	
Pirmojo darbo paieška: po pusmečio nuo CV išsiuntimo kvietimas dalyvauti darbo pokalbyje	
Būvimas „ <i>po padidinimo stiklu</i> “, nes vadovas nerimauja dėl esamos regėjimo negalios	
Gebėjimo dirbti „įrodymas“: reikalingos darbo priemonės	

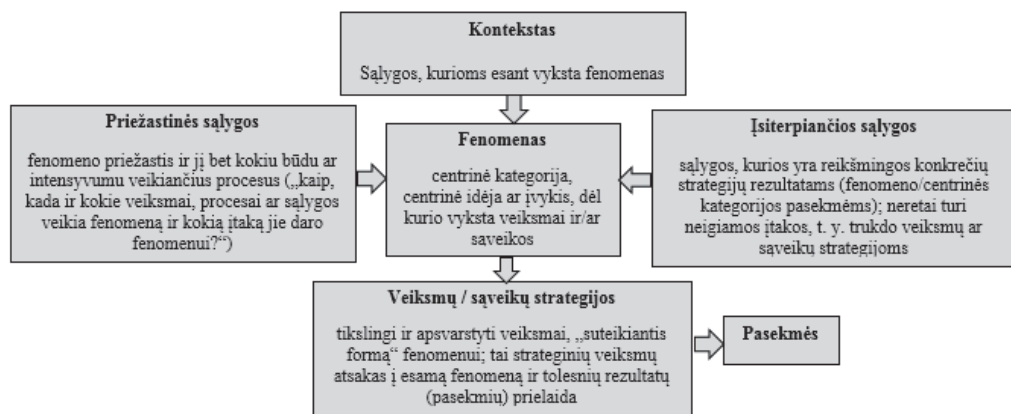
Kategorizavimas – tai atviro kodavimo metu išskirtų konceptų abstrahavimas, arba, kitais žodžiais tariant, abstraktesnių, apibendrinančių pavadinimų suteikimas išskirtiems to paties reiškinių konceptams⁶¹ (žr. 14 lent.).

⁶¹ Strauss ir Corbin (1998) pabrėžia, kad konceptų ir kategorijų pavadinimai turi formuotis iš esamo tyrimo ir empirinių duomenų pagrindu, tačiau negali būti „pasiskolinti“ iš kitų teorijų.

14 lentelė. Atviro kodavimo etapo – kategorizavimo – pavyzdys

Konceptas	Kategorija
Nepakankamai mokytojų dėmesio individualiam vaiko mokymui (neigiamas aspektas)	Integruotas mokymas bendrojo ugdymo mokykloje
Nepakankama pedagogų kompetencija (neigiamas aspektas)	
Nuolaidžiavimas ir „atleidimas“ nuo įprastų mokinio pareigų (neigiamas aspektas)	
Nepatenkinama mokymo kokybė (neigiamas aspektas)	
Integruotas mokymas kaip socializacijos priemonė	Pasitenkinimas išsilavinimu / studijų kokybe
Profesinio mokymo kokybės vertinimas: daug darbinės praktikos	
„Plati“ specialybė	
Profesinio mokymo kokybės vertinimas: daug darbinės praktikos	
Teorinių ir praktinių žinių sinergija	
Aukštasis mokslas ugdo pasitikėjimą ir savivertę	
Aukštojo mokslo diplomas sukuria pridėtinės vertės įsidarbinant	
Perspektyvi profesija didina įsidarbinimo galimybes	
Neužtikrintumas dėl įgytų žinių pritaikymo konkrečioje darbo vietoje	

Ašinis kodavimas – tai antrasis GT kūrimo etapas, kurio metu sujungiamos atviro kodavimo procedūrų metu išskirtos kategorijos ir nustatomi nauji ryšiai (angl. *nexus*) tarp šių tarp kategorijų. Ašinio kodavimo metu konstruojamas paradigmatis modelis, taikomas atviro kodavimo metu suformuotoms ir abstrahuotoms kategorijoms, kurios ašiniame kodavime sinonimiškai yra vadinamos fenomenais. Esminis paradigmatis modelio taikymo tikslas yra „įjungti“ sistemišką mąstymą, orientuotą į fenomeno (kategorijos) priežasčių, konteksto, įsiterpiančių sąlygų, veiksmų ir sąveikų strategijų atskleidimą bei pasekmių identifikavimą (Rodon, Pastor, 2007; Strauss, Corbin, 1998) (7 pav.):

7 pav. Ašinio kodavimo paradigmatis modelis

Sudaryta remiantis LaRossa (2005), Strauss, Corbin (1990; 1998), Žydzūnaitė ir kt. (2006)

Atrankinis kodavimas GT kūrimo yra galutinis etapas, kurio sėkmė labiausiai priklauso nuo duomenų analizės ašinio kodavimo metu. „*Istorijos, kurias tyrėjas sujungia, turi būti skaidrios, suprantamos ir įtikinančios*“ (LaRossa, 2005), tačiau tyrėjas turi visišką istorijų pateikimo laisvę tiek turinio išdėstymo, tiek stilistikos prasme (Van Maanen, 1988). Atrankinio kodavimo procesas turi prasidėti nuo vizualizuoto (grafiškai konceptualizuoto) ašinio kodavimo rezultatų aprašymo, sutelkiant dėmesį į socialinių, istorinių ar ekonominių veiksnių įtaką centriniam fenomenai. Atrankinio kodavimo metu tyrėjas turi nuspręsti ir pasirinkti vieną aspektą kaip centrinę kategoriją ir GT kūrimo metu koncentruotis į ją, modeliudamas teorijos „rėmus“ tiriamojo objekto atžvilgiu (La Rossa, 2005; Žydžiūnaitė ir kt., 2006). Centrinė kategorija, remiantis Strauss ir Corbin (1998), yra kategorija, turinti „*analitinę galią dėl jos gebėjimo įtraukti kitas kategorijas kartu į aiškinamosios visumos formą*“⁶². Tyrėjui nustačius pagrindinius panašumus, jungiančius fenomeną (centrinę kategoriją), svarbu atskleisti ir esminius skirtumus pačioje kategorijoje, kurie vėliau analizės metu būtų plėtojami teoriniu lygmeniu (Bound, 2011; Žydžiūnaitė ir kt., 2006).

Nagrinėdami GT kūrimo procedūras, autoriai (Hutchison, Johnston ir Breckon, 2010; Johnston, 2006; Rettie et al., 2008; Van Rensburg, Ukpere, 2014 ir kt.) nemažai dėmesio skiria kompiuterinių programų (Atlas.ti, Nvivo ir kt.) taikymui, tačiau kiekvienas tyrėjas turi teisę nuspręsti dėl kompiuterinių programų naudojimo GT kūrimo metu. Šioje disertacijoje konstruojant GT kompiuterinės programos kaip tyrimo duomenų analizės įrankis nebuvo naudojamos dėl kelių subjektyvių tyrėjos ir mokslinėje literatūroje įvardijamų priežasčių:

- disertacijos autorė, apsisprendusi savo disertacijoje taikyti GT, daug domėjosi grindžiamosios teorijos metodologija ir sisteminė GT kaip tyrimo strategija. Daugiausiai buvo remiamasi Strauss ir Corbin 1998 m. išleistu antruoju metodologinės knygos „*Basics of Qualitative Research*“ leidimu, kurio visatekstį buvo galima rasti internete⁶³. Autoriai pateikia išsamų GT kūrimo aprašymą ir aiškias procedūras, jų eiliškumą bei analizės procedūras iliustruojančius praktinius pavyzdžius, paradigminio modelio sudarymo principus ir kt.;
- kompiuterinių programų taikymas GT kūrimo metu eliminuoja tyrėjo vaidmenį interpretuojant ir reflektuojant gautus duomenis. Reikia išmanyti ir atitinkamo programos veikimo, ir duomenų analizės principus, o tai

⁶² Bendriausia prasme centrinė kategorija turi nusakyti, jog „tai yra apie visa tai“ (Strauss, Corbin, 1998) ir atitikti šiuos pagrindinius kriterijus: 1) centrinė kategorija turi būti suformuota iš konkretaus tyrimo duomenų; 2) centrinę kategoriją nusakantis pavadinimas ar frazė turi būti kuo abstraktesni, kad būtų įmanoma išplėtoti bendresnio lygmens teoriją; 3) centrinė kategorija turi būti „rafinuota“, analitiškai integruojanti kitas sąvokas / koncepcijas, dėl kurių teorija „augtų į gylį“ ir turėtų aiškinamąją gebą; 4) centrinė kategorija turi sukurti validžius ryšius tarp jau esamų kategorijų, apimti patirčių įvairovę bei gebėti ją paaiškinti. Kitaip tariant, centrinė kategorija yra skėtinė ir turi paaiškinti bei apjungti visas patirtis, net ir tas, kurios yra „netipinės“, alternatyvios ar priešingos.

⁶³<http://stiba->

malang.ac.id/uploadbank/pustaka/RM/BASIC%20OF%20QUALITATIVE%20RESEARCH.pdf

pareikalauja nemažai tyrėjo laiko ir pastangų įsisavinti pasirinktą programą (Johnston, 2006; Weitzman, 2000). Disertacijos autorė neturėjo patirties dirbti su kompiuterinėmis kokybinių duomenų analizės programomis, todėl buvo nuspręsta duomenis analizuoti *rankiniu* būdu, koduojant duomenis popieriuje ir braižant schemas, susiejant analizės metu bręstančias kategorijas ir jų tarpusavio sąsajas;

- GT vystantis tyrėjas gali būti apibūdinamas kaip *įrankis* ir *duomenų filtras*, kuris padeda konstruoti ir dekonstruoti prasmes ir reikšmes, tiriamąjį objektą atspindinčias informantų patirtis. Kompiuterinių programų taikymas kokybiniuose tyrimuose labiau orientuotas į mechaninį procesą (darbą su programos įrankiais ir funkcijomis), tačiau nei koduoja, nei analizuoja (Atherton, Elsmore, 2007; Rettie et al., 2008).

Apibendrinant atviro, ašinio ir atrankinio kodavimo etapus ir jų išpildymo logiką galima teigti, kad GT kaip tyrimo strategija yra paremta sisteminiu požiūriu ir nuolatiniu duomenų lyginimu. Vis dėlto, kaip nurodo autoriai (Bound, 2011, Žydžiūnaitė ir kt., 2006 ir kt.), taikydamas GT strategiją tyrėjas susiduria su netikrumo jausmu, t. y. neretai sunku nustatyti, ar kategorijos, o vėliau ir pati teorija, yra „prisotintos“, pakankamai išplėtos ir išsamios. Siekdamas kokybiško GT išpildymo, tyrėjas turi nuolat peržiūrėti duomenis. Kodavimo procesas baigiasi tuomet, kai analizės metu nebeiškyla naujų specifinių aspektų, sudarančių kategorijas, iškristalizuojami ryšiai tarp kategorijų ir prisotinami duomenys.

3. NEJGALIAUS JAUNIMO PERĖJIMAS IŠ ŠVIETIMO SISTEMOS Į DARBO RINKĄ KAIP DAUGIAPLANIS PROCESAS

Šioje disertacijos dalyje išsamiai aptariami ašinio kodavimo metu atsiskleidę penki fenomenai: 1) „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“; 2) „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“; 3) „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“; 4) „Pirmasis darbas: profesinės galios *įrodytas*“; ir 5) „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: *atidėtos* profesinės praktikos“. Analizės metu išsikristalizavę fenomenai perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką leidžia nagrinėti kaip *procesą*, apimančią skirtingus etapus ir skirtingų sistemų (švietimo ir darbo rinkos) sąlygas / veikėjus⁶⁴. Siekiant aiškiai pateikti empirinius duomenis, kiekvienas analizės metu išskirtas fenomenas ir jį sudarančios kategorijos suskirstytos pagal sisteminės GT paradigmą modelio dėmenis: analizuojamos priežastinės sąlygos, dėl kurių egzistuoja fenomenas bei kontekstas, kurio *lauke* jis vyksta, aptariamos pagrindinės fenomeną veikiančios įsiterpiančios sąlygos, veiksmų / sąveikų strategijos bei pasekmės. Pristatant kiekvieną fenomeną, pateikiamos skirtingos negalių turinčių jaunų asmenų patirtys, panaudojant kuo daugiau autentiškų informantų frazių ir gautų apibendrinančių empirinių duomenų įžvalgų.

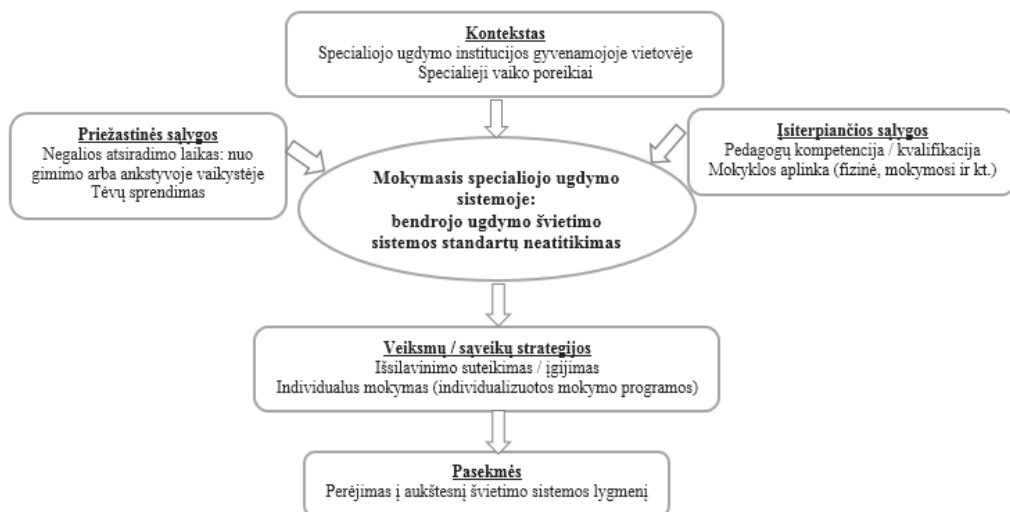
Paskutiniame šios disertacijos dalies skyriuje pristatoma grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: *turi įrodinėti nuolat, kad tu gali*“, leidžianti suprasti ir paaiškinti fizinę ir sensorinę negalią turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną savitomis Lietuvos socialinio, politinio, kultūrinio ir kt. konteksto sąlygomis. Taip pat empiriniai radiniai interpretuojami pagal Bourdieu *lauko* teoriją ir lyginami su kitų autorių tyrimų rezultatais.

3.1. Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas

Fenomenas „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“ susijęs su negalią turinčio jaunimo mokymosi patirtimis ir požiūriais į įgytą išsilavinimą specialiojo ugdymo mokykloje. Šis fenomenas⁶⁵ atspindi specialaus ugdymo institucijoje besimokusio neįgaliaus jaunimo vieną esminių perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką proceso etapų – perėjimą iš vieno švietimo sistemos lygmens į kitą (žr. 8 pav.).

⁶⁴ Visi GT ašinio kodavimo metu išskirti minėtieji fenomenai vizualiai iliustruojami pagal šios disertacijos tyrimo strategiją pasirinktos sisteminės GT kūrėjų Strauss ir Corbin (1990; 1998; 2008) pasiūlytą paradigmą modelį kaip GT procedūrinį instrumentą.

⁶⁵ Fenomenas atskleidžia negalią turinčių jaunų asmenų mokymosi specialiojo ugdymo institucijose patirtis, iš kurių vienos informantės dalyvavimas šioje sistemoje prasidėjo baigus 6 klases bendrojo ugdymo mokykloje, kita judėjimo negalią turinti informantė mokyti specialioje mokykloje pradėjo įgijusi pradinį išsilavinimą, o 6 – nuo pirmosios klasės.

8 pav. Fenomeno „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“ paradigmatis modelis

KONTEKSTAS

Specialiojo ugdymo institucijos gyvenamojoje vietovėje. Paprastai specialaus ugdymo institucijos įsikūrusios rajonų centruose ar didmiesčiuose, todėl šalies regionuose gyvenančiam neįgaliam jaunimui mokytis jų poreikiams pritaikytose institucijose tampa sudėtinga. Pavyzdžiui, klausos sutrikimų turinti informantė M-21-ĮMS-M, kaip ir jos sesuo, savo gimtajame miestelyje lankė *girdinčių vaikų darželį*, pagrindinę mokyklą, o baigusi šešias klases dėl šeiminių priežasčių persikėlė į didmiestį, kuriame buvo specialioji mokykla, skirta klausos negalią turintiems moksleiviams. Informantai V-30-ĮMF-NMND, V-31-ĮMF-M, V-32-ĮMF-MD ir M-20-ĮMF-NMND specialiąsias mokyklas lankė dėl sveikatos sutrikimų (visi turėjo sunkią negalią) ir pritaikytos aplinkos poreikio („*Vis tiek sunki negalia, kažkaip mama nusprendė, kad manęs neprivežios, o specialioj mokykloj buvo autobusiukas, kuris mus atveždavo*“, V-30-ĮMF-NMND).

Specialieji vaiko poreikiai. Kategorija „Specialieji vaiko poreikiai“ įtraukia tokius aspektus: asmens negalios sunkumą, sveikatos būklę ir negalios pobūdį⁶⁶. Sunkią judėjimo negalią turintis jaunimas atskleidžia nuo pat vaikystės jautę išskirtinumą dėl savo negalios ir mažesnių judėjimo galimybių, palyginti su *sveikais* vaikais. Vaikystėje neretai buvo patiriamos kitų vaikų patyčios, vengimas, nenoras priimti į bendraamžių ratą ir *kitokio* jausmas tarp „sveikųjų“. Būtent negalios sunkumas, pritaikytos aplinkos ir dažnai aplinkinių pagalbos poreikis nulėmė jų atėjimą į specialiąją mokyklą („*Kas yra blogiausia, aš labai visą gyvenimą svajojau nuo pirmos klasės eiti į sveiką*

⁶⁶ Iš visų 8 specialiąsias mokyklas baigusiu informantų šeši turi sunkią judėjimo negalią (iki 25 proc. darbingumo lygi), vienas – regėjimo negalią ir 35 proc. darbingumo lygi, o klausos sutrikimų turinčios informantės M-21-ĮMS-M darbingumo lygis yra 45 proc.

mokyklą, ir manau, kad būtų buvę mažiau problemų ir sveikata būtų leidusi, turbūt su sveikata mažiau problemų būtų buvę“, V-31-[MS-D]).

Neįgalaus jaunimo pastebėjimu, kartais tėvai *pagaili*, kad tu negalėsi, kad tau per sunku, o apsisprendimas leisti negalią turintį vaiką į specialaus ugdymo mokyklą yra grįstas pernelyg tėvų tikėjimu ir lūkesčiais, jog tokio pobūdžio institucijoje bus sudarytos visos reikalingos fizinės, mokymosi ir psichologinės aplinkos sąlygos.

PRIEŽASTINĖS SĄLYGOS

Negalios atsiradimo laikas yra reikšminga priežastinė sąlyga, dėl kurios negalia turintys moksleiviai pradeda savo mokymąsi specialiai jų poreikiams pritaikytose ugdymo institucijose. Visus specialiojo ugdymo mokyklose besimokusius informantus negalia lydi nuo pat gimimo arba yra atsiradusi ankstyvoje vaikystėje (ikimokykliniame amžiuje). Remiantis atliktais giluminiais interviu galima teigti, kad bendrojo ugdymo mokyklose mokytis pradėję neįgalūs jauni asmenys ir asmenys, kurie mokymosi laikotarpiu dėl įvairių priežasčių tapo neįgalūs, išlaiko poziciją bendrojo ugdymo sistemoje ir paprastai nesvarsto galimybės mokytis specialiojo ugdymo lygmenyje.

Tėvų sprendimas. Mokymąsi specialiojoje mokykloje galima apibūdinti kaip tėvų sprendimo pasekmę, kadangi būtent jie tampa *reikšmingi kiti*, nulemiantys negalią turinčio vaiko mokymosi galimybes ir švietimo institucijos pasirinkimą. Tėvų sprendimui leisti negalią turintį vaiką į specialaus ugdymo mokyklą reikšmingos įtakos turi negalios atsiradimo laikas, t. y. mokymasis šio pobūdžio institucijose yra išimtinai būdingas informantams, kurių negalia buvo įgimta arba atsiradusi ikimokykliniame amžiuje kaip ligos ar nelaimingo atsitikimo padarinys. Vis dėlto interviu metu buvo mažai kalbama apie tai, ar tėvų sprendimas leisti vaiką į specialiųjų poreikių vaikams orientuotas mokymo institucijas yra tinkamas / netinkamas neįgaliam vaikui, apsiribojant įvykusių faktų („*suėjus septyneriems tėvai nusprendė išleisti į didmiestyje esančią specialią mokyklą. Nepritariančių mažame kaime buvo ne vienas – kai kurie tėvus kaltino tiesiog atsikračius sūnumi ir uždarius jį į internatą*“, V-31-[MS-D]). Specialiosios mokyklos (ne)tinkamumas plačiau aptariamas fenomeno „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“ įsiterpiančių sąlygų, veikslių ir sąveikų bei pasekmių kontekstuose.

ĮSITERPIANČIOS SĄLYGOS

Pedagogų kompetencija / kvalifikacija. Didžioji dalis informantų pabrėžia, kad specialiose ugdymo institucijose dirbantys pedagogai turi *gerą* kvalifikaciją dirbti su neįgaliaisiais, geba įvertinti neįgalių moksleivių gebėjimus ir, atsižvelgiant į juos, pritaikyti mokymo programą („*<...> aš pajutau skirtumą tą, kad mane specialiojoje mokykloje X / mane geriau išmokino / ir daugelį vietų aš geriau mokėjau ateidamas negu ten [past. suaugusiųjų mokymo centre] bandė aiškinti. <...> o kai tau individualiai ir dar tu geriau sutari su tuo mokytoju, kažką tau išsamiau paaiškina, iš kurios pusės apeit, kas lengviau*“, V-25-[MF-NMND]). Vis dėlto pastebima, kad specialiojo ugdymo

institucijose vyrauja pernelyg paternalistinis požiūris į neįgalius moksleivius, t. y. pedagogai *kartais pagaili*, kad mokytis bus per sunku, todėl sudaroma *susilpninta* mokymo programa („Nu ir pagailėjo gal manęs mokytojai, kad sunkiai judu, su kitais klasėj nespēju, tai mokiausi, gali taip sakyti, palengvintai / buvo susilpninta programa man padaryta“, V-30-ĮMF-NMND).

Remiantis giluminiais interviu, specialiose ugdymo institucijose dirbantys pedagogai per mažai dėmesio skiria negalią turinčio jaunimo psichosocialinių poreikių suvokimui ir užtikrinimui, todėl mokantis šio lygmens institucijose susiduriama su tam tikrais iššūkiais ir problemomis. Pavyzdžiui, informantei M-20-ĮMF-NMND mokantis specialioje mokykloje teko patirti psichologinį ir fizinį smurtą, kurio iniciatorius buvo psichikos negalią turintis moksleivis. Informantė M-20-ĮMF-NMND apgailestauja, kad kreipimasis į mokytojus buvo betikslis, kadangi mokytojai *nieko nedarė* ir nesiėmė adekvačių veiksmų problemai išspręsti. Dėl patiriamo psichologinio ir fizinio smurto mokymo institucijoje nuolat buvo jaučiamas nesaugumo jausmas ir gąsdino žinojimas, kad *niekas nieko negali ir nesistengia padaryt*.

Mokyklos aplinka (fizinė, mokymosi ir kt.). Lietuvoje vyrauja neigiamas ir stereotipais grįstas požiūris į specialiąsias mokyklas ir neretai tokios ugdymo institucijos apibūdinamos sąvokomis *košmaras* (M-21-ĮMS-M, M-20-ĮMF-NMND), *kalėjimas* (V-30-ĮMF-NMND) ir panašiai. Informantų nuomone, taip yra todėl, kad specialiosios mokyklos nėra diferencijuotos, t. y. jose mokosi tiek judėjimo, tiek protinę ir psichikos negalią turintys asmenys („<...> iš tikrųjų, nu, kiti ten jau baisiai taip specialiąją mokyklą įsivaizduoja, nes ten ir su proto negalia, ir su fizine negalia yra žmonių. <...> mokykloje ir kiti ten jau, taip jau teko išgirsti ir pavadinimų, oi ten vos ne baisiausias košmaras“, V-30-ĮMF-NMND).

Negalią turinčio jaunimo nuomone, specialiosios mokyklos yra nepelnytai nuvertinamos, kadangi jose yra sudarytos visos fizinės ir mokymosi sąlygos įvairias negalias turintiems moksleiviams. Sunkią judėjimo negalią turintiems moksleiviams neretai sudaroma *atskira klasė* ir didžioji pamokų dalis vyksta pirmame aukšte, todėl problemų dėl fizinės aplinkos prieinamumo paprastai nekyla. Vis dėlto didelė dalis Lietuvoje esančių specialaus ugdymo institucijų yra senos statybos, todėl nėra *iki galo* pritaikytos neįgaliesiems (*per statūs, aukšti laiptai*) (M-20-ĮMF-NMND, V-31-ĮMF-M), ypač turintiems sunkią judėjimo negalią.

Giluminiai interviu su sensorinių sutrikimų turinčiu jaunu atskleidžia skirtingus specialaus ugdymo institucijų aplinkos vertinimus. Regėjimo negalią turinčių asmenų mokymuisi specialiosiose mokyklose skirti Brailio raštu parašyti vadovėliai ir kitos mokomosios priemonės yra būtina kokybiško išsilavinimo sąlyga. Kaip pastebima, tokių sąlygų bendrojo ugdymo švietimo sistemoje *iki šiol nėra* (V-23-ĮMS-D) ir *šiai dienai yra daugiau minusų kalbant apie integruotą mokymąsi apie kokybę, tai yra visiškas minusas tam mokymuisi* (V-31-ĮMS-D). O informantė M-21-ĮMS-M kurčiųjų ir neprigirardinčiųjų mokyklą apibūdina kaip lūžį mokymosi ir psichologine prasme: jai teko priprasti prie *kitokio* bendravimo ir suvokti, ką reiškia būti kurčiųjų aplinkoje:

„turiu sesę neprigirdinčiąją, tai mes su sese išvažiavom į didmiestį ir pradėjom ten mokytis. Mum tai buvo košmaras. Nes mes asmeniškai tai savęs nelaikėm kažkokiom tai kurčiom, neįgaliom ar ten dar kažkokiom. Tiesiog mes visą gyvenimą // nu, iki to momento, mes visą laiką buvom su girardinčiais ir mes pačios nežinojom, ką reiškia būti kurčiai, nes mum atrodė, kad

mes lyg ir girdim / nes mes vis tiek turim tuos klausos aparatus, mum padeda, tai // o ką reiškia būti kurčiam, ką reiškia būti kurčių aplinkoj – tai mum abiem buvo svetima / kita kalba, visi nešneka, visi rodo gestų kalba, o mes dviese šnekam <...>“ (M-21-ĮMS-M)

VEIKSMŲ / SĄVEIKŲ STRATEGIJOS

Išsilavinimo suteikimas / įgijimas. Lietuvoje specialiąsias mokyklas baigę moksleiviai įgyja pagrindinį, arba, atsižvelgiant į mokymo institucijos tikslą ir misiją, vidurinį išsilavinimą. Vidurinis išsilavinimas yra būtina prielaida, be kurios tolesnis mokymasis (išskirtinai aukštasis mokslas) būtų neįmanomas. Mokymasis specialioje mokykloje pats savime neapriboja galimybės išmolti ir tęsti mokymąsi ją baigus, tačiau reikšmingi tampa asmeniniai veiksniai. Sveikatos būklės nulemtos mokymosi kliūtys, pavyzdžiui, pasikartojantys epilepsijos priepuoliai („Nu, aš kadangi !!! kaip sakyt / mokiausi pagal tą adaptuotą vadinamą programą, tai man pakankamai normaliai, nes aš vaikystėje sirgau epilepsija labai ryškia, nebuvo galima pervargti, nes iššaukdavo tuos priepuolius“, V-25-ĮMF-NMND), dėl apsunkinto judėjimo negalėjimas suspėti su kitais moksleiviais atlikti paskirtas užduotis, reikalingas ilgesnis informacijos įsisavinimo laikas ir kt., lemia *susilpnintos* mokymo programos poreikį, kuri, viena vertus, atleidžia moksleivį nuo tam tikrų užduočių, kita vertus, apriboja galimybes daugiau *išmolti ir sužinoti*:

„O šiaip tai mokiausi truputį, galima sakyt, susilpnintai, paskui pradėjau ir gailėtis, kad per silpnas. Sunkiai judėdavau, nesuspėdavau su visais eiti į klasę pačioj pradžioj, o paskui taip ir pasilikau. <...> Iš vienos pusės tai ir plusas, iš kitos pusės ir trupučiuką ir tokių minusų buvo“ (V-30-ĮMF-NMND)

Individualus mokymas (individualizuotos mokymo programos). Vienas svarbiausių specialiųjų ugdymo institucijų privalumų yra nedidelės mokinių klasės, kuriose mokosi iki 10-ies negalią turinčių mokinių. Dėl šios priežasties pedagogai turi galimybes dirbti su moksleiviu individualiai, skirti daugiau laiko ir kiekvienam pateikti pamokų medžiagą ir užduotis. Individualus darbas su negalią turinčiu moksleiviu įvardijamas kaip turintis daugiau privalumų: geresni santykiai, ryšys su mokytoju, išsamesnis dalyko išaiškinimas ir pan.:

„<...> kai tau individualiai ir dar tu geriau sutari su tuo mokytoju, kažką tau išsamiau paaiškina, iš kurios pusės apeit, kas lengviau. <...> nes vis tiek yra individualus bendravimas kur aš bendrauju su tavimi, o kur tu dar bendrautum su dvidešimt, tai žinai yra skirtumas“ (V-25-ĮMF-NMND)

„specialioje mokykloje buvo nedidelės klasės – po 7–8 mokinius, todėl pedagogai turėjo daugiau galimybių su mokiniais dirbti individualiai ar bent jau skirti jiems daugiau dėmesio išaiškinant užduotis, taisykles“ (M-21-ĮMS-M)

„Jis [past, negalią turintis moksleivis] yra dabar įmetamas į tą klasę [past, bendrojo ugdymo mokykloje], mokytojas turi valdyti visą situaciją. Ir dabar šitas mokytojas, kuris dirba su trisdešimt plus vienas neregys, automatiškai jis negali skirti dėmesio tam vaikui, nu, duok Dieve, minutę, viskas, nu, bet tai jie ir to nedaro“ (V-31-ĮMS-D)

Galima teigti, kad specialiojo ugdymo mokyklose dirbantys pedagogai turi palankesnes sąlygas dirbti su kiekvienu moksleiviu individualiai, detaliau paaiškinti mokymosi metu suteikiamą informaciją, atsižvelgiant į moksleivių negalios pobūdį ir mokymosi gebėjimus. Be to, mokymasis specialaus ugdymo institucijoje ugdo

asmeninius bei socialinius neįgaliųjų įgūdžius: gebėjimą *apsitarnauti*, būti kuo labiau nepriklausomais nuo kitų pagalbos.

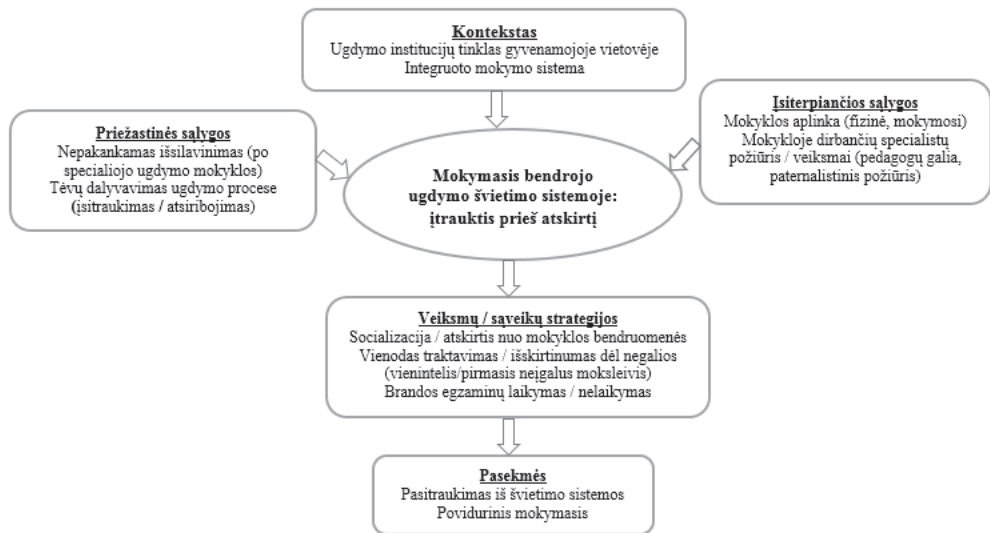
PASEKMĖS

Perėjimas į aukštesnio lygmens švietimo sistemą. Specialaus ugdymo institucijas baigę neįgalieji nelinkę pasitraukti iš švietimo sistemos ir tęsia mokymąsi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje. Fenomeno „Mokymasis specialiojo ugdymo sistemoje: bendrojo ugdymo švietimo sistemos standartų neatitikimas“ kontekste tęsiamas mokymasis siejamas su perėjimu į bendrojo ugdymo švietimo sistemą (vidurinė mokykla, gimnazija, suaugusiųjų mokymo centras) arba studijų pradžia (profesinė / aukštoji mokykla⁶⁷). Vis dėlto didžioji dalis specialiąsias mokyklas baigusių ar mokymosi patirtį jose turėjusių neįgaliųjų pabrėžia, kad įgyto išsilavinimo kokybė ir mokymosi lygis nėra adekvatūs bendrojo ugdymo mokykloje įgytam išsilavinimui, todėl *specialusis* išsilavinimas nėra traktuojamas lygiaverčiai („*Net ir tas pats mokymas, nežinau, kiek tai realiai atitinka, jeigu lyginant neįgaliojo tą patį baigimą ir sveiko žmogaus, nežinau, ne visais atvejais <...>*“, V-25-IMF-NMND; „*<...> aš manau, kad kuo greičiau, tuo geriau būtų uždaryti tokias mokyklas kaip specialiąją mokyklą X. <...> nežiūrint kokia negalia, ar fizinė ar protinė, ir, manau, kad turėtų nebūt išvis tokių mokyklų vaikams*“, V-32-IMF-MD).

3.2. Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį

Fenomenas „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“ atspindi negalią turinčio jaunimo mokymosi patirtis ir požiūrius į įgytą išsilavinimą bendrojo ugdymo institucijose (vidurinėje mokykloje, gimnazijoje, suaugusiųjų mokymo centre). Šis fenomenas gali būti apibūdinamas kaip viena svarbiausių perėjimo proceso sąlygų / etapų, lemiančių neįgaliųjų asmenų perėjimą į aukštesnį švietimo sistemos lygmenį, arba, priešingai, lemiančių „iškritimą“ iš švietimo sistemos. Fenomenas „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“ kontekstualiai atskleidžia bendrojo ugdymo švietimo sistemoje esančias fizinės ir mokymosi aplinkos sąlygas, mokykloje dirbančių specialistų elgesio, požiūrio, integruoto mokymo sistemos vertinimo ir kt. aspektus (žr. 9 pav.).

⁶⁷ Kai kurie Lietuvoje veikiančys specialiojo ugdymo centrai suteikia vidurinį išsilavinimą.

9 pav. Fenomeno „Mokymasis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje: įtrauktis prieš atskirtį“ paradigmatis modelis

KONTEKSTAS

Ugdymo institucijų tinklas gyvenamojoje vietovėje. Lietuvos didmiesčiuose gyvenantys neįgalieji dėl šiose vietovėse išplėtoto specialiojo ugdymo institucijų tinklo turi galimybę rinktis tarp mokymosi neįgaliesiems skirtos ir bendrojo ugdymo mokyklų, tačiau švietimo institucijos pasirinkimo galimybės tampa kur kas ribotesnės šalies regionuose:

„Ten, kur mokiausi, tai nebuvo kažkokių neįgalių, ėjau į normalią mokyklą, <...>. Mokiausi kaimo mokykloj. Buvau vienintelis, kuris turi klausos sutrikimų. Nu šiaip viskas ten gerai buvo, negaliu skųstis. Mokytojai geri buvo, turėjau draugų“ (V-21-ĮMS-D)

„Gyvenu kaime, o čia nėra neįgaliesiems vaikams skirtų mokyklų. Nebuvo kitokio pasirinkimo tėvams, kaip tik leist mane į bendrą mokyklą <...>. Niekas ten mūsų neskirstė“ (M-28-ĮMF-NMND)

„<...> kadangi važiuot toli, nusprendė [past. tėvai] leist į paprastą mokyklą“ (M-25-IMS-NMND)

Integruoto mokymo sistema. Negalią turintis jaunimas vienareikšmiškai teigiamai vertina integruotą mokymą, pabrėždami, jog *neįgalieji yra tokie patys žmonės, kaip ir sveikieji, ir jie nori mokytis kaip visi* (M-25-ĮMF-D), todėl siekiant išsilavinimo neturi būti sudaromos diskriminuojančios išimtys dėl negalios ar sveikatos būklės. Lietuvoje daugėja mokymosi įstaigų, pritaikytų judėjimo negalią turinčiam jaunimui ir *jei neįgalusis turi protingą galvą, tai mokymo įstaigos stengiasi pritaikyti aplinką ir įtraukti neįgalųjį* (M-19-ĮMF-M).

Neįgaliųjų galimybės mokytis bendrojo ugdymo švietimo sistemoje priklauso nuo negalios pobūdžio. Bendrojo ugdymo institucijos *nėra pasiruošusios* mokyti regėjimo negalią turinčius mokinius ir *nėra pajėgios* suteikti tokios mokymosi

kokybės, kuri yra specialiose, neįgaliesiems su regėjimo negalia skirtose mokymo institucijose. Todėl specialiojo ugdymo institucijos regėjimo negalią turintiems asmenims šiuo metu Lietuvoje yra *vienintelis racionalus pasirinkimas* dėl tinkamesnių mokymosi sąlygų (specialiųjų mokymosi priemonių, mokytojų kvalifikacijos ir pan.).

Kita sklandaus ir kokybiško integruoto mokymo problema yra tai, jog bendrojo ugdymo sistemoje trūksta specialistų, gebančių dirbti su negalią turinčiais moksleiviais. Svarstoma, jog bendrojo ugdymo institucijose būtina įdarbinti specialiuosius pedagogus, logopedus, socialinius darbuotojus ir kitus specialistus, kurie padėtų negalią turinčiam jaunimui integruotis ir mokytis kartu su *sveikais* vaikais („*Tai tegul tuos mokytojus, tuos logopedus, visus mokytojus, ta prasme, kurie dirba su neįgaliaisiais, lai integruoja juos į normalias mokyklas. Kurie padėtų, kurie mokėtų kartu, ta prasme, mokyt tuos vaikus su tais sveikais*“, M-25-ĮMF-D).

Išvystyta integruoto mokymo sistema padėtų visuomenei *lengviau priprasti prie neįgaliųjų* (V-32-ĮMF-MD), veiktų kaip neįgaliųjų socializacijos ir diskriminacijos mažinimo priemonė ir suteiktų galimybę negalią turinčiam jaunimui įgyti kokybišką išsilavinimą, kuris tampa itin reikšmingas tęsiant mokymąsi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje:

„[neįgalieji] gali mokytis irgi paprastoj mokykloj kaip ir visi kiti, <...> galėtų būt daugiau kitose miestuose tokių mokyklų, nes ir sumažėtų patyčių“ (M-24-ĮMF-D)

„<...> bendravimas ir informacijos pasikeitimas // tu bendrauji, tu komunikuoji, tu daugiau galbūt kažką sužinai. <...> Dabar tie neįgaliaukai yra mokomi namie, bet galėtų pagalvot, kad tam žmogui reiktų integruotis į tą mokyklą, į visuomenę, ir jis bus ir drąsesnis, ir lengviau darbo bus susirasti. Iš tikrųjų ir daugiau žinių duoda negu tu sėdi namuose“ (M-25-ĮMF-D)

PRIEŽASTINĖS SĄLYGOS

Nepakankamas išsilavinimas. Vidurinis išsilavinimas negalią turinčio jaunimo suvokiamas kaip būtinas ir reikšmingas bei tampa viena svarbiausių tolesnio (po vidurinio) mokymosi prielaidų (šios tendencijos labiausiai atsiskleidžia specialaus ugdymo institucijose besimokiusio jaunimo naratyvuose).

Negalią turinčio jaunimo teigimu, perėjimas iš specialaus ugdymo institucijos į bendrojo ugdymo sistemą buvo racionalus ir vertingas sprendimas, sudaręs prielaidas *reikalingam* išsilavinimui įgyti:

„Baigus spec. mokyklą vis tiek reikėjo kažkur dar mokytis. Tai tėvai nusprendė, kad eit į tą suaugusių mokymo centrą, nes vis tiek ten jau kaip vidurinis skaitosi“ (V-30-ĮMF-NMND)

„Be vidurinio išsilavinimo išvis nieko negali, niekur stot ar dirbt. Aš taip galvoju. Tai net nebuvo minčių, kad, va, baigsiu tą mokyklą [past. specialiojo ugdymo mokyklą] ir toliau niekur“ (V-25-ĮMF-NMND)

Tėvų dalyvavimas ugdymo procese (įsitraukimas / atsiribojimas). Tėvų sprendimas leisti negalią turintį vaiką į bendrojo ugdymo instituciją bei aktyvus dalyvavimas vaiko ugdymo procese neįgalaus jaunimo yra apibūdinami kaip reikšminga sąlyga, nulemianti įsitraukimą (*atėjimą*) į bendrojo ugdymo švietimo sistemą. Būtent tėvų rūpestis ir įsitraukimas į problemų sprendimą padėjo įgyti išsilavinimą bei suteikė motyvaciją siekti savo tikslų („*jei ne mano šeima, jų rūpestis, paskatinimai, pagalba, turbūt nebūčiau nei mokiusis, išsilaikius vairuotojo teises. Sėdėčiau namie ir verkčiau kampe*“, M-24-ĮMF-M; „*Prieš vedant mane į*

mokyklą specialistai, nu pedagogai, ten logopedinio, sakė „ją tiktai specialiąją reikia vesti“. O mano mama pasakė: „ji yra mano vaikas ir lankys normalią mokyklą. Kuom jinai skiriasi nuo kitų? Tiktai, kad klausos negalia yra“, M-23-[MS-MD).

Didžioji dalis specialiose mokyklose besimokančių neįgaliųjų galėtų *be problemų* mokytis bendrojo ugdymo mokykloje, tačiau būtina prielaida yra negalia turinčio jaunimo tėvų įsitraukimas į vaikų ugdymo procesą, atstovavimas vaiko interesams ir teisėms. Kaip pabrėžiama, švietimo sistema buvo ir iki šiol išliko *silpna* ir nepasirengusi priimti *kitokio*, negalią turinčio žmogaus, todėl vaikus su negalia auginantys tėvai privalo labiau *kovoti* dėl jų mokymo galimybių ir įtraukties į mokyklos bendruomenę. Vis dėlto dalis informantų pabrėžė *niekuomet* nejautę tėvų ir artimosios aplinkos asmenų palaikymo („Tėvai manęs niekada neragino ir per daug nepalaukė <...> per mažai stengėsi“, M-25-[MS-NMND]; „<...> reikėjo labai didelės kovos tėvų, na, buvo visos tokios sistema silpna nenorėjo kitokio žmogaus ir galbūt tėvai per silpni gal, iš tikrųjų kovot reikėjo labiau, M-28-[MF-NMND]).

Tėvų atsirbojimo arba įsitraukimo į ugdymo procesą priežastimi gali tapti tiek struktūriniai veiksniai (švietimo sistemos atvirumas), tiek tėvų turimi kapitalo ištekliai (ypač išsilavinimas). Aukštesnį išsilavinimą įgiję ir aukštesnes pareigas einantys tėvai yra labiau orientuoti užtikrinti tinkamą neįgalių vaikų išsilavinimą, aktyvų dalyvavimą mokymosi procese, o žemesnis tėvų išsilavinimas gali būti siejamas su atsirbojimo taktika („Tėvai yra baigę spec. vidurinį [past. vidurinį su profesine kvalifikacija] ir dirba darbininkais. Tėvai norėjo, kad baigčiau profkę ir būčiau darbininke kaip ir patys. Kas dėl mokymosi, niekada nejaučiau tėvų palaikymo ir beveik jokiais kitais klausimais. Jų nuomone, turiu sėdėt namie ir tiek“, M-29-[MS-NMND]).

ISITERPIANČIOS SĄLYGOS

Mokyklos aplinka (fizinė, mokymosi). Fizinės ir mokymosi aplinkos prieinamumas ir pritaikymas neįgaliųjų poreikiams yra vienas svarbiausių mokymosi bendrojo ugdymo mokykloje aspektų. Bendrojo ugdymo švietimo institucijose paprastai sudaromas dalinis pritaikymas, pavyzdžiui, įrengiamas keltuvas ar nuolaidus įvažiavimas į mokyklą, tačiau vidinėje infrastruktūroje išlieka nemažai barjerų („mokykloje buvo įrengtas keltuvas, tačiau laiptai buvo be turėklų, todėl patekti į kai kurias klases buvo sudėtinga“, M-21-[MF-NMND]), kurie priklauso nuo asmens negalios pobūdžio ir sunkumo.

Bendrojo ugdymo mokykloje esančias fizines kliūtis stengiamasi šalinti įvairiomis priemonėmis: sudarant atskirą klasę judėjimo negalią turintiems moksleiviams ir organizuojant pamokas pirmame aukšte, taip pat pasitelkiant pedagogų ir bendraklasių pagalbą:

„pamokos buvo priderintos kartu su klasiokais pirmame aukšte“ (M-19-[MF-M])

„<...> iš tikrųjų buvau labai gerai priimta ir tie patys draugai, klasiokai visada man padėdavo: kad ir į mokyklą ateini jie jau laukdavo, kad man padėt tais laiptukais užlipti. Visada kažko reikėdavo ir draugai ir aplinkiniai, ir mokytojai visada man pagelbėdavo <...> Aš tiesiog prisitaikiau prie tos aplinkos / aš pati sau teigdavau ir aš pati kiekvieną rytą žinodavau, kad man reikės lipti į tą trečią aukštą, nors man būdavo kančia didžiulė. <...> Tai mane užgrūdino. <...> ir niekada iš tikrųjų nemaščiau eit į kitą mokyklą ar kažkur kitur, kur būtų pritaikyta“ (M-23-[MF-M])

Mokymosi aplinkos prieinamumas ir adekvatumas specialiesiems poreikiams yra svarbus moksleiviams, turintiems sensorinę negalią. Klausos sutrikimą turinti

informantė M-24-ĮMS-M pabrėžia, kad ne visuomet suprasdavo pamokų metu pateikiamą informaciją, kadangi buvo *sunku išgirsti*, taip pat sunkiai sekėsi rašyba ir taisyklingas kalbos vartojimas. Kaip teigiama, pedagogai *per daug nesistengdavo* dirbti individualiai ir taikyti mokymosi kliūčių šalinimo strategijas / priemonės, todėl mokymasis bendrojo ugdymo mokykloje buvo sudėtingas gyvenimo etapas („*Na, toks gyvenimas labai liūdnas, iki 12 klasės buvau tokia tyli, rami, nedrąsi, labai sunku mokytis, sunku išgirsti, ką kalba, didžiausia problema su lietuvių kalba, sunkiai sekasi rašyt, gramatika bei taisyklingumas*“, M-24-ĮMS-M).

Mokykloje dirbančių specialistų požiūris / veiksmai. Bendrojo ugdymo mokyklose dirbantys pedagogai neretai turi neigiamų nuostatų prieš neįgalius moksleivius ir „demonstruoja“ galią nuspręsti, ar neįgalusis yra gebantis įgyvendinti bendrojo ugdymo švietimo sistemos lygmeniu keliamus reikalavimus (mokytis pagal bendrojo ugdymo programas, pasiruošti ir laikyti brandos egzaminus ir pan.):

„yra komisijos paskirta, kad kada rašai rašto darbą, būtų laikas pratestas, jeigu nespėji, egzaminams tas pats. Ir vieną kartą, baigiantis jau semestriui, rašiau biologijos kontrolinį / iš temos, kurią puikiai žinojau. Tiesiog nespėjau paskutinės užduoties išspręsti. Atėjau pas mokytoją, sakau, aš nespėjau, tai, sako, gerai galėsi pabaigt kitą pamoką. Kitą pamoką gauju ištaisytą darbą ir gautų septynetą ir matau akivaizdžiai, kad trūko vieno to uždavinio / Nueinu pas mokytoją, o jinai prieš visą klasę ant manęs pradėjo rekt, kuo aš čia kitokia. Sakau: „Jeigu jums kyla klausimų, pasižiūrėkit į asmens bylą“ / ten buvo įsegtos tos išvados. Tai sako: „Gal tu čia išvis neturėtum mokytis“. Aš, aišku, jeigu būčiau sureagavus normaliai, tai būčiau atsikirtus, kad ne jums čia spręsti, bet tada man buvo toks šokas / dar tokia išskrova prieš visą klasę, maždaug, labai čia gali nuspręst, man čia mokytis, ar ne čia mokytis“ (M-20-ĮMF-NMND)

„<...> logopedė viską darė / kad eičiau B lygi mokintis // B lygi, bet ne A. <...> Man taip visą laiką logopedė sakydavo, kad man tiktų darbas kuo mažiau bendrauti. O man kaip tik, atvirkščiai, reikalingas bendravimas. Nes jeigu aš tylėčiau, tai man bendravimas tada būtų suprastėjęs. Nes vis tiek man bendravimas yra reikalingas“ (M-25-ĮMS-NMND)

Tokie pedagogų veiksmai ir požiūris sukelia neigiamų pasekmių neįgaliam jaunimui pereiti skirtingus švietimo sistemos lygmenis, o vėliau ir ištraukti į darbo rinką. Bendrojo ugdymo mokyklose dirbančių specialistų požiūriuose ir veiksmuose atsiskleidžia ir paternalizmas bei pernelyg didelis globėjiskumas, išreiškiamas atleidimu nuo įprastų mokinių pareigų (pvz., pateikiama mažiau užduočių per pamokas ar namuose, atleidžiama nuo brandos egzaminų ir pan.) („*Mokantis bendrojo ugdymo mokykloje yra tokių pasirinkimų: tu gali pasirinkt, jeigu tu nenori, galim mes nerašyt kontrolinio; tu pasirink, ar tu nori rašyt kontrolinį*“, M-25-ĮMF-D). Dėl paternalistinio pedagogų požiūrio neįgalūs moksleiviai jaučiasi išskirtiniai ir privilegijuotesni (neigiama prasme) negu kiti *sveiki vaikai* (M-20-ĮMF-NMND). Mokymosi metu daromos lengvatos eliminuoja neįgaliųjų gebėjimą lygiaverčiai dalyvauti bendrojo ugdymo švietimo sistemoje, neigiamai veikia išsilavinimo kokybę ir tolesnio mokymosi galimybę:

„*Todėl, kad aš, visų pirma, buvau tikrai sveikų vaikų klasėj ir aš nenorėjau būt tokia kaip... kad nu, va, mane pametam į šalį, gal tu pabūk čia, o mes parašysim. Aš norėjau kartu kaip visi <...> Mokytojai, aišku, būdavo, kad irgi rašom diktantą tai „pala, pailsėk“, va taip. Man tas labai nepatiko, nes bet kokiui atveju aš norėjau toliau mokytis, o tam reikia gerai pasiruošt prieš egzaminus“ (M-25-ĮMF-D)*

„<...> mokytojai, kaip sakoma, ėjo lengviausiu keliu, kad su mumis, kaip sakoma, nu, nesiterliot, aš tiesiai šviesiai taip sakau ir, nu, susilpnintas tas mokslas irgi buvo. <...> Gal daugiau to tokio to stipresnio mokslo mums visiems, o jau mokslas kaip ir visiem, kaip ir visiem... bet, pasirodo, ne kaip visiem. Nu mokytojai, kaip sakoma, biškį ir patinęjo. Ai, čia su negalia, tipo, kiek to mokslo ir reiks“ (V-30-ĮMF-NMND)

VEIKSMŲ / SĄVEIKŲ STRATEGIJOS

Socializacija / atskirtis nuo mokyklos bendruomenės. Negalią turintis jaunimas pabrėžia integruoto mokymo reikšmę ir svarbą, pabrėždami, jog mokymasis bendrojo ugdymo mokykloje ugdo pripratimą prie žmonių ir visuomenės, pasitikėjimą savimi, savarankiškumą, padeda priimti įvairius aplinkinių požiūrius į negalią, ne taip jautriai reaguoti į kritiką ir pan. Integruotas mokymasis tampa reikšmingas neįgaliųjų socializacijai, asmeninių ir socialinių įgūdžių vystymusi(si) („<...> *socialine prasme yra abipusė nauda tiek sveikiems, tiek neįgaliajam. Taip kad nuo mažens prasideda ugdymas tolerancijos, jiems jau natūraliai išsivysto suvokimas, kad, nu, kur reikia padėti tam žmogui, kur nereikia, kaip, kiek ir su kuo. Šita prasme labai gerai <...>*“, V-31-[MS-D]). Bendrojo ugdymo švietimo sistemoje pastebimos iniciatyvos kuo labiau įtraukti neįgaliuosius į sveikos mokyklos bendruomenę, sudaryti galimybę mokytis kartu su negalios neturinčiais moksleiviais, pavyzdžiui, vedant pamokas pirmame aukšte, sudarant lankstų pamokų lankymo grafiką ir pan.:

„<...> nuo septintos [past. septintos klasės] padarė galimybę: sudėjo kelias pamokėles man iš eilės, kad galėčiau pabendrauti su klase / tai vyko pirmam aukšte. Pavyzdžiui, aš kaip šią dieną atsimenu: taip kaip mokslo metai, taip trečiadienis ir aš eidavau trečiadieniais į mokyklą. Atbūdavau po keturiasdešimt penkias minutes ir mama ateidavo parsivest mane namo. Po to, aišku, prasidėjo kitos pamokos, jau kituose kabinetuose: ir fizika, ir rusų kalba, anglų, irėjau taip iki pat dvyliktos klasės trečiadieniais. Nes nenorėjau būt visiškai užsidariusi“ (M-25-[MF-D])

„<...> nebuvo jokio lifto, bet ratukuose kurie buvo, pavyzdžiui, vaikai jie galėjo pirmam aukšte klasėj mokytis, ateidavo mokytojai, <...> ir būdavo padėjėjas, kuris padėdavo mums vaikščioti po kabinetus, valgykloj padėdavo, apsirengt, nusirengt padėdavo <...> direktorė buvo labai tolerantiška ir padarė vieną klasę, kur galėjo ateiti mokytojai“ (M-24-[MF-D])

Atskirtis nuo mokyklos bendruomenės gali būti apibūdinama individualiu mokymu, kai dėl negalios bei nepritaikytos fizinės ir mokymosi aplinkos neįgalusis yra mokomas savo namuose. Nors individualus mokymas turėjo tam tikrų privalumų („<...> mokytojai dirbo su manim, aš viena buvau. Ne trisdešimt mokinių, nes trisdešimt suvaldyt yra sunkiau negu man vienai tą patį išaiškint, gali ir tris kartus“, M-25-[MF-D]; „<...> gali skirti jam daugiau dėmesio taisyklių, metodikos išaiškinimui“, M-28-[MF-NMND]), tačiau pamokai namuose buvo skirtos trisdešimt penkios minutės, o pamokų skaičius buvo per pusę mažesnis. Kaip detalizuojama, jeigu priklausė penkios pamokos matematikos per savaitę apskritai vaikam, individualaus mokymo namuose metu priklausydavo dvi trys. Nepriklausomai nuo mažesnio pamokų skaičiaus, individualiai namuose mokomam negalią turinčiam moksleiviui mokymosi metu buvo keliami analogiški reikalavimai („turėjai lygiai viską tą patį pasiruošti“, M-25-[MF-D]).

Vienodas traktavimas / išskirtinumas dėl negalios. Negalią turintis moksleivis vis dar yra išskirtinis atvejis bendrojo ugdymo mokyklose, kadangi dauguma informantų buvo pirmieji ir (arba) vieninteliai neįgalieji bendrojo ugdymo mokyklose. Nepaisant to, bendrojo ugdymo sistemoje paprastai nebūdavo sudaromos išskirtinės mokymosi sąlygos, t. y. nebuvo nuolaidžiauojama ar daroma lengvatų, nebuvo keliami mažesni reikalavimai (išskyrus atvejus, kai į bendrojo ugdymo mokyklą pereita iš specialaus ugdymo institucijos). Kaip teigiama, mokymosi rezultatų vertinimai buvo adekvatūs žinioms ir gebėjimams, ir kiekvienas *patingėjimas* būdavo įvertintas žemesniu balu:

„<...> nebuvo nei vieno, nei vieno mokytojo, kad jisai diskriminuotų mane, kažkaip išskirtų ir dėl pažymių irgi nebuvo jie nei mažinami, nei keliami, kai būna tokiais atvejais kartais, tiesiog aš nebuvau išskirta, aš buvau kaip ir visi, man buvo lygiai tokios pačios sąlygos <...> mokymosi atžvilgiu niekada nebuvo kažkokių lengvatų ar kitokio požiūrio“ (M-23-ĮMF-M)

„tiesiog, jeigu padarau primityviai kažką, mano pažymys automatiškai krenta. Nors kurčias gautų dešimt už tai, ką aš parašiau, tai aš už tai gausiu penkis dėl to, kad aš nepanauoju savo žinių. Tiesiog reikalavo mano tos vaizduotės / nu, sąkykime, reikalavo iš manęs tų tokių įdomių išsireiškimų, įdomių frazių. Jeigu pamatydavo, kad kažko neparašau, nes aš patingėdavau parašyt, tai visada atitinkamai ir būdavo įvertinta“ (M-21-ĮMS-M)

Didžioji bendrojo ugdymo mokyklas baigusią neįgaliųjų dalis atskleidžia, kad buvo / yra patenkinti tiek mokymosi sąlygomis, tiek psichologiniu klimatu, tačiau pastebima, jog kai kuriems pedagogams stinga *tolerancijos ir elementaraus žmogiškumo, tačiau tai yra asmens vertybių klausimas*, kurio nebūtų įmanoma pakeisti *kokiais nors specialiais mokymais* (M-19-ĮMF-M).

Vienodas traktavimas arba išskirtinumas dėl negalios bendrojo ugdymo mokyklos bendruomenėje gali būti lemiamas ir subjektyvaus požiūrių į negalią bei negalios atskleidimo taktikų („<...> nesakiau jau net mokytojam, kad aš negirdžiu, nes tiesiog įsiliejau į tą srautą ir niekas net nežinojo, net nenučiuokė ir net nebuvo kilus mintis paklausti kažkieno manęs, tai aš tokių kaip ir problemų neturėjau. Tai kadangi niekas nepastebėjo, aš automatiškai niekam ir nesakiau“, M-21-ĮMS-M). Vis dėlto negalios faktą ne visuomet pavyksta nuslėpti. Reikalingos kompensacinės priemonės (klausos aparatas, neįgaliojo vežimėlis, vaikštytinė ir kt.) gali tapti negalios žymekliu, dėl kurio bendrojo ugdymo mokykloje tenka patirti kitų moksleivių (įgaliųjų) patyčias („Labai išjuokdavo mane dėl to, kad aš nešioju aparatą“, M-24-ĮMS-M; „Vaikai, būdavo, eini koridoriumi ir šaiposi ten, kaip eini ir žiūri, ir maivosi, na, aišku, labai tas nepatirdavo“, M-20-ĮMF-NMND).

Brandos egzaminų laikymas / nelaikymas. Daugeliu atvejų brandos egzaminų laikymas yra *savaimė suprantama* moksleivio pareiga, todėl didžioji informantų dalis pabrėžia niekuomet nesvarstę galimybės nelaikyti egzaminų, nes *jeigu sugebėjo mokytis mokykloje, sugebės ir egzaminus išlaikyti* (M-20-ĮMF-NMND, M-25-ĮMF-D). Brandos egzaminų laikymas yra būtinas net ir tuo atveju, jeigu egzamino dalykui yra pasiruošta *per silpnai*; kartais brandos egzaminai baigiant bendrojo ugdymo mokyklą būdavo pasirenkami suvokiant, jog *praktiškai nėra šansų išlaikyti*, tačiau sėkmingai išlaikyti egzaminai tapdavo dar vienu *įveiktu iššūkiu* ir lėmė didesnę pasitikėjimą savimi.

Nors baigiant bendrojo ugdymo mokyklą neįgaliesiems gali būti siūloma nelaikyti brandos egzaminų („garbingas atleidimas“, V-31-ĮMF-M), tačiau jų laikyti *niekas nedraudžia ir kiekvienas gali apsispręsti pats* (V-30-ĮMF-NMND). Neįgalieji turi teisę ir galimybę savarankiškai nuspręsti dėl brandos egzaminų, racionaliai apsveriant tokio sprendimo naudą ateityje (tolesniam mokymuisi). Šiame sprendime reikšmingais veiksniais tampa asmens sveikatos būklė ir negalios sunkumas, dėl kurių brandos egzaminų laikyti atsisakoma (V-30-ĮMF-NMND; V-25-ĮMF-NMND; V-31-ĮMF-M).

Brandos egzaminų laikymas, nepriklausomai nuo jų lygmens (valstybinis / mokyklinis), yra svarbiausia tolesnio mokymosi, gerinančio neįgaliųjų įsidarbinimą, sąlyga. Nors brandos egzaminų nelaikiusiems informantams toks apsisprendimas baigiant bendrojo ugdymo instituciją atrodė logiškas, šiuo metu apgailėstaujama ir neretai svarstoma, jog galbūt *gyvenimas būtų klostęsis kitokia linkme* (specialybės / profesijos įgijimas, tinkamo darbo susiradimas, geras finansinis atlygis).

PASEKMĖS

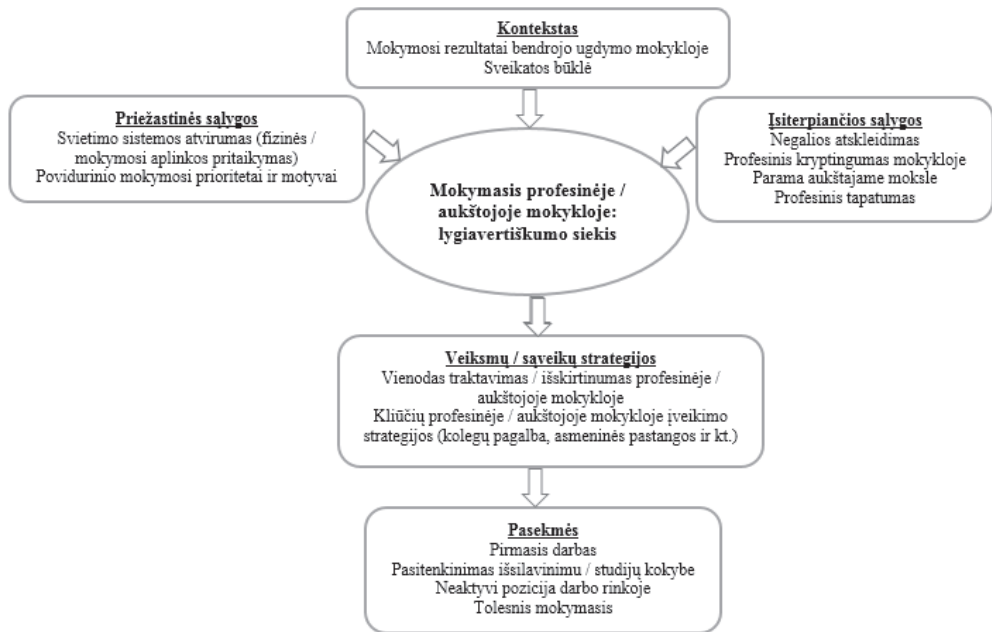
Pasitraukimas iš švietimo sistemos. Kategorija „Pasitraukimas iš švietimo sistemos“ išskirta, remiantis giluminiais interviu su neįgaliaisiais, kurie baigę specialiąsias mokyklas mokymąsi tęsė bendrojo ugdymo sistemoje. Specialaus ugdymo institucijose vykdomas *susilpnintas* mokymas, dėl kurio neįgalieji neįgyja pakankamai žinių, jog galėtų (iš)laikyti brandos egzaminus, todėl juos laikyti atsisakoma. Tokiu atveju bendrojo ugdymo švietimo sistemos baigimą liudija išklaustųjų (mokymosi) dalykų pažymėjimas (vidurinio ugdymo pasiekimų pažymėjimas), tačiau be brandos atestato tolesnis mokymasis (išskyrus mokymąsi profesinėje mokykloje) yra neįmanomas. Galima teigti, kad brandos egzaminų nelaikymas yra svarbiausias veiksnys, nulemiantis negalią turinčio jaunimo pasitraukimą iš švietimo sistemos ir iš dalies lemiantis neaktyvią poziciją darbo rinkoje. Vis dėlto ne mažiau reikšminga pasitraukimo iš švietimo sistemos priežastis yra ir asmens sveikatos būklė bei negalios sunkumas, dėl kurių atsisakoma minties tęsti mokymąsi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje:

„<...> vis tiek aš realiai vertinu savo greičius įsisavinti informaciją ir visa kitą <...>. <...> regėjimas irgi nėra toksai jau geras, per daug nervuotis ir pervargt negalima, man epilepsijos priepuoliai gali atsinaujinti, kai susideda tiek dalykų. Negalvoju nieko toliau dėl mokslų“ (V-25-IMF-NMND)

Povidurinis mokymasis. Kategorija „Povidurinis mokymasis“ apibūdina tęsiamą negalią turinčio jaunimo mokymąsi profesinėje ar aukštojoje mokykloje, taip pat dalyvavimą mokymuose iš karto baigus bendrojo ugdymo švietimo instituciją. Remiantis atliktais giluminiais interviu galima teigti, kad mokymasis aukštojoje (universitetinėje ar neuniversitetinėje) mokykloje yra negalią turinčio jaunimo prioritetas, todėl dar mokantis bendrojo ugdymo švietimo institucijose yra svarstoma dėl tolesnio pasirinkimo. Plačiau povidurinis mokymasis aptariamas fenomeno „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“ paradigminiame modelyje (detaliau žr. 3.3. skyrių).

3.3. Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis

Fenomenas „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“ atskleidžia perėjimo į profesinę ir (ar) aukštąją mokyklą procesą ir gali būti apibūdinamas kaip vienas svarbiausių sąlygų / etapų, lemiančių neįgalųjų asmenų perėjimą į darbo rinką. Fenomenas kontekstualiai atskleidžia švietimo lauko atvirumą neįgaliesiems, taip pat neįgalaus jaunimo mokymosi prioritetus ir motyvaciją įgyti išsilavinimą (dalyvauti profesiniame ir aukštajame moksle). Mokymosi profesinėje ir aukštojoje mokykloje metu neįgalus jaunimas siekia lygiavertiškumo, tačiau dalyvavimas šiuose švietimo sistemos lygmenyse tampa neatsiejamas nuo neįgaliojo asmens išskirtinumo, patiriamų kliūčių / sunkumų ir jų įveikimo strategijų (žr. 10 pav.).

10 pav. Fenomeno „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“ paradigmatis modelis

KONTEKSTAS

Mokymosi rezultatai bendrojo ugdymo mokykloje. Negalią turintis jaunimas turi stiprių profesinius siekių ir lūkesčių, o tęsti mokymąsi aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje (pabrėžtinai aukštojoje mokykloje) yra prioritetas. Nemaža negalią turinčio jaunimo dalis, dar mokydamasi bendrojo ugdymo mokyklose, numatė, kokią specialybę / profesiją galėtų (ir norėtų) pasirinkti. Kaip pabrėžiama, *turi bent būti numatęs, kokia kryptimi norėsi studijuoti, nes nuo to priklauso brandos egzaminų pasirinkimas* (M-25-ĮMF-M).

Negalią turinčio jaunimo nuomone, brandos egzaminų rezultatai priklauso ne tik nuo mokymosi metu įgytų žinių kiekio ir kokybės, bet ir nuo sėkmės; nesėkmė brandos egzaminų metu „pakoreguoja“ ir specialybės pasirinkimo planus („*Ir, va, tas matematikos neišlaikymas pakeitė mano planus. Nu, tai, o ką studijuoti?*“, M-23-ĮMS-MD; „*Laikiau lietuvių, matematiką ir biologiją, visus mokyklinius. Iš tikro dabar pagalvoju, kodėl nelaukiau nors vieno valstybinio // Galėjau nors vieną laikyti valstybinį, kad galėčiau kažkur stoti. Aš taip pagalvoju // aš visą laiką norėjau į kosmetologiją stoti / Bet man pritrūko balų*“, M-25-ĮMS-NMND). Dėl nepakankamų brandos egzaminų ir norimai specialybei reikalingų balų mokymasis aukštojoje mokykloje tampa įmanomas tik valstybės nefinansuojamose studijų vietose, kurio atsisakoma dėl riboto finansinio kapitalo išteklių:

„Norėjau studijuoti socialinį darbą, bet laikiau tik vieną valstybinį egzaminą. Tai įstoti į nemokamą [past. valstybės finansuojamą studijų vietą] šansų išvis nebuvo. Mokėt už studijas irgi negalėjau, nes neturėjom tiek pinigų. <...> galvoju, paskutinis šansas eiti į profesinę, kad nesėdėti namie, ir nuėjau. <...> Ir du metus pasimokiau ir nesigailiu“ (M-24-ĮMF-D)

„Nelabai man sekėsi mokytis mokykloje, tai negalvoju kaip kur stot, ar kur į kolegiją, nes būčiau neįstojęs į nemokamą, greičiausiai“ (V-21-IMF-D)

Sveikatos būklė. Negalią turintis jaunimas atskleidžia, jog mokantis bendrojo ugdymo mokykloje tam tikrą laiko dalį tekdavo praleisti sveikatos priežiūros institucijose, todėl praleisdavo pamokas ir atsirasdavo *įvairių mokymosi spragų*:

„Mokytis iki ligoninių sekėsi tai gerai, tiesiog gerai buvo, net labai gerai, o po ligoninių tai buvau atsilikęs kur kas, tada jau buvo ir spragų atsiradę įvairių, ten matematikoj ir panašiai, tai tada biškį pablogėjo“ (V-22-IMF-M)

„<...> prasidėjo, aišku, sanatorijos, ligoninės ir iš tikrųjų sunkiai sekėsi dėl to mokslai, nes nusitraukdavo ir vėl prasidėdavo“ (M-24-IMF-D)

Sveikatos būklė yra reikšmingas veiksnys, nulemiantis ir studijų srities pasirinkimą bei pavidurinio mokymosi prioritetus. Pavyzdžiui, sunkią judėjimo negalią turintis informantas V-32-IMF-MD atskleidžia, kad *visą gyvenimą svajojo būti neurologas*, tačiau dėl sveikatos būklės toks studijų pasirinkimas nebūtų logiškas, o fizinio pobūdžio srities pasirinkimo galimybių jaunas vyras *net nesvarstė*. Aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje buhalterinę apskaitą studijuojanti informantė M-19-IMF-M pabrėžia, kad pasirinkta specialybė nėra tai, apie ką svajojo, tačiau šių studijų pasirinkimas buvo racionaliai apsvarstytas, atsižvelgiant į negalią (informantė juda vežimėlio pagalba) ir profesines galimybes baigus studijas (*„Šiaip ši specialybė nėra mano svajonių specialybė, bet pasirinkau ją galvodama apie ateitį, nes jeigu sveikata ateityje neleistų, galėsiu šią specialybę baigusi dirbti namuose. <...> Šiaip esu bendraujantis, aktyvus žmogus, tai kažką tokio norėčiau dirbti, bet jei sveikata netyčia pablogėtų ir neleistų, tai mano specialybė, tai yra buhalterinė apskaita yra toks dalykas, kad galima dirbti ir namuose“*, M-19-IMF-M).

PRIEŽASTINĖS SĄLYGOS

Švietimo sistemos atvirumas. Analizuojant fizinę ir sensorinę negalią turinčio jaunimo patirtis atsiskleidžia skirtingi švietimo sistemos atvirumo diskursai. Mokymosi aplinkos pritaikymas profesinėje / aukštojoje mokykloje tampa itin reikšmingas klausos ir regėjimo sutrikimų turintiems asmenims, o fizinės aplinkos prieinamumas aktualesnis jaunimui, turinčiam judėjimo negalią. Neįgaliesiems nepritaikytos aukštosios mokyklos infrastruktūros problemų yra *nemažai* (M-19-IMF-M), taip pat *ne visos aukštosios mokyklos yra pasirengusios priimti negalią turintį studentą ir sudaryti jam reikalingas sąlygas* (V-32-IMF-MD):

„Paskaitos išdėstytos per tris pastatus, iš kurių tik vienas yra pritaikytas žmogui su judėjimo negalia. Jame yra keltuvas, kuris į paskaitą 4 aukšte kelia 20 minučių, todėl esu priversta vėluoti į paskaitas. O kituose dviejuose kolegijos pastatuose pritaikymo iš viso nėra“ (M-19-IMF-M)

„Rinkausi pagal pritaikytą fakultetą. Žinau, kad pritaikytas fakultetas ir kad aš į jį pateksiu su ratukais. <...> Pradėt gal reikėtų nuo paprasčiausių tokių dalykų: nemanipuluot, kad pritaikyta neįgaliesiems. Ir fakultete irgi: liftas / yra liftas. Užrakintas. Tai pritaikyta neįgaliesiems, eik per visą fakultetą ieškot raktą. Pas dekaną ateini, žiūri, nesupranta, pasimeta, kur čia tie raktai, visur čia skambina: į administraciją, čia tam, čia tam skambina. Liftus rakina, tualetus rakina, tai kur čia yra pritaikymas?“ (M-25-IMF-D)

Dėl nepritaikytos aukštosios mokyklos fizinės aplinkos kartais tenka pasirinkti nuotolines studijas pagal individualaus mokymo programą, kuri *šiek tiek išgelbėja* bei padeda išvengti kliūčių aukštajame moksle. Nepaisant sudarytų sąlygų mokytis individualiai, nuotolinis mokymas atskiria negalią turintį studentą nuo mokyklos

bendruomenės ir yra susijęs su *tam tikrais praradimais*, sumažėjusiomis dalyvavimo aukštosios mokyklos lauke galimybėmis („<...> jau atsikandau individualios programos, neįdomu. Na, įdomu, bet daug ką prarandi. Na, būtų įdomu pamatyti, kaip mano **aukštoji mokykla X** apsirengus šiandien, kaip ji jaučiasi, kokios jai problemos kyla, gal aš galėčiau padėti kuo nors, tai tą ir prarandi. <...> Ir, manau, kad visuomenei būtų lengviau prie manęs priprast“, V-32-[MF-MD]).

Klausos sutrikimų turinčio jaunimo nuomone, mokymosi aplinka Lietuvos aukštosiose yra *pakankamai gerai* pritaikyta neįgaliųjų poreikiams (M-21-[MS-M, M-31-[MS-D, M-23-[MS-MD]), tačiau mokslo institucijų atvirumas regėjimo negalią turintiems asmenims išlieka nepakankamas („<...> įstojau į humanitarinius mokslus / maniau, kad turėsiu tiesiog daugiau tekstinės studijų medžiagos, galimybę, kad ir skenuoti tas pačias knygas ir skaityti tekstus // iš esmės taip ir buvo / buvo sunkiau su taikomąja matematika, buvo keli dalykai grynai susiję su informacijos atvaizdavimu, duomenų apdorojimu <...> Tam tikra prasme mano šioje vietoje nukentėjo mano studijų kokybė, <...>. Žodžiu, kitokiausių užduočių man ieškodavo, o su grafikais aš taip ir nedirbau, priemonių tam nebuvo“, V-31-[MS-D)).

Povidurinio mokymosi prioritetai ir motyvai. Negalią turintys jauni asmenys siekia būti kuo savarankiškesni, nepriklausyti nuo šeimos ir aplinkinių pagalbos, todėl tęsiamas mokymasis aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje neretai suvokiamas kaip lygiavertiškumo ir nepriklausomybės sąlyga / prielaida. Studijos universitete tampa prioritetu dėl mokymo kokybės ir geresnių įsidarbinimo ir socialinio dalyvavimo galimybių.

Remiantis tyrimo duomenimis, galima išskirti šiuos pagrindinius neįgalaus jaunimo povidurinio mokymosi prioritetus ir motyvus: fizinius, t. y. nedidelis švietimo institucijos nuotolis nuo gyvenamosios vietovės / namų („Rinkausi studijas mieste todėl, kad galėčiau gyventi namuose, pas tėvų. Nenorėjau niekur išvykt“, M-27-[TF-D; „Gyvenu didmiestyje ir čia turime pakankamai institucijų, kur galima įgyti išsilavinimą, tai apie kitą miestą net nebuvo minties“, M-31-[MS-D)), finansinius, t. y. valstybės finansuojamos studijos, *kad nereikėtų mokėti už studijas* („<...> ir buvau sau pasakius, jeigu įstosiu į nemokamą, tada eisiu mokintis / jeigu ne, tada ką jau padarysi“, M-23-[MF-M; „<...> man buvo svarbu, kad mokslas būtų nemokamas, nors tuo metu ir nebuvo tokios didelės sumos už mokslus, bet pati savo pinigų neuždirbdavau, o iš tėvų imti nenorėjau“, M-31-[MS-D; „<...> ir aš tiesiog žiūrėjau, kur aš galiu įstoti nemokamai <...>“, M-19-[MF-M)). Neretai sprendimas dėl tolesnio mokymosi priimamas atsižvelgiant į asmeninius gebėjimus, polinkius („kadangi nesu tikslukė, informatikė ir išvis su skaičiais nedraugauju, alternatyvų buvo mažai, todėl ir nusprendžiau studijuoti administravimą“, M-24-[MF-M; „Man patiko chemija ir matematika, todėl ir pasirinkau šią specialybę“, M-29-[MS-NMND) ir į specialybės perspektyvumą („Nu, vis tiek kažkaip tai, ką aš žinau, pagalvoju, ką aš veiksiu su ta tapyba, nu, tai toks gal vis tiek perspektyvesnis tas darbas architekto negu ten kokio dailininko. Vien dėl to buvo toks pasirinkimas“, M-34-[TF-D) bei „kokybiško“ mokymosi galimybes: pritaikytą fizinę aplinką, galimybę gauti specialiesiems poreikiams pritaikytą studijų medžiagą (pvz., Brailio raštu parašytas knygas, vaizdinę ar tekstinę mokymosi medžiagą ir kt.), galimybe naudotis biblioteka, dalyvauti auditorijose vykstančiuose teoriniuose ir praktiniuose užsiėmimuose ir kt. („<...> aš sąmoningai rinkausi socialinius mokslus, nes pats suvokiau, dar tuo metu, kai nebuvo technologijų tokių, kokios dabar mus pasiekė <...>“, V-31-[MS-D; „Rinkausi pagal pritaikytą fakultetą. Žinau, kad pritaikytas fakultetas ir kad aš į jį pateiksiu su ratukais“, M-25-[MF-D)).

Profesinėje mokykloje mokymąsi tęšę informantai pabrėžia, kad profesiją (amata) įgyti juos paskatino prasti mokymosi rezultatai bendrojo ugdymo mokykloje. Kaip svarstoma, jeigu mokymosi metu susiduriama su sunkumais arba mokslai *nesiklijuoja*, geriau kuo anksčiau pereiti į profesinę mokyklą, *o iškart po profesinės jau gali eit dirbt*.

„Aš į profesinę stojau, nes norėjau gauti pirma specialybę, gal mano mąstymas toks buvo įdomus. Aš sakydavau – geriau turėčiau specialybę, bet ne po vidurinės, nes po vidurinės tai vėl po to turi eit mokytis. Nes man kažkaip mokslai ir nesiklijavo / nu nelabai ir patiko“ (V-22-ĮMF-M)

„Po 10 klasės išėjau į profkę mokytis staliaus specialybės. Nelabai man sekėsi mokytis mokykloje, tai negalvoju kažkur stot ar kur į kolegiją, nes būčiau neįstojęs į nemokamą greičiausiai“ (V-21-ĮMS-D)

ISITERPIANČIOS SĄLYGOS

Negalios atskleidimas. Nors vis daugiau neįgaliųjų siekia aukštojo mokslo, tačiau aukštojoje mokykloje studijuojantis neįgalusis tebėra išimtis šio lygmens švietimo sistemoje ir kartais tampa *metų atradimu* tiek dėstytojams, tiek ir kitiems studentams:

„Aš kitiem buvau atradimas metų, buvo nematę neįgalaus žmogaus, daug klausimų, daug visokių: ir baimės, ir nežinios, kaip bendraut. Ta prasme, ir tas buvo pradžioj / tas // šiek tiek atstumas, didelė auditorija ir taip metro spinduliu aplink nieks nesėdi. Vat / tokia va baimė buvo“ (M-25-ĮMF-D)

„Kolegos, aišku, iš pradžių su manim buvo atsargūs, kai kurie nežinojo, kaip bendrauti, matėsi, kad bijojo paklausti, kas man nutiko ir kodėl aš vežimelyje“ (M-24-ĮMF-M)

Profesinėse / aukštosiose mokyklose besimokantis jaunimas nėra linkęs naudotis savo neįgalumu, stengiasi nepabrėžti savo negalios ir nesiekia būti išskirtiniai (siekti tam tikrų privilegijų, išskirtinumo, geresnių pažymių ar juo labiau užuojautos) aukštosios mokyklos bendruomenėje:

„<...> esu tokia pat kaip visi ir man visiškai jokių nuolaidų daryti nereikia“ (M-19-ĮMF-M)

„Niekada nenorėjau vaidint aukos ir nesiekiu, kad kažkokiais būdais man dėstytojai parašytų geresnį pažymį. Niekada nesinaudoju savo neįgalumu“ (M-31-ĮMS-D)

„Aš, kadangi laikau save lygia su kitais, nėjau pas dėstytojus ir nesiskelbiau, kad turiu negalią / ir dėl to labai džiaugiuosi, nes į mane nežiūrėjo su gailėsčiu. Dėstytojai suprato, kad blogai matau, tačiau nei jie, nei aš to nesureikšmino“ (M-29-ĮMS-NMND)

Neįgalieji turi teisę pasirinkti, atskleisti esamos negalios faktą ar apie jį nutylėti, ypač tais atvejais, kai negalia nėra diskredituota ir nesukelia kliūčių dalyvauti švietimo sistemos lauke („<...> kai įstojau į tą viešąją komunikaciją ir aš pradėjau čia mokytis, aišku, apie tą savo negirdėjimą sunku man kalbėt, nes nieks iki šiol net nežino, nenutuokia ir niekad nesusiduria su problemom, tokiom kaip nesusišnekėjimas su manimi ar kažkas tokio“, M-21-ĮMS-M). Vis dėlto aplinkinių sunkiai identifikuojama negalia gali sukelti tam tikrų konfliktų ir *nepatogių* situacijų, kurias tenka spręsti pasitelkiant negalios atskleidimo taktiką („Buvo situacija, kai neišlaikiau egzamino, nes dėstytojas tiesiog nesuprato mano rašto ir liepė išmokyti rašyti, kad perlaikyti... Tai va.. bet paskui parašė šešis, kai jau perlaikinėjau. Dar buvo per lietuvių kalbos paskaitą, kad dėstytoja nesuprato, ką aš pasakiau, liepė „išsiimti karštą bulvę iš gerklės“... Grupiškai, mačiau, net buvo apšalę. Bet paskui aš jai pasakiau, kas ir kaip, ir viskas pagėrėjo. Daugiau problemų kaip ir nebuvo“, M-25-ĮMF-M). Kai kurie tyrime dalyvavę informantai (M-23-ĮMS-MD, M-31-ĮMS-D, V-35-ĮTF-M), nepaisant to, kad negalia nėra matoma, sąmoningai atskleidė negalią aplinkiniams (dėstytojams, kolegoms, administracijos darbuotojams), siekdami išvengti nesusipratimų ir užtikrinti geresnę mokymosi kokybę („<...> kai buvo tas susipažinimas pirmų dienų, na, tai su dėstytojais ir su mumis, tai iškart aš pasakiau, kad aš esu neįgalus ir einu pagal tą neįgaliųjų programą... nu, tai va visi girdėjo, visi daugmaž žino, bet nieks neakcentuoja. Iš išvaizdos, kai į mane žiūri, nieks nepasakys, kad aš neįgalus, o visa esmė, kad pas mane liga viduj yra“, V-35-ĮTF-M); „<...> dėstytojams iš karto pasakiau, kad turiu problemų su klausia ir ar galėsiu jų ko nors klausti po paskaitos, jeigu bus neišku, neišgirsiu ar ne taip suprasiu. Kadangi visi žinojo, kad negirdžiu, tai tikrai atsižvelgavo“, M-31-ĮMS-D).

Profesinis kryptingumas mokykloje. Remiantis giluminiais interviu, negalią turinti jaunimą galima suskirstyti į dvi grupes: turintį konkretaus profesinio kelio viziją ir stipriai orientuotą į konkrečią profesiją / specialybę („aš vis tiek norėjau kažką tai su menu susiję, žodžiu, kad būtų. Tai aš ir lankiau ir dailės mokyklą, vat taip jau kryptingai, galima sakyti, ir bandžiau stoti į tapybą“, M-34-ITF-D; „labai norėjau studijuot socialinį darbą. Nu, man kažkaip patiko / nuo pat paauglystės <...>“, M-28-IMF-NMND) ir asmenis, kurie mokydami bendrojo ugdymo mokykloje mažai svarsto apie tolesnio mokymosi perspektyvas ir kurių studijų srities pasirinkimą neretai nulemia brandos egzaminų balai („išlaikiau egzaminus ten vos ne geriausiai visoj mokykloj ir paskiau galvojau, kur stoti. Aišku apie stojimą anksčiau nebuvo net minties <...>“, M-21-IMS-M; „Tai va, išsilaukiau egzaminus ir buvo didelis klausimas, kur stot. Tai ką, įstojau čia, į **universitetą X**, specialybę rinkausi iš tikrųjų pagal išlaikytus egzaminus <...>“, M-25-IMF-D).

Neįgalieji linkę dėl studijų pasirinkimo apsispręsti patys, tačiau kontaktas su konkrečios profesijos atstovais taip pat gali būti reikšmingas veiksnys renkantis studijų sritį („Turėjau psichologę <...> labai gražiai problemą išsprendėm, kažkaip pagalvojau – būtų smagu būti pačiam psichologu, kai pamačiau, kad tas darbas įdomus ir naudingas <...>“, V-23-IMS-M; „būdamas **neįgaliųjų organizacijoje X** pradėjau labiau domėtis socialiniu darbu kaip specialybe, kaip profesija, kaip polinkiu, kaip išvis hobiu, kaip gyvenimo tikslu, gyvenimo strategija“, 32-IMF-MD).

Svarstant mokymosi galimybes baigus vidurinę mokyklą, negalią turinčiam jaunimui *natūraliai* kyla tam tikrų dvejonų, kokią specialybę pasirinkti, todėl vyksta daug vidinių apmąstymų, savo gebėjimų ir poreikių analizavimo („aš labai, šiaip jau, blaškiausi mokykloj būdama“, M-34-ITF-D; „natūralu, kad prieš baigiantis vienam etapui atsiranda daug abejonių ir pasvarstymų, ar gerai pasirinksi, ar geru keliu eini“, M-31-IMS-D). Šiuo požiūriu mokykloje dirbančių pedagogų vaidmuo yra neabejotinai stiprus ir reikšmingas, formuojant negalią turinčių moksleivių profesinį kryptingumą ir pereinant iš vieno švietimo sistemos lygmens į kitą. Vis dėlto bendrojo ugdymo mokykloje skiriama per mažai dėmesio profesiniam orientavimui ir ne visuomet pakanka informacijos, kaip teisingai pasirinkti studijų sritį.

Parama aukštajame moksle. Studijų metu teikiama finansinė parama yra naudinga negalią turintiems asmenims keliais aspektais. Visų pirma, aukštajame moksle skiriamos tikslinės, socialinės ir kitokio pobūdžio stipendijos pagerina finansinę neįgaliųjų studentų gerovę („galiu nusipirkti sau, ko noriu, ir neprašyt tėvų, kad duotų pinigų“, V-23-IMS-M) ir atleidžia negalią turintį jaunimą nuo būtinybės dirbti studijų metu („Finansinė parama tikrai nemaža yra, net tu gali nedirbti iš tikrųjų, kai gauni“, M-23-IMS-MD). Negalią turinčio jaunimo svarstymu, jeigu studijų metu nebūtų skiriama finansinė parama iš valstybinio ir ES struktūrinių fondų lėšų, pavidurinis mokymasis būtų neįmanomas dėl finansinių išteklių stokos ir sunkios materialinės padėties („<...> aš tik dėl to įstojau, kad yra tos programos neįgaliesiems. Jeigu jų nebūtų, manau, kad tolesnis mokymasis savo lėšom būtų neįmanomas, nes šios dienos neįgalumo pašalpa tai, nežinau, kaip aš vadinu, ne įgalumo pašalpa, o neįgalumo panieka“, V-35-ITF-M). Antra, aukštajame moksle neįgaliesiems studentams skiriamos stipendijos padeda padengti studijų išlaidas tais atvejais, kai asmuo studijuoja valstybės nefinansuojamoje vietoje („Kadangi studijavau neakivaizdine forma, už studijas teko mokėti. Neįgalieis studentams per metus kompensuoja apie 800 Lt studijų įmokos. Man tuo metu už studijas per metus reikėjo mokėti 2600 Lt. Tačiau yra net keletą stipendijų ir tikslinių išmokų studijuojantiems studentams, tad susimokėti už studijas nebuvo problema“, M-24-IMF-M). Be to, studijų metu skiriamos įvairaus pobūdžio stipendijos didina negalią turinčių asmenų motyvaciją dalyvauti aukštojo mokslo

sistemoje, siekti kuo geresnių mokymosi rezultatų ir įgyti norimą specialybę („*Plius dar visokios kaip neįgaliesiems yra skatinamosios stipendijos, plus / tai dar net paskatino*“, V-22-IMF-M).

Profesinis tapatumas. Profesinis tapatumas pradeda formotis jaunimui dar mokantis bendrojo ugdymo mokykloje, kai jaunas asmuo ima save identifikuoti kaip vienos ar kitos profesijos atstovą. Tokiu atveju tapatumą būtų galima apibūdinti kaip virtualų, kadangi jis nėra praktiškai įtvirtinamas / patvirtinamas numatomos specialybės lauke. Profesinis tapatumas yra kintantis, kadangi dar mokykloje planuotas profesijos pasirinkimas gali nepasitvirtinti kaip *tinkamas* arba *netinkamas* tik pradėjus studijas (faktinis profesinis tapatumas):

„*aš ir praktikos turėjau studijuodama, kur tau reikėjo ir prieš mokinius išeiti, praveisti pamoką. <...> bet kodėl aš neieškojau darbo būtent šitoje srityje? / Nes labai išsekina emociškai, tu grįžti labai pavargęs ir tu nieko nebenori <...>*“ (M-23-IMF-M)

„*<...> kai pradėjau mokytis, turėjau metus laiko ekonomiką. Aš jau per pirmą pusmetį pasimokius supratau, kaip džiaugiuosi, kad nestojau į ekonomiką // aš pamačiau, kokia ekonomika, tai aš, tiesiog // kaip gerai, kad nestojau, ir pagalvojau, kad gal čia man taip likimas padarė, kad neišlaikyčiau egzamino. Ir po šiai dienai nesigailiu*“ (M-23-IMS-MD)

Mokantis profesinėje / aukštojoje mokykloje, neįgaliam jaunimui kyla minčių ir svarstymų, ar pasirinkta profesija / specialybė iš tiesų yra *tinkama*; mėginama suprasti savo kaip būsimo specialisto vaidmenį pasirinktos profesijos lauke, svarstomos profesinės perspektyvos baigus studijas, neretai iškyla dvejonų ir profesinio tapatumo klausimų, pavyzdžiui, „*Ką aš čia veikiu?*“, „*Ką aš mokausi, kokia man nauda bus, kur aš dirbsiu?*“ ir pan. („*Is tikrujų, aš jau bestudijuodama labai stipriai abejoju, ar aš noriu visgi būti ta architektė, ar nenoriu*“, M-34-ITF-D).

VEIKSMŲ / SAŲVEIKŲ STRATEGIJOS

Vienodas traktavimas / išskirtinumas profesinėje / aukštojoje mokykloje. Didžiosios negalią turinčių jaunų asmenų dalies nuomone, *aukštoji mokykla jau ne vidurinė* (M-31-IMS-D) ir į išsilavinimo siekiančius neįgaliuosius žiūrima palankiau, *nes jei jau žmogus atėjo mokytis, vadinasi, jis kažko siekia, stengiasi* (M-25-IMF-M). Paprastai aukštojoje mokykloje dirbantys dėstytojai nedaro išimčių ar lengvatų neįgaliesiems studentams, tačiau stengiamasi sudaryti tinkamas mokymosi sąlygas, atsižvelgiant į negalios situaciją:

„*pati mokslo institucija man buvo labai draugiška, suteikė visas sąlygas pilnavertiškai studijuoti <...> dėstytojai į mane žiūrėjo kaip į lygiateisę ir pilnavertę studentę, nedarydavo jokių nuolaidų*“ (M-24-IMF-M)

„*<...> kai sužinojo, kad turiu ligą, tai jau neleisdavo ten ir kelt kažką ten, jau kitiems kelt liepdavo, bet aš dėl šito kažkaip tai savęs nevaržau – tai aš ir sunkiau pakilnoju. Tai, va, čia būdavo toksai dėstytojų žiūrėjimas, jau žiūrėdavo, kad jau nekelčiau kažko ir panašiai. <...> nebuvo, kad sakytų: „Tau ne čia vieta“. Sakydavo: „Tu gal duok kitam padaryti, jis padarys“. <...> Tai būdavo ten, tarkim, lentas obliuot ar kažkas tokio, tas juodas darbas // tai nebuvo tikrai labai sudėtinga, bet ištvėmės pareikaludavo tiesiog*“ (V-22-IMF-M)

Nors profesines dėstytojų kompetencijas negalią turintis jaunimas vertina teigiamai, tačiau pastebima, jog socialinės dėstytojų kompetencijos ne visuomet yra pakankamai išvystytos. Išskirtinumą dėl negalios kur kas dažniau patiria diskredituotą

(akivaizdžiai matomą) negalią turintis jaunimas pirmiausia dėl dėstytojų nežinojimo, kaip elgtis su negalią turinčiu studentu („Kartais jaučiasi iš dėstytojų kreivi žvilgsniai ar tiesiog nežinojimas, kaip elgtis su negaliu studentu“, M-19-ĮMF-M). Judėjimo negalią turintys jauni asmenys (M-23-ĮMF-M, M-33-ĮTF-D, M-25-ĮMF-D) atskleidžia studijų metu ne vieną kartą sulaukę klausimo „Kas tau atsitiko?“, kurio, anot informantų, reikėtų vengti ne tik aukštajame moksle, bet ir visose situacijose / aplinkoje, kuriose dalyvauja neįgalieji.

Informantės M-33-ĮTF-D ir M-30-ĮTF-NMND pasirinkusios studijas aukštojoje mokykloje tikėjosi atvirumo ir lygiavertiškumo, tačiau *gavosi atvirkštinis variantas*: mokymosi metu teko patirti *visokių iššūkių* ar net nutraukti studijas („<...> mačiau kai kurių katedros netgi vedėjų biškį tokį neigiamą požiūrį į tą neįgalųjį, nežinau, kodėl <...> **universitete X** labai visokių iššūkių daug turėjom, kadangi aš dar prisikalbinau studijuoti savo drauge su vežimėliu, tai mes turėjom, nu / tokių nelabai gražių dalykų“, M-33-ĮTF-D; „<...> buvo, aišku, netolerancijos tos tokios /// <...> pradeda kabintis prie to, kad aš nupirkau tą darbą, nes kažkodėl visi mano, kad pas mane turi darbas mažiau įvertintas negu pas kitus. Paskui buvo, kad kai skirsto darbus grupėm / nu, tai gaunasi, kad / nu, niekas nenori bendrauti, tarkim. <...> sako: „jeigu yra taip blogai, tai kodėl tu nori čia mokintis?“ // O tai ką man daryt, kad taip yra? // Ir aš supratau, kad aš esu vienas toks žmogus. <...> iš tikrųjų, net supykau ir atsiėmiau prašymą <...> pasiėmiau ir išėjau. <...> su tokiais piktumais iš ten išėjau <...>“, M-30-ĮTF-NMND).

Kliūčių profesinėje / aukštojoje mokykloje įveikimo strategijos. Kalbėdami apie profesinėje ir aukštojoje mokykloje patirtas / patiriamas kliūtis neįgalieji pabrėžia, jog pirmiausia mokymosi / studijų metu išylančias problemas stengdavosi išspręsti patys (aktyvus neįgaliojo vaidmuo). Vis dėlto ne visuomet švietimo sistemos lauke patiriamas problemas pavyksta įveikti asmenine iniciatyva, todėl reikšminga tampa aplinkinių suteikiama pagalba:

„turėjau labai gerą grupiokę, kuri duodavo nusrašyti iš savo konspektų“ (M-31-ĮMS-D)

„galiu pasidžiaugti, kad mano kursioikai ir draugai nuostabūs. Visada padeda ir niekada nepalieka vienos, priešingu atveju tikrai studijuoti negalėčiau. Mano grupėje yra tik 2 vaikinai: taigi kai reikia nešioti mane laiptais, visas krūvis tenka tiems dviem vaikinukams“ (M-19-ĮMF-M)

„Vienas neinu, nes kažkas palydi, turiu iš **didmiesčio nevyriausybinės organizacijos X** tokių draugų, kurie palydi ar tai nuosavu transportu, ar su viešuoju transportu. Visada einu su lydinčiu asmeniu ir nėra problemų“ (V-32-ĮMF-MD)

Įveikti studijų metu patiriamas kliūtis ir problemas padeda ir dalyvavimas negalią turinčių studentų suburtoje neįgaliųjų bendruomenėje, kurioje dėmesys skiriamas aplinkos gerinimo klausimams, rekomendacijų ir pasiūlymų teikimui, kaip būtų galima pagerinti aukštosios mokyklos atvirumą ir prieinamumą įvairias negalias turintiems studentams (aktyvus neįgaliųjų vaidmuo per kolektyviškumą) („Yra čia bendruomenė, bendravimas kaip gerinti universiteto aplinką, tai nelabai kažkaip tiek daug bendraujam, tiesiog aptariam kažkokius, va, reikalus universitetinius <...> padaro, pasistengia kažkaip pagerinti sąlygas – su ratukais ten padarė geresnius įvažiavimus visokius, akliesiems padarė turėklus, surašė numerius, kad žinotų, kelintas aukštas <...> gal daugiau į judėjimo negalią atsižvelgia // na, kitų ir mažiau // mes kažkaip galim kitaip išspręst problemas / asmeniškai su dėstytoju labiau padirbėjus ir panašiai“, V-23-ĮMS-M).

Neįgalus jaunimo nuomone, daugeliu atveju studijų metu išylančias aplinkos ir informacijos prieinamumo problemas galima būtų spręsti individualiai susitarus su dėstytojais, kurie galėtų lanksčiau pateikti studijų medžiagą, tam tikras mokymosi užduotis ar studijų dalyko atsiskaitymo formą.

PASEKMĖS

Pirmasis darbas. Pasirinkta tinkama specialybė ir studijų metu besiformuojantis profesinis tapatumas (savo kaip specialisto suvokimas, profesinės ateities sąsajos su pasirinktos profesijos lauku ir pan.) yra reikšmingi veiksniai, skatinantys negalią turinčius jaunos asmenis ieškoti darbo pagal studijuojamą / įgytą specialybę / profesiją. Kaip atskleidė atliktas tyrimas, pirmasis darbas negalią turinčio jaunimo profesinėje biografijoje neretai atsiranda dar studijų metu, kai darbas derinamas su studijomis profesinėje / aukštojoje mokykloje, arba pirmojo darbo ieškoma jau įgijus profesiją (gavus studijų baigimą liudijantį diplomą) (detaliau žr. 3.4. skyrių).

Pasitenkinimas išsilavinimu / studijų kokybe. Pasitenkinimas išsilavinimu ir studijų kokybe aukštojoje ar profesinėje mokykloje yra reikšmingas veiksnys, nulemiantis tolesnes negalią turinčio jaunimo profesinio kelio trajektorijas ir sėkmingą perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką. Pasitenkinimą pasirinkta profesija / specialybė lemia: profesijos perspektyvumas darbo rinkoje (geresnės įsidarbinimo galimybės) bei profesinių ir asmeninių gebėjimų formavimas(is).

Pasitenkinimo išsilavinimu, nulemto profesijos perspektyvumo darbo rinkoje, aspektas atsiskleidžia giluminiuose jaunimo, jau perėjusio į darbo rinką ir dirbančio pagal profesinėje ar aukštojoje mokykloje įgytą išsilavinimą, interviu („Kiekvienos studijos buvo vertingos savo žiniomis, kurias aš dabar pritaikau savo darbe“, V-31-ĮMS-D; „Žinias aš pritaikau dabartiniame darbe, esu labai patenkinta. Dirbu pagal įgytą specialybę, savo mylimą darbą, kosmetologe, 4 metai kaip dirbu <...>“, M-27-ĮTF-D). Negalią turinčio jaunimo nuomone, tiek studijų metu įgytos žinios, tiek pats išsilavinimo įgijimo faktas (turimas aukštojo mokslo diplomas) sukuria *daugiau* sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbą rinką *garantijų*, o *ką išmoksi – ant galvos nenešiosi, galima pritaikyti žinias bet kokioje aplinkoje, darbo vietoje* (M-25-ĮMF-M). Išsilavinimo siekiantis neįgalusis kartais netgi tampa pavyzdžiu, *gyvu įrodymu*, kad negalią turintis žmogus gali pasiekti daugiau negu *sveikas*, kadangi viskas priklauso nuo valios, pastangų ir noro („<...> mama patenkinta. / Jinai ten džiaugias savo dukra, jinai visiems pasigiria, nes mano sesuo sveika tai, sako, proftechninę baigus <...>“, M-25-ĮMF-D).

Neįgalus jaunimas pabrėžia, kad mokymosi ir studijų naudą sunku išmatuoti finansiniais rodikliais: jos suteikia daugiau socialinių įgūdžių, pasitikėjimo savimi, lemia teigiamus pokyčius asmens biografijoje:

„Aš gyvenu kitokį gyvenimą, jau ne namie uždaryta <...> integraciją į visuomenę, į sociumą <...> nebijot savo nuomonę pasakyt“ (M-25-ĮMF-D)

„Dėl profesinės mokyklos aš atradau save labiau, nes supratau, kad aš galiu, kad aš esu daugiau meno žmogus <...> Taip realizavau save“ (M-24-ĮMF-D)

„Universitetas labai daug vertės duoda, ypač pačiam žmogui. Tu permaštai kažką, tu kažkąp jau kitaip žiūri, / nes jeigu aš nebūčiau studijavęs universitete, aš nežinau, kuom aš dabar būčiau. Tai, ko gero, būčiau nusivylus, verkšlenčiau, kaip man blogai, kaip man tas nesiseka //“ (M-28-ĮMF-NMND)

„Kažkaip tas universitetas daugiau duoda, praplečia požiūrį, daugiau pasitikėjimo savimi ir kažkaip tai jau pats jaučiuosi, kad esu protingesnis <...> anksčiau tikrai taip nebūčiau žvelgęs į save, nes savyje tiek daug galimybių“ (V-23-ĮMS-M)

Valstybės nefinansuojamose studijų vietose besimokantiems neįgaliesiems tenka sumokėti nemažą kainą, tačiau tokia investicija pateisino lūkesčius ir *mokėti buvo verta* (M-29-ĮMS-NMND), *nes tai gera investicija į ateitį* (V-23-ĮMS-M).

Šiuo metu studijuojantis, tačiau pagal specialybę nedirbantis neįgalus jaunimas pabrėžia, jog kalbėti apie studijų kokybę ir pasitenkinimą išsilavinimu kol kas yra anksti. Kaip svarstoma, tokį vertinimą bus įmanoma pateikti tik patvirtinant įgytas žinias ir gebėjimus praktikoje (dirbant *realiai darbo rinkoje*), ir nors studijų metu buvo įgytą daug naujų žinių, tačiau nėra užtikrinti dėl įgytų žinių pritaikymo darbo rinkoje lauke (*„Ar patenkintas? // Čia sunku ir pasakyti net. Nes aš visa tai sužinosiu, kai aš dirbsiu realiai darbo rinkoje ir tik tada galėsiu atsakyti į šitą klausimą. Nes nežinau, ko manęs darbdaviai prašys ir ko reikalauja iš manęs, nežinia, kiek aš žinių tikrų, gerų sukrovęs iš visų šitų mokymų“*, V-22-ĮMF-M; *„Ar įgytas žinias galėsiu pritaikyti konkrečioje darbo vietoje, nežinau, kadangi niekada dar nedirbau. Visgi teorija nuo praktikos dažnai skiriasi“*, M-24-ĮMF-M).

Vienas svarbiausių ir dažniausiai pabrėžiamų aukštojo mokslo trūkumų yra mokyklose (išimtinai universitetuose) siūlomos pernelyg plataus profilio specialybės, o tai perėjimo į darbo rinką procese sukelia tam tikrų iššūkių (sunku konkuruoti su siauresnių specializacijų atstovais, per daug tiesiogiai su specialybe nesusijusių mokymo dalykų, per mažai dėmesio praktiniam žinių pritaikymui ir pan.) (*„Kaip ir daugelyje studijų, tai būna daug tokių bendrinių dalykų, kurie nėra konkrečiai susiję su pačiomis studijomis“*, M-31-ĮMS-D; *„studijų dalykų spektras buvo ir yra labai platus: nuo matematikos ir informacinių technologijų iki psichologijos, makroekonomikos ir buhalterijos“*, M-24-ĮMF-M). Profesinėse mokyklose amatą įgiję informantai akcentuoja, kad jos turi daugiau pranašumų negu aukštosios mokyklos dėl *realių*, darbo rinkoje paklausių profesijų spektro. Intensyvūs praktiniai užsiėmimai mokymosi metu leidžia geriau perprasti pasirinktos profesijos specifiką ir ugdo reikalingus darbinis įgūdžius ir žinias, todėl į darbo rinką pereinama sklandžiau (*„Turėjau daug praktikos, ten kasdien apie 2 valandas būdavo jau praktikos užsiėmimai. Tai pagrįdė darbas prie medžio staklių, darbas su medžiu. <...> Kai pradėjau dirbti, tai praktiškai viską ten žinojau, nebuvo taip, kad atėjau ir nežinau, ką čia daryt“*, V-21-ĮMS-D).

Neaktyvi pozicija darbo rinkoje. Kategorija „Neaktyvi pozicija darbo rinkoje“ fenomeno „Mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje: lygiavertiškumo siekis“ analizėje išskirta kaip pasekmė, kylanti dėl netinkamai pasirinktos specialybės, nepasitenkinimo studijų / išsilavinimo kokybe bei nesėkmingos darbo paieškos baigus studijas (detaliau žr. 3.5. skyrių).

Tolesnis mokymasis. Pagrindinėmis neįgalaus jaunimo tolesnio mokymosi priežastimis tampa siekis įgyti aukštesnį išsilavinimą, noras pagilinti ankstesnių studijų aukštojoje ar profesinėje mokykloje metu įgytas profesines žinias (*„Dabar, po kolegijos baigimo, labai svajoju toliau įstoti į universitetą <...> aš labai noriu mokytis, nes trūksta žinių“*, M-24-ĮMS-M), didesnis konkurencingumas darbo rinkoje ir geresnės įsidarbinimo galimybės baigus studijas:

„<...> po bakalauro magistrų dar studijos manęs laukia, nes tiek psichologijos bakalauro studijoms tiktai asistento gali reikt, aš noriu pilnu būt psichologu, tai galvoju apie mokyklinę psichologiją“ (V-23-ĮMS-M)

„<...> magistro diplomas suteikia daugiau galimybių: greitesnį įsidarbinimą, geresnę darbą, didesnę darbo užmokestį“ (M-29-ĮMS-NMND)

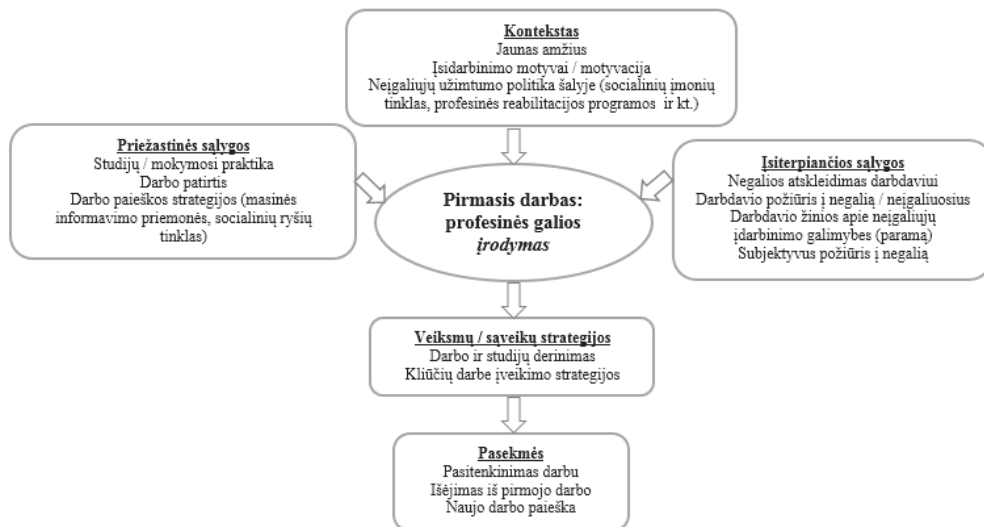
„<...> jau geriau kaip neįgaliam žmogui su klausos negalia magistrą, tai vis tiek jau, na, iš tikrųjų, tai labai mažai ką pažįstu, kad, nu, turėtų klausos negalią ir magistro diplomą. Visi baigę mokyklas, baigę kokią profesinę ir viskas. Į kolegiją gal dar dar, nu, bakalaurus, o magistrą – labai retai“ (M-23-IMS-MD)

Dabartinėmis darbo rinkos ir didelės konkurencijos sąlygomis profesiją įgyti nepakanka, kadangi didžiausias galimybes turi jaunimas, įgijęs aukštąjį išsilavinimą; šis suvokimas lemia siekį *bandyti toliau ir aukščiau* („baigiau profesinę ir toliau į kolegiją stojau aukštąjį baigt. Tiesiog aš kaip po to pagalvoju, sakau, gal su profesine nelabai išeis / tiesiog / tai gal toliau bandžiau, nu / kažką aukščiau bandžiau“, V-22-IMF-M). Aukštasis išsilavinimas ne tik lemia geresnes perėjimo į darbo rinką galimybes, bet ir suteikia didesnę vertę negaliai turinčiam asmeniui. Be to, aukštojo mokslo siekiantis ar jį jau įgijęs neįgalusis asmuo gali kurti teigiamą neįgaliųjų įvaizdį visuomenėje („Aš prisitaikau, esu toks žmogus su rafinuotais socialiniais poreikiais, jie yra specialūs ir man reikia daug pastangų, kad visuomenė tai suprastų, / kad aš esu su aukštuoju išsilavinimu ir kad su manim skaitytųsi“, V-32-IMF-MD).

Neįgalaus jaunimo pastebėjimu, ypač magistro diplomus yra labiau vertinamas darbo rinkoje, kadangi bakalauro studijos jau yra *tapusios norma* (M-34-ITF-D). Pastebėtina, jog magistro studijas tęsiantys neįgalieji paprastai nusprendžia pasirinkti kitokią negu bakalauro studijų specialybę. Paprastai studijų sritis nekeičiama, pvz., socialiniai mokslai, tačiau pasirenkama kita studijų kryptis (pavyzdžiui, bakalauro studijos – verslo vadyba, magistro – viešasis administravimas ir pan.). Naujos studijų krypties pasirinkimą paprastai nulemia suvokimas, kad įgyta specialybė neatitinka gebėjimų ir polinkių („<...> pati specialybė. Ne man buvo. Man buvo per sunku“, M-25-IMF-D), nepateisina lūkesčių arba sudaro ribotas galimybes įsidarbinti.

3.4. Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas

Fenomenas „Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas“ kontekstualiai atskleidžia negalią turinčių jaunų asmenų patirtis, susijusias su profesinės veiklos pradžia ir perėjimu į darbo rinkos lauką. Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką procese pirmasis darbas gali būti traktuojamas kaip neįgalaus jaunimo profesinių gebėjimų įrodymas, darbo rinkoje reikalingų įgūdžių atskleidimas bei mokymosi metu įgytų teorinių žinių pritaikymas darbo vietoje. Pirmasis darbas susijęs su profesinės galios įrodymu / patvirtinimu, visų pirma, patiems neįgaliesiems asmenims, kai vykdant profesinę veiklą yra internalizuojamas subjektyvus profesinių gebėjimų suvokimas. Taip pat neįgalaus jaunimo profesinė veikla tampa ir neįgaliųjų profesinės galios įrodymu darbdaviams, jog negalią turintis jaunimas valdo darbo rinkoje reikalingus kultūrinio (išsilavinimo, gebėjimų, žinių, įgūdžių) kapitalo išteklius (žr. 11 pav.).

11 pav. Fenomeno „Pirmasis darbas: profesinės galios įrodymas“ paradigmatis modelis

KONTEKSTAS

Jaunas amžius. Jaunas amžius gali būti apibūdinamas kaip nepriklausomybės siekimo, savęs ieškojimo ir pastangų įsitvirtinti profesiniame gyvenime laikotarpis. Jaunas amžius yra teigiamas asmens bruožas, apibūdinamas laisvumu, motyvacija ir planų įgyvendinimo siekiu („*jaunimas yra labai laisvas, labai motyvuotas, žinantis, ko nori iš gyvenimo, ir stengiasi įgyvendinti svajones*“, M-31-IMS-D). Negalią turinčiam jaunimui yra svarbu norėti susirasti darbą ir aktyviai to siekti, ir *didžiausia nesėkmė, jeigu žmogus nenori dirbti apskritai, ir jiems geriau gaut pašalpas* (M-34-ITF-D). Kaip svarstoma, negalią turinčiam jaunimui yra lengviau įsitvirtinti darbo rinkoje, kadangi *jauni neįgalūs dar kitaip vertinami* (M-27-ITF-D), pasižymi didesne motyvacija, labiau siekia nepriklausomybės, o vyresnius neįgaluosius dažnai tenkina gyvenimas iš valstybės paramos ir jie linkę *perdėti savo būklę* („*Nereikia slėpti, bet i NDNT tarnybas dažnai tie vyresni ateina, gerokai perdėdami savo būklę, kad tik daugiau pinigų gaut ir nereiktų dirbti. Jauni žmonės kitaip mąsto, jie patys stengiasi kabintis į gyvenimą ir patys nori užsidirbti, ne vien būt valstybės išlaikytiniai*“, M-27-ITF-D; „*Jaunimas su negalia lengviau susiranda darbą, nes jie siekia išsilavinimo, o vyresni gyvena vis dar tarybiniais laikais ir laukia, kol jiems kas pasiūlys darbą ir patys neieško*“, M-29-IMS-NMND).

Įsidarbinimo motyvai / motyvacija. Vienas svarbiausių negalią turinčio jaunimo darbo paieškos ir įsidarbinimo motyvų yra finansinės nepriklausomybės siekis, galimybė disponuoti asmeninėmis pajamomis ir tapti finansiškai nepriklausomiems nuo tėvų. Remiantis atliktais giluminiais interviu, negalią turinčio jaunimo profesinio kelio pradžios (pirmojo darbo) motyvus galima klasifikuoti į vidinius ir išorinius. Vidiniai įsidarbinimo motyvai – tai subjektyviai *pajaustas* noras tapti ekonomiškai aktyviems („*kažkaip tais metais pajutau, kad atėjo metas ir jau galėčiau pabandyti, vat, kažkur tai įsidarbinti. Tiesiog nusprendžiau, kad atėjo laikas*“, M-34-ITF-D), įprasinti save ir jaustis reikalingu („*jeigu žmogus turi darbą, jis jaučias kažkam reikalingas, vadovas kažką duoda, darbo duoda, ir tu jauties reikalingas. Tai čia galbūt ir yra kiekvieno žmogaus tikslas gyvenimo būt kažkam reikalingu, kad tu ne tik kad reikalingu, bet ir*

naudingu, kad tu kažką gali veikti, kažką po savęs palikti“, M-25-ĮMF-D). Reikšmingu veiksmu tampa ir laisvas laikas (nuo studijų, vasaros atostogų metu ir kt.), kai darbo ieškoma, siekiant prasmingai užpildyti laisvą laiką ir *tuo pačiu užsidirbti pinigų* (V-22-ĮMF-M).

Įsitraukimą į darbo rinką skatina ir gerosios patirties pavyzdžiai (dirbantys kolegos, pažįstami, kiti neįgalieji ir pan.) („dauguma jau mano grupiokų buvo įsidarbinę, jau ir po bakalauro įsidarbinę <...>“, M-34-ĮTF-D). Be to, pirmojo darbo paieškas gali lemti ir „aplinkos spaudimas“, „dirbančio jauno asmens“ vaizdinys („kad aš nedirbu. Nu, kad nieko nedarau, nu, kad 20 metų mergina nieko nedirba. Tipo studentai daug kas dirba, o aš čia nieko neveikiu. Ir jam [past. tėčiui] tas nepatiko, tai mama sako, susirask gal kokį darbą, turėsi ten savo pinigų, nu, ir pagalvojau, nu, pabandyčiau. <...> tėvai sako: „Gal nori papildomų lėšų?“ // labiausiai tėtis skatino. Tėtis jau norėjo, kad aš nuo 16 metų dirbčiau. Nu, jisai buvo savarankiškas pats nuo 18 metų, pats gyveno iš savęs //“, M-23-ĮMS-MD).

Neįgaliųjų užimtumo politika šalyje. Lietuvos užimtumo politika ir įgyvendinamos priemonės didina neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką galimybes, suteikia *neįgaliesiems naują kryptį* (V-22-ĮMF-M). (Neįgaliųjų) socialinės įmonės įvardijamos kaip darbo organizacijos, padedančios neįgaliesiems įsitraukti į darbo rinką, gauti gyvenimui reikalingų pajamų ir galimybę realizuoti profesinius gebėjimus. Taip pat socialinės įmonės gali tapti *geru startu* negalią turintiems jauniems asmenims pradėti savo profesinį kelią. Daugelio šalyje veikiančių (neįgaliųjų) socialinių įmonių veikla yra orientuota į tam tikrą, konkrečią veiklos sritį (siuvimą, audinių valymo, namų apyvokos, medžio, stiklo dirbinių gamybą ir pan.), kuriai reikalinga siauros specializacijos profesija, asmens išsilavinimo lygis tampa nereikšmingas (arba santykinai nereikšmingas). Vis dėlto socialinės įmonės tampa mažiau „patrauklios“ aukštąjį išsilavinimą įgijusiems neįgaliesiems. Aukštąjį išsilavinimą įgiję neįgalieji apie galimybę dirbti (neįgaliųjų) socialinėse įmonėse paprastai nesvarsto ir mano, jog įsidarbinimas tokio pobūdžio darbo organizacijose nesuteiktų net minimaliems poreikiams reikiamų pajamų bei užkirstų kelią karjeros galimybėms.

Profesinės reabilitacijos programose dalyvavusių informantų pastebėjimu, profesinė reabilitacija yra reikšminga priemonė, didinanti neįgaliųjų perėjimo į darbo rinką galimybes, ypač tų asmenų, kurie neįgijo tinkamo išsilavinimo ar darbo rinkoje (šalies ar konkretaus regiono) paklausios profesijos. Kitas profesinės reabilitacijos privalumas yra tas, jog dalyvaujant šioje ADRP priemonėje susipažįstama ir bendraujama su kitais neįgaliaisiais, taip pat mokantis įgaunama daugiau pasitikėjimo savimi ir praktinės patirties, kuri yra naudinga perėjimo į darbo rinką metu („Profesinės reabilitacijos man labai patiko, nes tiesiog labai maloniai bendrauja su neįgaliaisiais, irgi bando prisitaikyti prie jų ir apgyvendina, čia labai, iš tikrųjų labai smagu, kad neįgaliesiems yra tokios, tai taip yra, nes kad kuo daugiau kad būtų. Profesinė reabilitacija iš tikrųjų man davė labai daug: pasitikėjimo daugiau savimi ir iš tikrųjų daugiau patirties <...>“, M-24-ĮMF-D). Kaip teigiama, profesinės reabilitacijos metu sudaroma *reali* galimybė susirasti darbą, kadangi mokymus organizuojantys specialistai ne tik suteikia pasirinktai profesijai reikalingų žinių, bet ir bendradarbiauja su darbdaviais, tarpininkauja įdarbinant, taip pat *pataria, kaip kalbėt su darbdaviu, kad jam labiau patiktų, ir tiesiog duoda patarimų, kaip kitam kartui elgtis, jei vėl tektų dirbintis* (M-24-ĮMF-D) ir pan.

PRIEŽASTINĖS SĄLYGOS

Studijų / mokymosi praktika. Aukštosiose ir profesinėse mokyklose organizuojama studijų praktika gerina asmens profesinius įgūdžius, leidžia geriau suvokti profesinės veiklos kelią. Praktikos metu suteikiama galimybė susipažinti su praktiniu pasirinktos specialybės lauku, geriau perprasti būsimo darbo galimybes, specifiką, taip pat sudaromos sąlygos studijų metu įgytas žinias pritaikyti pasirinktos specialybės / profesijos lauke ir *prisiliesti* prie darbo. Studijų praktikos metu *atsiranda puiki proga* atskleisti savo profesinius gebėjimus ir profesinėje / aukštojoje mokykloje įgytas žinias ir gali lemti sėkmingą neįgaliųjų perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką:

„Jie man pasiūlė po studijų pas juos ateiti toliau. Sakė, tiesiog ateik po studijų pas mus, toliau kažką sugalvosim jau rimtesnio“ (V-22-IMF-M)

„Aš čia atlikau pusę metų praktiką, kai proffkėj mokiausi, tai tada jie man pasiūlė, gal noriu ateit pabandyt dirbt staliaus padėjėju. Nu, atlyginimą tai ten minimumą mokėjo, nu, bet neturėjau kitokių variantų, o pragyvent kažkaip reikėjo, tai ir sutikau. Ten dirbo vienas pažįstamas iš mano kaimo, tai sakė, normalios sąlygos, vadovas geras. Tai ir sutikau pabandyt. <...> Padirbau kažkur keturis [past. keturis mėnesius], tai tada vadovas sako, kad gal tu nori staliu dirbt, gausi didesnę algą ir panašiai“ (V-21-IMS-D)

Nepaisant minėtos studijų praktikos naudos ir reikšmės perėjimo sėkmei, kai kuriais atvejais negalią turintis jaunimas nusprendžia studijų praktiką atlikti fiktyviai, jo nuomone, kaip ir daugelis studijuojančiųjų. Fiktyvi studijų praktika traktuojama kaip *norma*, kadangi ne visi darbdaviai sutinka į savo organizaciją įsileisti pašalinį asmenį, be to, ir patys studentai ne visuomet nori sąžiningos praktikos ir *kitiems tereikia pliusiuko*. Neįgalaus jaunimo svarstymu, dauguma darbdavių studijos praktikos netraktuoja kaip profesinės patirties, todėl net ir sąžininga praktika negarantuoja sklandesnio perėjimo į darbo rinką (*„Nemanau, kad studijų metu atlikta praktika padėtų susirasti darbą, kadangi praktiką darbdaviai nelinkę laikyti kaip profesinę patirtimi“*, M-24-IMF-M).

Darbo patirtis. Negalią turintis jaunimas paprastai įsidarbina / yra įdarbinamas pirmajame darbe, kurio specifika ar veiklos sritis nėra tiesiogiai susijusi su aukštojoje mokykloje studijuojama ar jau įgyta specialybe (priešingos tendencijos atsiskleidžia profesinę kvalifikaciją turinčių neįgaliųjų naratyvuose). Didžioji dalis su specialybe susijusių darbo vietų reikalauja tam tikros trukmės darbo patirties (paprastai bent 1 ar 2 metų), todėl negalią turintis jaunimas linkęs pasirinkti darbo vietą, kurioje profesinė patirtis nebūtina (*„<...> darbo patirties nulis: nei padavėjos neragavus kokio darbo, nieko visiškai <...> tai tokį CV ir siuntinėjau kur galima / visur, <...>“*, M-25-IMF-D). Tokį pasirinkimą nulemia noras ir suvokimas, kad net ir su studijų sritimi nesusijusi darbo patirtis bus vertinga tolesnei profesinei karjerai.

Savanorystė ir įsitraukimas į nevyriausybinių organizacijų veiklą gali tapti reikšminga neįgaliųjų profesinės karjeros prielaida ir suteikti tvirtą profesinį pagrindą. Pavyzdžiui, dar mokykloje pradėtas informantės M-28-IMF-NMND savanorystės kelias **nevyriausybiniame organizacijoje X** padėjo joje įsidarbinti oficialiai ir tapti profesinio kelio pradžia (*„<...> savanoriu buvau toj nevyriausybiniėj neįgaliųjų organizacijoj, nu, ir galvoju, čia jau kai jau būsiu kvalifikuota, galėsiu dirbt kaip organizacijos darbuotoja. <...> Na, ir per tą laikotarpį man pavyko, nu, taip oficialiai įsidarbint į tą nevyriausybinię organizaciją <...>“*, M-28-IMF-NMND). Nors savanoriškas darbas gali tapti *pirmu profesijos laipteliu*, tačiau Lietuvoje tokia patirtis

nėra įvertinama ir tapati tradicinei darbo patirčiai, t. y. darbui atlygintinai (M-31-ĮMS-D, M-28-ĮMF-NMND).

Darbo paieškos strategijos. Negalią turintis jaunimas, nusprendęs pradėti darbo paieškas (susirasti pirmąjį darbą), apie galimybę kreiptis į Lietuvos teritorinę darbo biržą nesvarsto ir darbo linkę ieškoti asmeninėmis pastangomis. Pagrindinė to priežastis yra nepasitikėjimas šia įdarbinimo institucija ir nuostata, jog *Darbo birža nepadės susirasti darbo vietos* (M-29-ĮMS-NMND). Paprastai darbo skelbimų ieškoma interneto portaluose, tuomet parengiamas *curriculum vitae* ir nusiunčiamas į „patraukliausias“ darbo vietas:

„Paieška vyko labai paprastai. Darbo skelbimų portale susikūriau savo CV, tada sugalvojau, kas čia mažiausiai reikalauja ir tada susiunčiau. Siunčiau, nežinau, kokiai 50 įmonių, o atsakė kokios 5“ (V-23-ĮMF-D)

„<...> nusiunčiau savo CV į darbo organizaciją X. Man po trijų savaitių paskambino ir pakvietė į darbo pokalbį. Ir mane į darbą pakvietė dirbti, jau kitą dieną paskambino“ (M-23-ĮMS-MD)

„<...> tiesiog susiradau skelbimą, kad ieško architekto, ir viskas. Mane labai greitai įdarbino“ (M-34-ĮTF-D)

Dažnai didžiausios paramos ir pagalbos įsitraukimo į darbo rinką metu, ypač pirmojo darbo atveju, sulaukiama iš pažįstamų asmenų (draugų, dėstytojų) ar šeimos narių (tėvų, brolių, seserų ar kitų giminaičių), t. y. įsidarbinimą pirmajame darbe nulemia neįgaliųjų socialinis tinklas:

„<...> kai išėjau iš profesijos mokyklos, tai pasilikau įsidarbinti būrelio vadove. Padirbėjau 2 metus, dėsciau kompiuterinę grafiką. Kadangi buvau labai motyvuota ir man puikiai sekėsi tas dalykas, buvusi mokytoja mane rekomendavo direktoriui ir taip aš buvau įdarbinta“ (M-24-ĮMS-M)

„<...> per pažįstamus, kadangi mano mama dirba tenai, tai jie [past. mama ir darbdavys] kalbėjosi“ (M-33-ĮTF-D)

„<...> labai greitai dėstytojos dėka radau vietą, kurioje reikėjo kosmetologės. Tiesiog dėstytoja, su kuria bendravau, pasakė, kad tokiame grožio salone ieško kosmetologės / pasiskambinau, nuėjau, pasikalbėjau ir priėmė“ (M-27-ĮTF-D)

„<...> negalvojau [past. ieškoti darbo] <...> vis tiek aš dirbsiu pas tėvą. Kiek laikys tėvas, tiek“ (V-31-ĮMF-M)

Analizuojant socialinių ryšių svarbą ieškant pirmojo darbo, vertinga paminėti informantės M-31-ĮMS-D atvejį, kuris yra išskirtinis tuo, jog ji, dar rinkdamasi studijų sritį, žinojo, jog bus įdarbinta tėčio vadovaujamoje įmonėje. Šis *žinojimas kėlė mažiau streso* dėl studijų pasirinkimo ir sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką galimybių.

ĮSITERPIANČIOS SĄLYGOS

Negalios atskleidimas darbdaviui. Pasirinkimas atskleisti negalią (negalios atskleidimo taktikos) darbdaviui gali būti dvejopas: negalios fakto įvardijimas arba nutylėjimas. Gana dažnai taikoma negalios atskleidimo strategija, ypač tarp sensorinę negalią turinčio jaunimo, yra savanoriškai neatskleisti, tačiau ir nepaneigti neįgalumo būklės. Tiek pokalbio dėl darbo metu, tiek ir įsidarbinus apie negalią darbdaviui

stengiamasi neužsiminti, ypač tais atvejais, kai darbdavys jos neidentifikuoja. Neįgalaus jaunimo teigimu, negalia neišskiria iš kitų darbuotojų, todėl kalbėti apie tai su darbdaviu nėra tikslinga:

„Manau, kad tikrai kažkada pastebėjo, bet niekada to neakcentavo ir apie tai nekalbėjom <...> darbą galiu atlikti taip pat gerai, kaip ir kiti / todėl nematau prasmės darbe kalbėt apie savo negalią“ (M-29-IMS-NMND)

„Vadovas ir bendradarbiai nežinojo apie mano negalią <...>. Bandydama įsidarbinti neatskleidžiau, kad turiu negalią, nes laikau save visavertiška visuomenės nare ir savo negalios nesureikšminu. <...> apie savo negalią nepasakiau, o jis [past. darbdavys] ir nesuprato“ (M-24-IMF-M)

Informanto V-23-IMF-D atvejis yra išskirtinis tuo, kad fizinę negalią visose situacijose, kiek leisdavo aplinkybės, buvo stengiamasi nusišalinti sukūriant istoriją, jog eiseną sunkina patirta kojos trauma ir kad tokia būklė yra laikina („kai manęs paklausia: „Kodėl tu šlubuoji?“; aš iš karto sakau istoriją, kad, va, pasitempiau koją ir čia laikinai“, V-23-IMF-D). Siekdamas išvengti negalios stigmatos ir medikalizacijos, informantas V-23-IMF-D vengdavo apie negalią kalbėti tiek kasdienėse situacijose, tiek ir pokalbio dėl darbo metu. „Kam pasakyt savo minusus?“, be to, sunku ir net neįmanoma nuspėti, kaip sureaguos darbdavys, sužinojęs negalios faktą. Pokalbis dėl darbo yra konkurencinga situacija, kurioje kandidatas turi save parduoti, o parduodamas tu negali pasakyt minusų, tu minusus gali pasakyt tada, jeigu tavęs paklausia būtent apie tą minusą. Bet kai tu kalbi darbo pokalbį, tu kalbi tik apie savo plusus (V-23-IMF-D).

Negalios fakto neįgalus jaunimas nesistengia nusišalinti, ypač tais atvejais, kai negalia yra akivaizdžiai matoma („Aš tai pasakydavau, be to, ir aiškiai matosi, ta prasme, nes šlubuoju ir visa kita. Tai ten vis tiek ir paklausdavo, kame čia reikalas, „ar turi grupę“ ten ir panašiai. Tai aš pasakydavau, žinoma, nėra čia ko slėpti“, M-34-ITF-D; „Kai darbinausi jis [past. darbdavys] to neklusė. Bet matė CV parašytą darbingumo lygį“, M-25-IMF-M). Negalios atskleidimas darbdaviui neįgaliesiems paprastai susijęs su nerimu, jog tai gali tapti reikšminga priežastimi, dėl kurios darbdavys atsisakytų įdarbinti. Negalią turintis jaunimas (nepriklausomai, ar negalia akivaizdžiai matoma, ar ne) neretai susiduria su dilema, ar tikslinga savo negalią atskleisti darbdaviui ir koks yra tinkamiausias momentas apie tai kalbėti („<...> nuo ko pradėti, kada kalbėti apie negalią? Pavyzdžiui, vieni sako: „Aš tai rašiau į CV, kad aš esu neįgali“. Sakau: „Niekada nerašiau ir niekada nerašysiu į CV“. Tai kada kalbėt apie negalią, kada pasakyti? // Einant į pokalbį apie negalią?“, M-33-ITF-D).

Darbdavio požiūris į negalią / neįgaliuosius. Tiek darbo pokalbio metu, tiek ir profesinės veiklos pradžioje juntamas darbdavių susirūpinimas dėl fizinės / sensorinės negalios ir tam tikras nepasitikėjimas gebėjimais tinkamai atlikti paskirtas užduotis. Darbo organizacijoje pradėjęs dirbti neįgalusis neretai tampa stebėjimo objektu ir būdavo priverstas įrodyti savo profesinę galią („<...> faktiškai po pirmo etapo buvau priimtas, aišku, sėdėjau po papildinimo stiklu, nes po to tik paaiškėjo, kad viena iš personalo vadovių buvo prieš tai, kad aš ateičiau; ją, kaip sakant, neramino mano negalia turima, kad aš nematau“, V-31-IMS-D).

Neįgalaus jaunimo pastebėjimu, Lietuvos darbo rinkoje požiūris į neįgaliuosius kinta teigiama linkme, o šiems pokyčiams įtakos gali turėti neįgaliojo įdarbinimo metu skiriama finansinė parama (subsидijos darbo užmokesčiui, darbo vietai įsteigti ir kt.) bei tiesioginis darbdavių kontaktas su negalią turinčiais asmenimis (pvz., darbdavys yra jau anksčiau įdarbinęs negalią turinčius darbuotojus):

„Darbdavys tikrai labai geranoriškas ir jisai daugiau turėjo neįgalių žmonių priėmęs, ne tik mane“ (M-33-ITF-D)

„Darbdavys iš tikrųjų labai tolerantiškas, labai bando taikytis prie neįgaliųjų, mato, kad jeigu kažkas sunku, klausia: „Gal kažkokio kito darbo norėtum, gal šitas tau per sunkus?“. Ateina, pasidomi, kaip sekas; matau, iš tikrųjų visur labai tolerantiškai“ (M-24-ĮMF-D)

Vis dėlto nepaisant valstybės teikiamos finansinės paramos, neįgaliesiems reikalingos tam tikros profesinės veiklos sąlygos (darbo vietos pritaikymas, reikiamų dokumentų pildymas, išpareigojimas atitinkamą laiką išsaugoti neįgaliojo darbuotojo darbo vietą ir kt.) darbdavių gali būti suvokiamos kaip papildoma našta, kurios stengiamasi išvengti („Čia kai aš vasarą į statybos įmonę darbinausi ir tiesiog aš ten pildydamas dokumentus // tiesiog ten tada, vat, pasakiau, kad aš turiu neįgalumą ir sakau, gal man dėl mokesčio apmokestinimo gal reikia ten tą kitą pasižymėt punktą, bet pasakė „ne, jeigu tu taip pažymi, tada mes tau privalom duoti pusę darbo dienos tik. O mums pusę darbo dienos duot neapsimoka, tai todėl mes tavęs net nepriimtume“; V-22-ĮMF-M).

Darbdavio žinios apie neįgaliųjų įdarbinimo galimybes (paramą). Negalią turinčio jaunimo teigimu, Lietuvoje darbdaviai turi mažai / nepakankamai žinių apie neįgaliųjų įdarbinimą ir galimą paramą įdarbinimo metu, todėl darbo organizacijose neįgalieji tarsi tampa tarpininkai tarp Lietuvoje įgyvendinamos neįgaliųjų užimtumo politikos ir darbdavių. Neįgalieji darbo rinkoje turi nuolat atstovauti sau (angl. *self-advocacy*), savo galimybėms, teisėms ir suteikti darbdaviams informacijos apie jiems teisiškai priklausančią paramą:

„Aš nuėjau ir atsispausdinau Baudžiamojo kodekso įstatymą ir net pasižymėjau, pasibraukiau, kad galima tikrai. Kad, va, gal aš pasakiau, kad galima tikrai <...>“ (M-23-ĮMS-MD)

<...> aš jau buvau išsiaiškinęs prieš tai, kokia yra Lietuvoje finansavimo galimybė, ką galima gauti darbdaviui, kuris priima į darbą neįgalų // aš kažką atsispausdinęs / ten teisinius tuos aktus atsinešiau, parodžiau darbdaviui. // Buvo didžiai nustebęs, nes iš principo aš atėjau, tuo metu buvo tokia situacija, kad galėjo man mokėti minimumą, sakau, na, truputėlį mažoka, tada derėjomės derėjomės, galų gale iš Darbo biržos atnešiau dokumentus, nu, gavosi, kad įmonė / pasiskaičiavo, kad apsimokėjo priimti neįgaliuosius“ (V-31-ĮMS-D)

Darbdavių žinias apie neįgaliųjų įdarbinimo galimybes (paramą) gali lemti asmeninis domėjimasis ir noras įdarbinti neįgaliuosius, tačiau ne mažiau reikšminga tampa ir pati darbo rinkos sąranga („<...> įmonės, kurios dirba tradiciniais metodais, tradicinėmis verslo schemomis ar planais, arba skeptiškai žiūri į valstybės programas, arba apskritai apie tai nežino, nesigilina“, V-31-ĮMS-D).

Subjektyvus požiūris į negalią. Neįgalaus jaunimo požiūris į negalią yra svarbi sąlyga, nulemianti motyvaciją ieškoti darbo ir teigiamai vertinti savo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką galimybes. Negalią turintis asmuo taip pat, kaip ir negalios neturintis darbuotojas, gali dirbti visą darbo dieną, kokybiškai ir lanksčiai atlikti jam paskirtas užduotis, todėl darbingumo lygis yra subjektyvus *dalykas*, priklausantis nuo neįgalaus asmens gebėjimų subjektyviai įsivertinti:

„Tie procentai, nu, tikrai nieko nepasako ir nenusako, žodžiu, ką aš galiu ir ko aš negaliu. <...> tie procentai ten man nieko nereiškia. Nes aš, pavyzdžiui, realiai galiu, kaip ir sakiau, nuo ryto iki pat vakaro galiu dirbti, žiūrint aš ten ką darau. Jeigu aš ten kažko tai negaliu, nu, tai sakau, aš tiesiog pasiregulioju pagal save, kaip man patogiau, ar aš ten kažkur tai nespėju, aš tiesiog anksčiau išeinu, jeigu man ten kažkur tai atstumas koks paeiti reikia ilgesnis ar dar kažkam. Čia grynai toks, sakyčiau, asmeninis dalykas. Kad tu pats turi žinoti / neįgalusis turi žinot, ką jisai gali ir ko jisai negali“ (M-34-ĮTF-D)

„Pas mane parašyta, kad mano darbingumas yra 35 procentai. O ką tai reiškia? Kad aš galiu tik 35 procentus padaryt to, ką padaro sveikas žmogus? Nesąmonė čia yra, nes mano atveju aš

tikrai galiu padaryt viską, kaip ir kiti, tik kad negaliu susišnekėt telefonu, bet ar tai reiškia, kad tai yra 65 procentai?“ (M-31-IMS-D)

„Darbingumas mano siekia 40 procentų, bet kiek teko dirbti, nejutau, kad reikia man kažko. Dažnai ir viršvalandžiams pasilikdavau, savo noru, kai buvo daug darbo“ (M-25-IMF-M)

VEIKSMŲ / SAŪVEIKŲ STRATEGIJOS

Darbo ir studijų derinimas. Galimybė derinti profesinę veiklą su studijomis yra svarbi sąlyga profesinėje / aukštojoje mokykloje besimokančiam jaunimui. Magistro studijų pakopoje yra mažiau kliūčių dirbti visą darbo dieną, kadangi sudaroma *geros* galimybės studijuoti dirbantiems asmenims („<...> susitariau su dėstytoju viską / siunčiau namų darbus, viską labai gerai praėjau ir praktiškai nebuvo skirtumo netgi, kai nėjau į paskaitą // nebuvo kažkokio tai skirtumo, kad suprastėjo mano rezultatai mokymosi ar kažką / nieko“, M-23-IMS-MD), o bakalauro studijos pasižymi intensyvumu ir visą dieną trunkančiais mokymais, todėl neretai studijuojantis jaunimas *atideda* savo profesinius planus iki studijų baigimo („Man dabar svarbiausia baigti mokslus. Toliau ką veiksiu / tai nežinau // eisiu dirbt tikriausiai / darbo ieškosiuos“, V-22-IMF-M; „Būtų sunku dirbt ir studijuot vienu metu / labai jau intensyviai paskaitos vyksta. Nežinau // kol kas darbo neieškau / tada stosiu į magistrą ir vėliau žiūrėsiu, kaip čia su darbu gausis“, V-23-IMS-M).

Darbo ir studijų derinimas yra *nelengva užduotis* ir tokia galimybė daugiausia priklauso nuo švietimo sistemos ir ypač – darbo rinkos lankstumo, galimybės dirbti lanksčiu darbo grafiku („lankstumas tai būdavo toks, kad tiesiog aš galėdavau išeiti į paskaitas, kada man reikėdavo. Ateinu aš ten į darbą / tarkim, jeigu man nereikia iš ryto būti paskaitose, tai aš ateinu iš ryto į darbą, ten padirbu kažką tai, nueinu į paskaitas, <...> tais metais, kai jau reikėjo grynai daryti magistrinį darbą baigiamąjį, tai aš dariau darbe. / Ir man buvo tokios sąlygos sudarytos, kad aš čia galėčiau // ir kad viskas vietoj man būtų, ir galėčiau braižyt, ir tą savo magistrinį daryt darbe <...>“, M-34-ITF-D)

Kliūčių darbe įveikimo strategijos. Paprastai neįgalieji visas darbo metu kylančias problemas pirmiausia stengiasi išspręsti patys ir tik išimtiniais atvejais kreipiasi pagalbos į darbdavius ar kolegas, jei neįgalumas *netrukdo* atlikti darbo ir *nereikia pagalbos iš šalies*. Vis dėlto darbo organizacijose egzistuoja ir tam tikras darbo vietos specifiškumas, kai darbdavio iniciatyvos ir kolegų pagalba tampa neabejotinai reikšmingomis darbe išylančių kliūčių įveikimo strategijomis:

„Nors kitą kartą reikia kažkur paskambint, tai tada paprašau kolegės. Kartu su manim dirba kita mergina, ji daugiau atsakinga už bendradarbiavimą su kitų šalių firmom <...>. Tai ji daugiau bendrauja su tom įmonėm, atsakinėja į telefono skambučius, taip pat bendrauja su klientais. O jeigu tai nėra skubu, tada parašiau elektroninį laišką ir viskas. Aš suprantu, kad negaliu paskambinti telefonu, nes negirdžiu garso. Bet paprašyt kito žmogaus man nesudaro kažkokių problemų <...>“ (M-31-IMS-D)

„<...> buvo klientų, kurie parašė skundą, kad aš nemandagi. Tai kad aš, pavyzdžiui, skaičiuoju grąžą, žiūriu į pinigus ir neklausau aš, o jie man sako / būna kažką, kad „gal galit maišiuką duoti“ ar kažką. O aš negirdžiu būna ir jie galvoja – aš nemandagi, aš nebendrauju su jais. Tai po to man užklįjavo kortelę, nu, vadovė manęs atsiklausė, ar aš nieko prieš, kad man užklįjautų kortelę / nu kad aš neprigirdžiu, <...> Aš sakau: „jeigu atsirado kažkokių trukdžių, kad kažkam nepatinka, tai gerai, galim taip padaryti. Bus geriau, žmonės pamatys“ (M-23-IMS-MD)

Profesinės veiklos pradžioje sunkumų kyla ir dėl į konkrečią darbo vietą orientuotų, specifinių žinių poreikio. Perėjusiems į darbo rinką asmenims neretai tenka kelti kvalifikaciją ir dalyvauti mokymuose, derinant pareigas ir darbdavio paskirtas užduotis („Aš kai baigiau tą pirmą kursą magistro ir kai pradėjau dirbti, tai, galvoju, reikia man vis tiek dar truputį pasimokyt ir, žodžiu, dar nusipirkau knygą ir tiesiog dar mokiausi braižyt kompiuteriu kaip papildomai. Nes nelabai aš jaučiausi stipri toj srity“, M-34-ITF-D; „Bet atėjus dirbti, vis tiek viską teko mokytis iš

naujo, nes administravimo specialybė labai plati ir labai daug kur gali dirbti su ja. Kadangi reikėjo daug mokytis pačiai savarankiškai, tai, aišku, tam reikėjo daug valios, pastangų“, M-31-IMS-D).

PASEKMĖS

Pasitenkinimas darbu. Finansinis atlygis už darbą yra vienas svarbiausių veiksnių, skatinantis likti darbo vietoje ir neretai nulemiantis pasitenkinimą pirmąja profesine veikla. Nors darbo užmokestis pirmame darbe paprastai nėra didelis (dėl praktinių žinių stokos, dar neįgyto išsilavinimo, darbo patirties trūkumo ar kt.), tačiau jis suteikia gyvenimui ir finansinei nepriklausomybei reikiamo finansinio kapitalo („svarbiausia, kad turiu darbą <...>. Nors šiek tiek tų pinigėlių // vis tiek vis į priekį ne atgal <...>, V-23-IMS-D; „Tai neblogai uždirbu, kaip kaime. <...> turim daug užsakymų, <...>. Kas dėl algos, tai gaunu 1400 litų, kartais jeigu daugiau užsakymų tą mėnesį, tai biškį dar priedų dasideda. Nu, negaliu skųstis, man visai užtenka. Jokių problemų“, V-21-IMS-D). Be to, pirmajame darbe sudaromos sąlygos užmegzti naudingus socialinius ryšius, susirasti naujų kontaktų, gerų pažįstamų ir panašiai (V-23-IMF-D), kurie vienu ar kitu laikotarpiu gali tapti reikšmingi neįgalaus jaunimo profesiniam keliui. Mažiau patekinti profesine veikla yra negalią turintys jauni asmenys, dirbantys / dirbę monotonišką (M-25-IMF-D, M-25-IMF-M), alinantį (M-33-ITF-D, M-28-IMF-NMND), pasižymintį nestabiliomis darbo sąlygomis, pareigų neapibrėžtumu ir ribotomis profesinėmis / karjeros galimybėmis darba:

„<...> darbas varginantis, nuobodus ir monotoniškas <...> mėto iš vieny darbų į kitus, o tu nuolat baiminiesi, kad būsi staigiai atleistas <...>. <...> čia, va, atsirado galimybė, kad gal kilsiu karjeros laiptais, bet jau kaip du su puse metų kylu. Ir dar artimiausias laikotarpis nenusimato. Perspektyvų aš nematau, jeigu atvirai, šitam darbe“ (M-25-IMF-D)

„<...> Sukinėjimasis visą laiką į vieną pusę tik, nu, tiesiog fiziškai aš po šešių valandų būdavau lavonas. Aš vos paeidavau, iš tikrųjų“ (M-33-ITF-D)

Profesinį kelią pradėjusiam neįgaliam jaunimui darbe kartais tenka dirbti viršvalandžius („Dirbu pilnu grafiku, kartais tenka darbus neštis namo, nes jeigu daug užsakymų, nespėju sutvarkyti visų reikalų, bet valandų neskaičiuoju“, M-31-IMS-D), tačiau niekas labai neskaičiuoja valandų, jeigu nori dirbt (V-21-IMS-D). Negalią turinčio jaunimo teigimu, nors tam tikrais atvejais tenka dirbti po darbo, neįgalieji neturi patirti išnaudojimo („Biškį ir pikta – juk galėčiau dirbti pilnu etatu <...> tikrai daug ilgiau sėdėdavau negu man priklauso, kad ir tas aštuonias valandas dirbdavau, / daug daugiau tos gatavos produkcijos padarydavome ir visko, ir nežinau, kodėl darbdavys kažkodėl tai nepamatė, neatsižvelgė, nors rezultatas buvo aiškus, kad aš galiu išsėdėt tas tikrai daug valandų ir rezultatų padaryt tikrai galiu. <...> Iš dalies jaučiuosi neįvertinta ir iš dalies / kaip ir nuskriausta jaučiuosi“, M-24-IMF-D).

Negalią turinčio jaunimo pasitenkinimas pirmuoju darbu taip pat priklauso nuo išsilavinimo kokybės, studijų / mokymosi metu suteiktų teorinių žinių ir išugdytų profesinių (praktinių) gebėjimų. Profesinėse mokyklose amatai įgiję informantai (V-21-IMS-D, V-22-IMF-M, V-23-IMS-D) pabrėžia, jog švietimo sistema gerai paruošė darbo rinkai ir įgytų žinių visiškai pakako atlikti pirmajame darbe paskirtas užduotis („Galiu daug kur dirbt, galiu daryt baldus kažkokius, prie statybų dirbt ir visur, kur darbai su mediena susiję. Man visko užteko, profesinė labai gerai parengė, nieko naujo mokytis nereikėjo. Atėjai ir dirbi“, V-21-IMS-D).

Išėjimas iš pirmojo darbo. Neįgalaus jaunimo išėjimo iš pirmojo darbo priežastys gali būti suklasifikuotos į asmenines, struktūrines ir makroekonominės. Asmeninėms išėjimo iš pirmojo darbo priežastims galima priskirti netenkinančias darbo sąlygas,

pavyzdžiui, asmens vertybinių nuostatų neatitinkantis darbo pobūdis („Kodėl aš iš jo išėjau po trijų mėnesių? Dėl to, kad mane jisai psichologiškai užkniso. Nes visą laiką buvo, kad ateini į darbą ir toks pasakymas, kad sąžinę turi pasidėti į stalčių, mane labai užkniso. Nu, taip darbdaviai sakė, iš tikrųjų. Nes kai paskambini bobutei ir jinai sako „aš turiu 600 litų pensiją ir iš jų dar turiu nusipirkti vaistus ir susimokėti už butą“, o tu vis tiek neklausai to ir toliau kiši savo produktą, nu, man tai neatrodo žmogiška“, V-23-ĮMF-D), sveikatos būklei žalingas darbo sąlygas („Nusprendžiau keisti tą visą darbo pobūdį ir dėl sveikatos, nes vis tiek yra sėdimas darbas /// stuburui labai negerai, // stuburui didelis krūvis, netaisyklinga eiseną“, M-34-ĮTF-D) ir pan. Pirmojo darbo metu juntamas ir nuolatinis pervargimas, perdegimo sindromas, kuris emociškai ir fiziškai apriboja galimybes dirbti darbą bei norą tęsti profesinę veiklą esamame darbe („aš įgijau tokį persidirbimo sindromą // nu, pajutau, kad aš jau ir pavargau. Tiesiog aš pradėjau labai ir pavargti nuo to / nu, emociškai jau man labai darėsi sunku“, M-28-ĮMF-NMND).

Kita asmeninė priežastis, dėl kurios negalią turintis jaunimas nusprendžia išeiti iš pirmojo darbo, yra prasidėjusios studijos, noras visą laiką ir jėgas skirti išsilavinimui. Kaip nurodo informantai V-22-ĮMF-M ir V-23-ĮMS-M, pirmasis darbas buvo sezoninis (vasaros metu), nes iškilo poreikis *prasmingai* užpildyti vasaros atostogas, o prasidėjus naujiems mokslo metams iš darbo teko išeiti.

Neįgalaus jaunimo teigimu, ekonominė ir užimtumo situacija šalyje *stipriai palietė* kai kurias pardavimų ir paslaugų sritis ir lėmė pasitraukimą iš darbo organizacijos („gal du metus padirbau, paskui krizė, mane atleido, nes neturėjo iš ko mokėti“, V-31-ĮMF-M; „atėjus krizei pradėjo stipriai smukti statybų verslas ir paslaugos“, M-34-ĮTF-D). Išėjimą iš pirmojo darbo gali lemti struktūriniai darbo organizacijos veiksniai: padalinių sujungimas ir etatų mažinimas („sujungus katedras nebereikėjo tiek darbuotojų, todėl teko išeiti“, M-29-ĮMS-NMND), atsakomybės ir darbo užmokesčio neadekvatumas („ir tas atlyginimas mažas, ir per daug tenka ant pečių nešti, o dar kai plus nevertina <...>“, M-28-ĮMF-NMND) ir kt.

Naujo darbo paieška. Nepaisant pirmajame darbe kylančių kliūčių (konfliktinių situacijų su klientais, skeptiško darbdavių požiūrio į profesines galimybes ir kt.) ar nepasitenkinimo darbu priežasčių (sveikatos būklei netinkama darbo specifika, fizinis / emocinis išsekimas ir pan.), įgyta profesinė patirtis suteikia daugiau galimybių susirasti *tinkamą* darbą ir padeda tapti konkurencingam (*paklausesniam*) darbo rinkoje („dirbu nuo 21 [past. 21-erių metų] ir iš viso turiu 10 metų stažą. <...> manau, kad jeigu reiktų kažkur kitur bandyt darbinėti, tas būtų man pliusas. Kad dirbu darbą pagal specialybę, kiti ir būdami 40 metų neturi tokio stažo“, M-31-ĮMS-D).

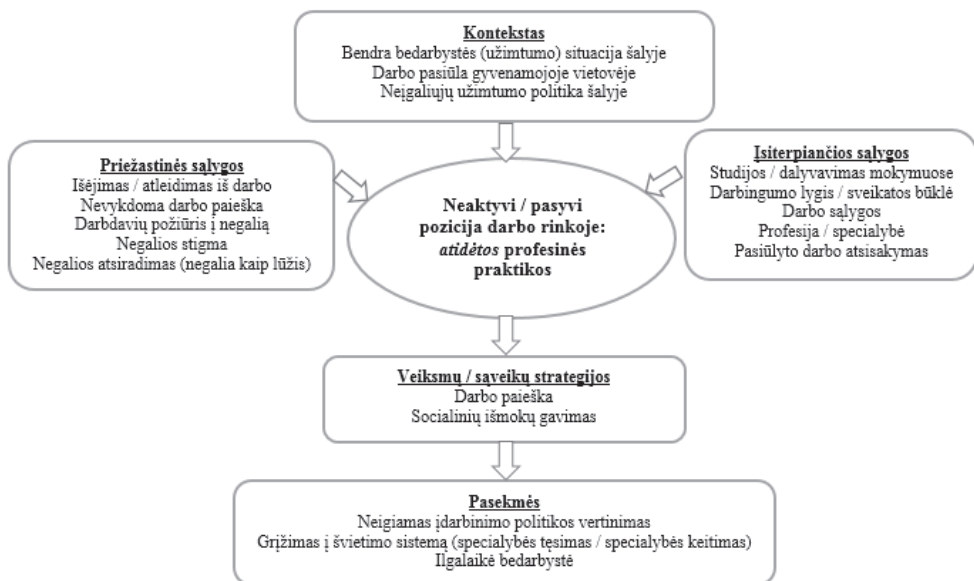
Informantai, kurių pirmasis darbas nėra ar nebuvo susijęs su aukštojoje mokykloje studijuojama / įgyta specialybe pabrėžia, kad nors jis suteikia darbo rinkoje reikalingos profesinės patirties (darbo stažą), darbo specifika nesusijusi su studijų sritimi. Nors *darbas pagal specialybę* yra prioritetas (M-23-ĮMS-MD, M-25-ĮMF-D, M-33-ĮTF-D ir kt.), dar studijuojant ar neturint darbo patirties įsidarbinti su specialybe susijusioje darbo vietoje yra sunku („Vis ieškau, domiuosi darbo skelbimais ir savo CV siuntinėju, bet visur reikia patirties, patirties, patirties // kol kas gerai ir esamas darbas, bet kai atsiras galimybė, ten nebedirbsiu <...> Netgi kai aš baigiau praktiką, buvo... atsirado laisva vieta netikėtai, man grupiokė pasakojo, bet į ją priima tik su patirtimi. Nepriima, nesvarbu, kad tu ten praktikavaisi, bet reikia patirties metų laiko“, M-23-ĮMS-MD). Įsidarbinę pirmajame darbe neįgalūs jauni asmenys ieško *tinkamesnių darbo variantų*, t. y. nuolat domisi laisvomis darbo vietomis ir aktyviai ieško darbo: skelbimų internete ir pasitelkdami asmenines pažintis, siunčia gyvenimo aprašymus į potencialias darbo vietas ir pan. Tik nedidelė dalis negalią turinčio jaunimo sieja savo profesinę ateitį su

pirmuoju darbu, yra patenkinti darbo specifika, sudarytomis sąlygomis ir psichologiniu klimatu, todėl naujo darbo neieško („*Man gerai čia, nieko naujo kol kas neieškau*“ (V-23-IMS-D; „*Džiaugiuosi, kad iš viso dirbu, ir apie kitą darbą dar kažkaip negalvoju*“, M-24-IMF-D). Naujo darbo ieškoti paprastai nelinkę neįgalieji, kurie dirba pagal profesinėje, aukštojoje mokykloje arba profesinės reabilitacijos programoje įgytą profesiją / specialybę, taip pat (neįgaliųjų) socialinėse įmonėse dirbantys asmenys.

3.5. Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: *atidėtos* profesinės praktikos

Fenomenas „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: *atidėtos* profesinės praktikos“ atskleidžia negalią turinčių jaunų asmenų, kurie šiuo metu nedirba arba anksčiau patyrė nedarbo epizodų perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu, patirtis. Fenomeno kontekste neaktyvi pozicija darbo rinkoje yra apibūdinama kaip neįgalaus jaunimo bedarbystė dėl darbo paieškos metu patiriamų nesėkmių, sudarančių kliūtis dalyvauti darbo rinkos lauke. Neaktyvi pozicija darbo rinkoje taip pat siejama su nedirbančiu, tačiau darbo ieškančiu neįgalium jaunuimu ir neįgaliaisiais, kurie šiuo metu dalyvauja švietimo sistemoje (studijuoja ar dalyvauja mokymuose) ir dėl ribotų galimybių derinti mokymąsi ir profesinę veiklą neieško darbo.

Fenomeno „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: *atidėtos* profesinės praktikos“ kontekste pasyvi pozicija traktuojama kaip neįgalaus jaunimo, neieškančio darbo dėl paskatinimo ir motyvacijos stokos, kuri gali būti siejama su tokiais veiksniais: nenoru dirbti, *pakankamomis* pajamomis iš socialinės paramos išmokų ir kt. (žr. 12 pav.).

12 pav. Fenomeno „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: *atidėtos* profesinės praktikos“ paradigmatis modelis

KONTEKSTAS

Bendra bedarbystės (užimtumo) situacija šalyje. Ekonominė ir užimtumo situacija šalyje yra reikšmingas kontekstinis veiksnys, lemiantis neaktyvią negalią turinčio jaunimo poziciją darbo rinkoje. 2009 metais Lietuvoje prasidėjusi finansinė krizė *stipriai palietė* tam tikras sritis (statybos, pardavimų ir kt.), dėl kurios darbo organizacijose stipriai mažinti etatai ir neįgalus jaunimas „iškrito“ iš darbo rinkos struktūros:

„<...> gal du metus padirbau, paskui krizė, su partneriais išsiskyrė keliai, mane atleido, nes neturėjo iš ko mokėti“ (V-31-IMF-M)

„Nu, tai tada gavosi taip, kad prasidėjo ta krizė ten kažkuriuo momentu ir ten jau tos statybos kaip ir sustojo. Tai aš ten kiek pradirbau pas jį [past. darbdavį], nežinau irgi, kiek aš ten laiko pradirbau <...> Žodžiu, irgi kaip ir atsisakė manęs, nes jau tiesiog nebuvo darbų, jis neturėjo man ką duoti daryti <...>“ (M-34-ITF-D)

Finansinės krizės metu Lietuvoje prasidėjusi nedarbo problema išliko aktuali iki šių dienų tiek tarp jaunimo, tiek ir vyresnių asmenų, o *jeigu turi negalią – tai darbą susirasti gali būti netgi neįmanoma* (M-24-IMF-M). Negalią turinčio jaunimo nuomone, negalia sukuria sunkumų įsitraukiant į darbo rinką („Aš neįsivaizduoju, nes šitiek iš sveikų žmonių negali susirasti darbo. O aš neįgalus žmogus. Ir man duos?“, M-35-ITF-NMND), ypač neturintiems profesinės patirties (darbo stažo). Didelė konkurencija darbo rinkoje riboja neįgaliųjų įsidarbinimo galimybes, todėl siekdamas sėkmingai pereiti į darbo rinką, neįgalusis turi būti specialistas, *savo srities žinovas* (V-25-IMF-NMND), gebėti konkuruoti ar net būti pranašesnis už darbo ieškančius *sveikuosius*.

Darbo pasiūla gyvenamojoje vietovėje. Mažo regiono ribotumai sudaro sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką kliūtis tiek neįgaliesiems, tiek ir negalios neturintiems asmenims („Ir, va, dabar vaikštau į biržą kiekvieną mėnesį, bet nieko ten man nežino, jokių darbų man nėra, nu, iš tikrųjų, *miestas* yra toks, kad tų darbų ne per daugiausiai ir yra, jeigu sveikieji jau nesusiranda“, M-20-IMF-NMND). Kitaip tariant, mažesnis miestas visuomet yra susijęs ir su mažesne darbo pasiūla ir mažesniu darbuotojų poreikiu („Didžiausios kliūtys yra tai, kad nuolatinė mano gyvenamoji vieta yra mažas miestelis / darbo vietų ten nedaug <...>“, M-24-IMF-M; „mažame mieste yra sunku su darbais“, M-24-IMF-D; „kaime – tai katastrofiška situacija su darbais“, M-28-IMF-NMND), todėl ką tik baigęs studijas ir neturintis darbo patirties jaunimas susiduria su didesne nedarbo rizika:

„Mažesnis miestas, tų įmonių pritaikomumas mažesnis negu didmiestyje, yra tas toks centras, bet ten jau visi darbuotojai, jie neturi daugiau lėšų jau tų neįgaliųjų priimti. Ir aš čia nekalbu viena apie negalią turintį žmogų, čia apskritai studentams pabaigus mokslus, <...>“ (M-25-IMF-D)

„<...> kad čia ir kaime nelabai yra tokių darbų, kad daugiau gautum. Nebent pats ant savęs dirbtum ar kokią pats firmą turėtum. <...> Čia ne taip paprasta, reikia daug pinigų turėti, jeigu nori kažką savo. Gal mieste biškį lengviau, nes ten daugiau darbo vietų yra, tai galima kažkur įsidarbinti. O kaime tai ir taip nelabai turi žmonės kur dirbt. Bet iš kitos pusės, tai ir daug alkoholikų, kartais sako žmonės, kad nori kažką pasisamdyti, bet nėra ką. Tai čia kaime daug kas vasarom dirba: ar pas ūkininkus, ar kaimo turizme kažkur, nes čia nemažai kas užsiima tuo“ (V-21-IMS-D)

Nors šalies regionuose yra tam tikra sezoninių darbų pasiūla, santykinai nedaug valstybinių institucijų ir verslo organizacijų, todėl įsidarbinimo galimybės nuolatiniam ir aukštos kvalifikacijos reikalaujantiame darbe yra ribotos. Neįgalus

jaunimo pastebėjimu, Lietuvoje dažniausiai įsidarbinama per socialinius ryšius, todėl *geras pažintis* turintiems neįgaliesiems pereiti į darbo rinką sekasi sėkmingiau.

Didesnė gyvenamoji vietovė (rajonas, miestas ar didmiestis) siejama su geresnėmis perėjimo į darbo rinką galimybėmis, didesne darbo pasiūla, platesniu specialybių ir darbuotojų poreikiu. Taip pat didmiesčiuose gyvenantiems neįgaliesiems įsidarbinti yra lengviau, nes daugiau darbo organizacijų, taip pat ir socialinių įmonių. Nemaža neįgalaus jaunimo dalis dėl profesinių galimybių galėtų keisti gyvenamąją vietovę (išvyktų gyventi ir dirbti į kitą miestą), jeigu jiems būtų pasiūlytas įdomus, perspektyvus ir gerai mokamas darbas („*Jeigu kas kviestų, darbą pasiūlytų, įdomesnį darbą, tai važiuočiau. Į Vilnių, aš ne apie užsienį kalbu, bet, vat, būtent į Vilnių, Kauną, didesnius miestus, bandyčiau važiuočiau*“, M-25-ĮMF-D).

Neįgaliųjų užimtumo politika šalyje. Viena dažniausiai taikomų neįgaliųjų užimtumo priemonių – įdarbinimas subsidijuojant – dėl valstybės skiriamos paramos neįgaliojo darbo užmokesčiui ir darbo vietos pritaikymui tampa „patraukli“ darbdaviui („*neįgaliojo įdarbinimas tik į plusą eitų*“, M-24-ĮMF-D), tačiau pastebima, kad darbdaviams nepakankama informacijos apie skiriamas lengvatas ir subsidijas („*Žinau aš tuos subsidijavimo reikalus, nes jie gautų iš manęs visą laiką, kol aš dirbčiau, ir jie gautų daugiau negu penkiasdešimt procentų iš manęs, bet nežinau, / gal būtent tas vietas, į kur aš eidavau, dauguma darbdavių net nežinojo apie šitas subsidijas*“, M-23-ĮMF-M).

Kita į neįgaliųjų užimtumą orientuota ADRP priemonė – verslumo skatinimas – tarp neįgalaus jaunimo dažnai svarstoma, tačiau praktiškai nerealizuojama strategija dėl tam tikrų asmeninių ir finansinių veiksnių: baimės, kad verslas gali bankrotuoti, reikalingų finansinių investicijų, nepakankamo verslo srities / mechanizmų pažinimo ir kt.:

„*Aš bijau, kad gal... nes aš pati nesu tokių dalykų darysi ir man kaip pirmai naujokei tokius dalykus daryt, nu // O gal bankrutuosiu?“, - vis ta mintis. Gal bankrutuosiu, gal nepasiseks, nu, ką čia gali žinot, ir, va, tokia baimė yra ir viskas*“ (M-20-ĮMF-NMND)

„*<...> man suteiktų tiktai subsidijų aviliams, bitėms, nu, ir įrankiams įsigyt, bet iškart aš iš tos bitininkystės nesugebėsiu pragyvent: čia kažkur tai metų, na, vieni metai tai tikrai, grynai, kad bitės pradėtų tas šeiminynas auginti, kad pačiam bent jau įsivažiūot į tą, ir pirmus metus pas tave bus vien tik išlaidos, <...> o kai tu galvoji vien tik apie išgyvenimą, iš kur aš gausiu pinigų?... Nu, ir kas, kad man ten supirks tuos avilius, bet dar papildomų reikės kažką investuoti, ir ką, neturėdamas, ką investuot <...>. Viskas gražu tik ant popieriaus*“ (V-35-ĮTF-M)

„*Buvo minčių ir aš jos neatsisakau. Bet aš tai darysiu tiktai tada, kai aš turėsiu daug kompetencijų šioje srityje būtent statybos ir tiktai tada. <...> padirbti, susipažinti ir tik tada / nes šiaip labai rizikuočiau, nenoriu aš to*“ (V-22-ĮMF-M)

Atliktas tyrimas rodo, jog neįgaliesiems stinga informacijos apie jų teises ir priklausančias lengvatas, socialinės paramos bei užimtumo galimybes („*man žinių trūksta, žinojimo, kur pasisukti, ko paklausti, kur ieškoti, internetu kiek paieškosi, tiek ir žinau <...>*“, M-20-ĮMF-NMND). Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu reikšmingas tampa konsultavimas ir informacijos apie profesines galimybes suteikimas, todėl darbo ieškantiems neįgaliesiems galėtų padėti profesionalūs konsultantai, kurie *mokytų, kursus vestų patiems neįgaliesiems, kurie galėtų šiek tiek užvesti ant kelio ir parodyti tuos kelius* (M-33-ĮTF-D).

PRIEŽASTINĖS SĄLYGOS

Išėjimas / atleidimas iš darbo. Neįgalaus jaunimo išėjimas iš darbo gali būti nulemtas tiek išorinių (darbo rinkos pokyčių, darbdavio pasikeitimo ir kt.), tiek ir vidinių veiksnių (nepasitenkinimo darbo sąlygomis, darbo pobūdžiu, sunkumų atliekant paskirtas užduotis ir kt.):

„Dirbau darbo organizacijoje X / tai tris dienas padirbau, nes nieko nespėjau per aštuonias valandas dirbt. Nežinau, aš nespėjau // aš jau pamačiau / kolektyvas tokios nedraugiškos pasidarė / nes ėjo pasikalbėt su šefe, matyt, ir pasakė, kad aš per lėta“ (M-25-ĮMS-NMND)

„Atlyginimas nuo pat darbo pradžių nekilo, per daug teko ant pečių nešti. Bet paskui kažkaip, nu, labai pabodo, teko man išeit, nes aš žiūriu, kad aš įgijau tokį galbūt persidirbimo sindromą, nes pastoviai labai daug emocijų, tiesiog daug psichologinių jėgų atiduodi kitam, nu, pajutau, kad aš jau ir pavargau, iš tikrųjų. Tiesiog aš pradėjau labai ir pavargti nuo to, nu, emociškai jau man labai darėsi sunku“ (M-28-ĮMF-NMND)

„<...> man buvo įkurta valstybės subsidijuojama dizainerio darbo vieta spaustuvėj, turinčioj socialinės įmonės statusą, ir už tuos pinigus nupirka įranga reikalinga dizainerio darbui. Kompiuteris, spausdintuvas ir programinė įranga. Kelis mėnesius atlyginimas buvo visai neblogas, su kitom gaunamom išmokom man užteko. Tuomet prasidėjo krizė ir algą labai ženkliai sumažino, didžiąją dalį išleisdavau kurui, toli reikdavo važiuot. Tai gi nauda man iš tokio darbo buvo menkoka, na, ir nedaug man duodavo to darbo. Vėliau pradėjo kaltinti nebūtais dalykais, esą neatlieku man duoto darbo ir panašiai. Paskui įmonėj keitėsi valdžia, atsirado naujas direktorius, jis man prižadėjo darbą kitoj vietoj, jei sutiksiu su tam tikrom sąlygom. Sutikau, nemaniau, kad direktorius meluoja. Bet išmetė mane. Nuo to laiko neveikiu nieko, nematau jokių galimybių“ (V-33-ĮTF-NMND)

Nevykdoma darbo paieška. Nors neįgalus jaunimas sulaukia draugų ir artimųjų paskatinimo ieškoti darbo ir būti aktyviems darbo rinkoje („iš draugų pasiūlymus buvau gavęs, tai sako: „Kodėl, sako, tu nepabandai“, sako: „Tu moki daryt, sako, videoklipus, tu moki, nu, neblogai su nuotraukom“, sako, nuotraukas irgi moki padaryt, gražiai, sako, kodėl tau nepabandyt kokioj nors, sako, firmoj, nu, kad ir, pavyzdžiui, tu namie sėdi, sako, padarai darbą ir jiem nusiunti“, V-30-ĮMF-NMND; „<...> pavyzdžiui, yra pusseserės vyras / aš su juo gerai sutariu / tai visą laiką sako: „Ko nedirbi, ko namie sėdi, eik dirbt, tai kurk kokią internetinę parduotuvę“. Nu, skatina mane <...> Kažkaip palaikymas iš tos pusės labai stiprus“, V-31-ĮMF-M), tačiau perėjimą į darbo rinką dažniausiai riboja vidiniai veiksniai: nepasitikėjimas, baimė, nepakankamas domėjimasis profesinėmis galimybėmis, sveikatos problemos ir kt.:

„O dėl darbo // negaliu dirbti, nes baisu, galiu nepatikti dėl kalbėjimo, dėl jo gali manęs nepriimti, jei kažko neišgirsiu, nesuprasiu ar kažkas atsitiks dėl klausos“ (M-24-ĮMS-M)

„Paprasčiausiai kai yra tiek daug nusivylimų gyvenime, kad aš nenoriu dar kartą nusivilti, va, aš dėl to. Gal yra kažkokia baimė. Nesinori, kad tau spjautų į veidą ir sakytų: „Čia tau nėra vietos“ (M-35-ĮTF-NMND)

„<...> kol kas yra žmonių, ir be manęs norinčių dirbti, ir kurie galbūt labiau gali dirbti, o ne žaisti darbo, kaip kad aš pavadinčiau, nes kartais tam tikrais momentais tai yra žaidimas darbo ir visiems gerai <...>“ (V-25-ĮMF-NMND)

„Gal ir norėčiau, bet nežinau, iš tikrųjų pagalvoji, nežinau, kaip leistų sveikata iš tikrųjų, vat dėl to. <...> dabar su sveikata problemų yra, tai nežinau, kiek leistų ta sveikata“ (V-30-ĮMF-NMND)

Darbdavių požiūris į negalią. Neįgalaus jaunimo teigimu, darbdaviai neįgalų asmenį paprastai suvokia kaip turintį ribotas asmenines, socialines ir profesines kompetencijas, o darbo rinkoje vis dar vyrauja stigmatizuojantis darbdavių požiūris į

neįgaliųjų profesinę veiklą. Negalia visuomet yra siejama / supriešinama su asmens darbingumu, todėl egzistuoja požiūris, jog *jeigu asmuo turi negalią, jis jau iškart negali dirbti*:

„<...> dauguma, kaip eini, va, dėl darbo, tai pažiūri, vat, kad... tarkim, man, va, reikia vaikštytynės, vat, ir jų klausimas: „Kaip tu čia padirbsi?“. Pagal eiseną mato, pagal viską ir... aišku, suprantama, kad žmogus nenorės tokio žmogaus, jam reikia sveiko žmogaus“ (M-20-IMF-NMND)

„Tas aspektas, kad nesvarbu, kokią negalią turi, tu jau iškart negali dirbti, irgi egzistuoja. Ir tikrai būna žmonių, kurie vien dėl to neįgaliojo pažymėjimo į darbą nepriima. Nes pagrįdė visi pastebi negalią, visa kita jau po to“ (M-19-IMF-M)

Neįgalaus jaunimo nuomone, svarbiausia atsisakymo ar nenoro įdarbinti neįgalųjį priežastis yra ta, jog dauguma darbdavių nepažįsta ir nėra turėję / neturi tiesioginio kontakto su neįgaliaisiais („ką kalbėti apie žmones, apie darbdavius, kurie iš viso pirmą kartą savo gyvenime mato neįgalų žmogų“, M-20-IMF-NMND; „<...> ar jisai yra matęs tokių žmonių, ką jisai mano apie tokius žmones neįgalius“, M-33-ITF-D), be to, darbdaviams stinga informacijos ir supratimo apie profesines neįgaliųjų galimybes („Manau, kad ir tie darbdaviai ne visi žino visas tas sąlygas, kaip ten jiems, gal ir jų nesupažindina, nepapasakoja, užtai ir gaunasi tokia ta baimė tų neįgaliųjų, kad čia, vat, neduok, Dieve, čia įdarbinsiu kažkokį tai, ką aš žinau, gal čia kažkoks nenormalus ar čia kas nors. Nu, iš to nežinojimo ir ta baimė atsiranda“, M-34-ITF-D).

Negalios stigma. Nors neįgalumas ne visuomet apriboja asmens galimybes (profesines, išsimokslinimo, socialines ar kt.), tačiau, remiantis neįgalaus jaunimo požiūriu, esant negaliai tampama *paženklintu žmogumi* (M-35-ITF-NMND) ir *žmogų su negalia paprasta atpažinti: jis yra drovesnis, kitoks* (M-25-IMF-D). Negalios faktas gali tapti vienas svarbiausių veiksnių, dėl kurio neįgalieji praranda teisę į darbą („kai ateina neįgalus žmogus į darbo pokalbį, ir jeigu darbdavys pamato, kad turi negalią, tai dažniausiai taip ir užsidaro durys be jokio pabandymo dirbti“, M-31-IMS-D).

Akivaizdžiai nematomas neįgalumas, pavyzdžiui, klausos ar somatiniai sutrikimai, yra sunkiai pastebimas aplinkinių, todėl neįgaliesiems lengviau valdyti negalios faktą ir atsiranda galimybė neatskleisti negalios („<...> klausos negalia yra dėkinga tuo, kad jos kaip ir niekas nemato, jeigu tu apie tai nepasakai. Daugiau šansų turi neįgalieji, kurių negalia nėra labai stipri ar matoma, tai tikrai būna atveju, kad darbdavys net nežino ir nesupranta, kad yra negalia“, M-31-IMS-D). Visiškai kitokia situacija susiklosto, kai yra diskredituota negalia ir ją patvirtinantys „atributai“ (neįgaliojo vežimėlis, baltoji lazdelė, vaikštytynė, galūnės protezas ir kt.), kai negalios neįmanoma „užmaskuoti“ jokiomis strategijomis („Tarkim, kai jie skambindavo telefonu, su tavimi bendraudavo, tai jų nuomonė būdavo, kad čia viskas gerai yra, kad labai puiku čia, kad viskas sutvarkoma, bet kai tu pas juos tiesiog atvyksti, pasirodai, jie iškart visai kitaip į tave žiūri. Tarkim, mano problema yra ta, kad man yra sunku eiti, bet nereikia man kažkokių papildomų priemonių ar pagalbos, aš pati labai puikiai susitvarkau, viskas yra normaliai, bet tiesiog darbdavys / jis negali patikėti, kad aš galėčiau susitvarkyti su tam tikra veikla <...>“, M-23-IMF-M). Be to, fizinė negalia neretai yra mistifikuojama ir siejama su psichikos / proto sutrikimais:

„<...> tokie žvilgsniai, nu, atrodo, kad čia psichiškai neįgalus <...> gaunasi tokia ta baimė tų neįgaliųjų, kad čia, vat, neduok, Dieve, čia įdarbinsiu kažkokį tai – ką aš žinau, gal čia kažkoks nenormalus ar čia kas nors. Nu, iš to nežinojimo ir ta baimė atsiranda“ (M-34-ITF-D)

„<...> dažnai dar neįgalus tai yra tapatinamas kaip ir su protine negalia. Tas tarybinis požiūris ir, nu, tiesiog, kitą kartą dar susiduriame ir su tokiais dalykais. Nes žiūri, ar tu čia dar ir protinės negalios neturi, nes tiesiog jauti, kad tave tikrina“ (M-33-ITF-D)

Negalios pobūdis ir lytiškumas yra reikšmingi bei negalios stigmą formuojantys aspektai. Fizinę negalią turinčios moterys, palyginti su ją turinčiais

vyras, patiria daugiau sunkumų, ieškodamos darbo ir pereidamos į darbo rinką. Fizinė negalia priešinama su reprezentatyvia išvaizda, patraukliu ir sveiku kūnu, todėl fizinę negalią turinčios moterys yra viena iš pažeidžiamiausių grupių darbo rinkoje:

„<...> kūno negalia labai daug, iš tikrųjų, nu, negatyviai veikia. <...> banko darbuotojos, tikrai pripažinkim, yra aukštos, gražios, lieknos, ir šiaip į kokį savivaldybės ar paramos skyrių nuėjus, ar, nu, į kokią mokyklą, nu, tos referentės, aš taip matau, na, tikrai fiziškai labai gražias moteris, damas. Ir tu fiziškai net neatitinki, nes, pavyzdžiui, kai yra skelbimai darbo, automatiškai parašoma, nu, kad turi būti nepriekaištingos išvaizdos. Tai jau tas sakymas iš tikrųjų ir labai diskriminuoja <...>“ (M-28-ĮMF-NMND)

„Nu, ne manekenė, bet kiti ten labai jau žiūri kažkaip, kreipia ten dėmesį į tą išvaizdą <...> Va, tas tai negerai dalykas, kažkaip nežiūri į tavo ten sugebėjimus <...>. Nu, aš suprantu, kad reikia, pavyzdžiui, kai kuriose ten specialybėse, tai labai daug žaidžia tas reikalas, kad ten turi gerai atrodyti. Bet kai kur iš tikrųjų tai biškį gal gali būt skaudu žmogui, kuris ten, sakau, kad ir ratukuose ten, ane? <...>. Nu, kodėl jis negali būt pardavėju, ane, kažkur tai parduotuvėj?“ (M-34-ĮTF-D)

Negalios atsiradimas (negalia kaip lūžis). Dėl nelaimingo atsitikimo ar ligos neįgaliaisiais tapę informantai pabrėžia, kad negalia iš esmės pakeitė jų gyvenimą ir tapo lūžis tiek profesiniame, tiek asmeniniame ir socialiniame gyvenimuose. Negalios atsiradimas kelia reikšmingų kūno, emocijų ir gyvenimo pokyčių: priklausomybę nuo aplinkinių pagalbos, kintančią sveikatos būklę, gero darbo praradimą, bedarbstystės epizodus profesiniame asmens biografijoje:

„Aš dirbau prieš tą avariją. Aš dirbau nekilnojamo turto agentūroje, ten neilgai dirbau, trumpai. Dabar jau nebegaliu ten dirbti. <...> prasidėjo tie išeminiai insultai traumos pasėkoje ir tų nervų pasėkoje, ir dabar aš ką // judu neįgaliųjų vežimėliu, ir, vienu žodžiu, esu priklausoma visiškai nuo man artimų žmonių. Aš suprantu, kad, nu, kaip // pasikeitė ne tik mano gyvenimas, bet ir jų. Tai yra labai negerai ir labai sunku, kad aš nieko negaliu pakeist. Tas yra labai blogai. Čia jau paženklintas žmogus yra visam gyvenimui, jau čia pasikeitė visiškai viskas. Aš suprantu / dabar aš pati tai žinau, kas tai yra ar ne, aš anksčiau, pavyzdžiui // kai anksčiau aš bėgau, lėkiaau aš net nemačiau tų žmonių (past. neįgaliųjų), aš jų nepastebėdavau. Yra įvairių žmonių, žinot // yra, kurie tiesiog nepastebi, yra, kurie, nu vat / su galesčiu žiūri į tave, aš, žinot, // aš nenoriu jaustis, kad aš esu negera, kad aš esu bloga / aš esu žmogus. Bet paprasčiausiai jausti, kad tu esi kitoks. Paprasčiausiai dėl to, kad tu negali pasiekti // tu negali padaryti to <...>“ (M-35-ĮTF-NMND)

„Neįgaliu tapau dėl savalaikiai nesuteiktos medicininės pagalbos. <...> nevaldau dešinės rankos ir labai sunkiai vaikštau. Praradau gerą darbą, kurį turėjau pradėt tuo metu dirbt“ (V-33-ĮTF-NMND) „<...> o kai prieš tai gyvenęs, nu, daugmaž geros pajamos buvo, darbas mėgstamas ir viskas // ir taip staigiai viskas // ir netgi ne žymiai, o katastrofiškai sumažėja <...> sakau, aš net nenoriu dabar galvot, kai pas mane viskas pasikeitė kardinaliai // <...> nu pasikeitė, tai pasikeitė gyvenimo etapas <...> Kai buvau sveikas, pas mane planų buvo labai daug, o kai viskas pasikeitė, tai dabar planuoju pagal dabartinę aplinką, nu, ir dabartinę padėtį <...> Nu, aš jau gyvenu visai kitą gyvenimą //“ (V-35-ĮTF-M)

„<...> išsėtinę sklerozę nustatė man prieš 6 metus <...> Savo ligos dar nedrįstu vadint negalia, tiesiog, kaip draugas sako, esu ypatinga ir mane reikia saugot ir tausoti, negaliu pervargt, svarbu gerai pailsėt <...> Dirbu pagal įgytą specialybę, savo mylimą darbą kosmetologe (4 metai kaip dirbu) <...> Jeigu nebūtų negalios... Turbūt niekas nepasikeisų, gal tik būčiau nesuvaržyta, galėčiau nevaržomai vienur ar kitur eit, važiuot //“ (M-27-ĮTF-D)

Galima teigti, kad negalios atsiradimas visuomet sukelia stiprų emocinį sukrėtimą, priklausymą nuo sveikatos būklės ir kūno galimybių, neretai ir atleidimą iš darbo, todėl visuomet išlieka nežinia dėl ateities. Sunkią ir matomą negalią įgiję asmenys atskleidžia išgyvenę šoką dėl fakto, kad jiems teks išmokti gyventi taip, kaip ir kiek leis negalios paveiktas kūnas, neretai apsisprendžiama gyventi *šia diena* ir galimybei dalyvauti darbo rinkoje neteikiama *per daug vilčių*.

ĮSITERPIANČIOS SĄLYGOS

Studijos / dalyvavimas mokymuose. Neaktyvią / pasyvią neįgalaus jaunimo poziciją darbo rinkoje lemia dalyvavimas švietimo sistemoje arba grįžimas į ją (mokymasis profesinėje / aukštojoje mokykloje, dalyvavimas mokymuose, magistrantūros studijos ir pan.), o perėjimas į darbo rinką siejamas su mokymosi baigimu („dabar darbo neieškau, laiką ir pastangų skiriu buhalterijos studijoms, todėl darbo ieškoti ketinu tik pabaigusis studijas“, M-19-ĮMF-M; „visada buvo pirmenybė mokslams, o darbo bandysiu ieškotis baigęs kolegiją“, V-22-ĮMF-M). Negalią turinčio jaunimo teigimu, derinti darbą ir studijas dėl intensyvaus studijų grafiko būtų sunku ar net būtų misija neįmanoma (M-24-ĮMF-M):

„Dabar, kaip aš kas tris mėnesius einu [past. į Darbo biržą], jie vis klausia, ar yra galimybė jum pasiūlyti darbą. Bet kaip galima... apie kokį darbą šnekėti, kai pas mane visa darbo diena užimta dėl mokslų. Aš nuo aštuonių iki vos ne iki pusę keturių vos ne kiekvieną dieną būnu mokymosi įstaigoje, paskui grįžtu, reikia namų darbus daryt, tai su darbu / nežinau, kad reikėtų suderint //“ (V-35-ĮTF-M)

„Šiuo metu studijuoju doktorantūroje ir kol kas nedirbu. Kad pradėčiau dirbti, šiuo metu turėtų atsirasti toks darbas, kuris sietųsi su mano studijomis. Labai norėčiau dirbti mokslinį darbą. Dėstyti universitete, rengti užsiėmimus studentams“ (M-25-ĮMF-M)

Darbingumo lygis / sveikatos būklė. Neįgaliojo asmens gebėjimas ir galimybės būti nepriklausomu moraliniu, finansiniu ir kt. aspektais yra glaudžiai susijęs su asmens sveikatos būkle: negalios tipu, sunkumu ir darbingumo lygiu, kurie tampa reikšminga profesinį asmens potencialą apibūdinančia savybe, apribojančia perėjimo į darbo rinką galimybes:

„Turint dalinį darbingumo lygį susirasti darbą, ir jeigu dar nėra darbo patirties yra itin komplikauta“ (M-25-ĮMF-M)

„<...> aš trisdešimt procentų darbingas. Su tokiu darbingumu mažai kur įsidarbint galimybių yra“ (V-35-ĮTF-M)

„Aš šiai dienai aš turiu 20 procentų darbingumą. Tai čia yra, nu, kaip nedarbingas žmogus skaitosi“ (M-28-ĮMF-NMND)

„Neįsivaizduoju, ką šiai dienai galėčiau dirbti su tokia sveikata“ (M-35-ĮTF-NMND)

Sunki negalia yra tapatinama su neproduktyvumu ir negebėjimu dirbti, todėl neįgalusis yra priverstas nuolat įrodinėti savo gebėjimus ir galimybes („<...> dvidešimt procentų ten turi nedarbingumą, taigi čia ne pagrindinis kriterijus, kad save nurašyt, <...> nuolat turi įrodinėti, kad tu esi, kad tu kažką tai gali. <...> Todėl kartais neįgalus žmogus turi netgi dvigubai dirbti, kad jis galėtų, na, įrodyti kitiems // sau, man atrodo, jam nereikia įrodyt, vat, būtent, kad, va, aš sau įrodžiau, kad aš galiu, nes tu vis tiek jauti, kad tu gali. Bet tu, vat, kitiems turi įrodinėti nuolat, kad tu gali“, M-28-ĮMF-NMND). Negalią turintis jaunimas išreiškia susirūpinimą, jog dėl pasikeitusios darbingumo lygio įvertinimo tvarkos neįgalieji neretai patiria išnaudojimą darbo organizacijoje. Kaip nurodoma, anksčiau NDNT parengtoje darbingumo lygio išvadoje būdavo nurodoma, kiek valandų per dieną negalią turintis asmuo gali dirbti, tačiau dėl įstatymų pataisų išvadoje konkretus darbo apimčių skaičius nebėra nurodomas. Kai nenurodomas konkretus darbo valandų skaičius, darbdaviams paliekama visiška laisvė skirti negalią turinčiam darbuotojui krūvį, kuris, kaip pabrėžiama, ne visuomet yra adekvatus *realioms* neįgaliojo galimybėms („Seniau pas mane išvadose būdavo parašyta, kad aš galiu dirbti tik keturias valandas, dabar išvadose apie tas valandas nėra šoma. Prieš tai galvoju, kad tai gal darbdaviai paprašė, kad, nu, nebūtų skiriamas tas, būtų galima pilna valanda tave apkraut, visą darbo dieną apkraut, dabar pas tave išvadose

neparašyta, kad tu gali ar reikia tas valandas dirbt, reiškia, kad tu gali visą darbo dieną, nu, bet palaukit, aš niekada, ta prasme, aš pats jaučiu, kad neužtenka jėgų, o reikia poilsio, o jie nori apkraut. Tada pas tavo neparašyta, kiek dirbt, vadinasi, tu gali, o kad darbingas tik trisdešimt procentų tu vis tiek kažką parodai, bet jeigu procentaliai sveikas žmogus dirbdamas aštuonias valandas, jeigu žmogus dirba aštuonias valandas. Tai pas mane trisdešimt procentų darbingas, tai nuo aštuonių valandų atskaičiuot trisdešimt procentų, tai gausis dvi trys valandos, tai reiškia, kad tik tris valandas galiu dirbt“, V-35-ITF-M).

Darbo sąlygos. Negalią turinčio jaunimo situacija Lietuvos darbo rinkoje (kaip ir švietimo sistemoje) yra nepalanki dėl susiklosčiusių specifinių istorinių, politinių ir socialinių sąlygų. *Tarybiniais laikais neįgalieji buvo slepiami nuo visuomenės, sutupdyti ir sukaišioti (M-35-ITF-NMND), todėl neįgiamas požiūris į neįgaliuosius yra įaugęs į kraują (V-30-IMF-NMND).* Negalią turintis darbuotojas tampa *nepageidaujamas* darbo rinkoje, ypač tais atvejais, kai reikia pritaikyti darbo vietą ar sudaryti specialias sąlygas („*nuėjimas ir parėjimas, todėl būtų sudėtinga // reikėtų jau žmogaus, kuris padėtų nuvykti darbo vietą*“, V-25-IMF-NMND), tačiau noras įdarbinti neįgalųjį ir sudaryti adekvačias sąlygas priklauso tik nuo darbdavio apsisprendimo:

„<...> pačios firmos, kurios galėtų, vat, priimt neįgalius, bet daugumo, nu / nelabai nori. Ai, aš čia imsiu finansavimą, kam man reik / nu, kad ir darbo vieta dar turi būti pritaikyta, aš priimsiu kitą žmogų, ir man niekas nekainuoja. <...>“, V-30-IMF-NMND).

„Kad ir kokia dabar buhalterė: kam aš turiu imti neįgalų, su kuriuo dar gali būti ir kad dažnai jis sirgs ir visa kita, ir atvykimą į darbovietę, ir taip toliau, jeigu aš galiu paimti buhalterę, ir nebus problemų man su ja. Dešimt sveikų – tai kodėl aš priimsiu vieną neįgalų, su kuriuo man gali dar būti problemų, V-25-IMF-NMND)

Negalią turinčio jaunimo siūlymu, darbo organizacijose reikalinga įdarbinti asistentus, kurie negalią turintiems darbuotojams galėtų suteikti reikiamą pagalbą darbo vietoje („*Būtų labai gerai, kad būtų asistentas, gerai apmokamas // ir sėdėtų jis prie manęs. Labai reikia, ypatingai žmonėms su cerebriniu paralyžiumi, tai labai reikia. Tada man nereikėtų žmonių ieškoti, kas padėtų*“ (V-32-IMF-MD; „*Kad gal netgi skirtų ar savanorį, ar kokį žmogų, nu, vat, kuris mielai, nu, palydėtų, ir, nu, padėtų grįžt atgal namo. Kad būtų įdarbintas žmogus, kuris asistuoti, kai reikia, padėtų tam tikrose situacijose*“, V-30-IMF-NMND).

Profesija / specialybė. Neaktyvi / pasyvi neįgalaus jaunimo pozicija darbo rinkoje priklauso ne tik nuo anksčiau minėtų veiksnių (darbdavių požiūrio į negalią, neįgaliųjų profesinės motyvacijos, šalies neįgaliųjų užimtumo politikos ir kt.), bet ir nuo profesinėje ar aukštojoje mokykloje įgytos profesijos / specialybės *tinkamumo*, ypač sveikatos būklei:

„padirbėjus biškį daugiau dvi dienas ar dieną ar tą dieną biškį daugiau, tai tada kitą dieną kelias dienas tiesiog skauda nugarą, mentes, kojas ir panašiai“ (V-22-IMF-M)

*„Buvau įstojusi į **aukštąją mokyklą X** <...> pabaigiau šiaip ne taip. Bet, pasirodo, kad pagal tą specialybę nelabai tinka, nes, pasirodo, dirbti dvylika valandų nelabai gerai dėl klausos / Žinai, kai gamyba, būna triukšmas <...>“ (M-25-IMS-NMND)*

Netinkamą specialybę įgiję ir neaktyvūs darbo rinkoje neįgalieji paprastai nusprendžia grįžti į švietimo sistemą tęsti tos pačios specialybės mokymąsi, keisti studijų kryptį arba toliau ieškoti darbo.

Pasiūlyto darbo atsisakymas. Pagrindinėmis pasiūlyto darbo atsisakymo priežastimis neįgalus jaunimas nurodo nepakankamą darbo užmokestį bei netinkamą darbo pobūdį (neperspektyvus, tarp keturių sienų, neracionalus darbo užmokestis ir kt.):

„<...> man būtent pasiūlė tokį darbą, kad man reikėtų siūlyti prekes žmonėms // ir tas atlyginimas būtent priklauso nuo tavo įsiūlytų prekių, tai čia nemanau, kad labai yra perspektyvu iš tikrųjų, o kažkokio padoresnio darbo taip ir nepasiūlydavo“ (M-23-ĮMF-M)

„<...> siūlė tokį darbą **darbo organizacijoj X**, bet neapsimoka, nes atlyginimas tik iki darbo nuvažiuot“ (V-33-ĮTF-NMND)

„<...> jau pabaigoj mokslų siūlė telemarketingą dirbti namuose. Bet vėlgi, kaip aš esu tokia ne namisėda, man nepatinka sėdėt namuose, nes, nu, man norisi bendraut, būt su žmonėm ir nesutikau aš to darbo dirbt“ (M-20-ĮMF-NMND)

„Jeigu aš būčiau durnesnis ir bukesnis, mane tikrai priimtų, bet kadangi aš nesu ir pamatė, kad taip lengvai manęs neapgaus, nes aš žinau tas savo teises ir žinau, kad už kiekvieną įdarbintą neįgalųjį įmonė gauna subsidijas, o per pokalbį buvo kalbama: „Koks atlyginimas jus tenkina?“, nu, aš sakau: „Kad daug maž suvest galus kaip, nu, kad galus su galu suvest / nu, pusanatro tūkstančio užtektų į rankas; kad maždaug pasijaust žmogum – du tūkstančiai“. // Nu, tai visi taip žiūri, sako: „Žinot, mes negalim jums tiek, mes galim tik tai tūkstantį ant popieriaus“. Sakau: „Palaukit, tūkstantį ant popieriaus? Tai jūs ir taip už mane gausit visas subsidijas, šešiasdešimt procentų gausit už mane, jums tikrai reikės mokėt mizerį už mane // ir jūs mokat iš valstybės, nu, galima sakyti, valstybė jums duoda / jūs iš valstybės kaip tarpininkai permetat pinigų ir jūs dar man mokat minimumą <...>“ (V-35-ĮTF-M)

VEIKSMŲ / SĄVEIKŲ STRATEGIJOS

Darbo paieška. Bedarbystės periodą patyrę ir / ar šiuo metu nedirbantys neįgalieji pabrėžia siekiantys įsitvirtinti darbo rinkoje ir perėjimo / įsitraukimo į darbo rinką galimybių ieškantys įvairiomis strategijomis: asmeninėmis pastangomis (darbo paieška internete, darbo skelbimų portaluose, gyvenimo aprašymų siuntimas darbdaviams), apie darbo paiešką informuojami artimieji ir pažįstami, tačiau dažniausiai neįgalus jaunimas kreipiasi į Darbo biržą. Teritorinėse darbo biržoje užsiregistravę neįgalieji dažnai nukreipiami dalyvauti profesinės reabilitacijos programose, kurios galėtų lemti sėkmingą perėjimą į darbo rinką. Dalyvavimas profesinės reabilitacijos programose yra grindžiamas ne tik siekiu įgyti sveikatos būklę atitinkančią, darbo rinkoje galimai paklausią / perspektyvią profesiją, tačiau reikšmingu motyvu tampa ir profesinės reabilitacijos programų finansavimas (kelionės ir maitinimo išlaidų kompensavimas, galimybė mokytis nemokamai):

„Susidomėjau, nes, nu, jeigu nieko nekainuoja, tai gerai, tai kompensuoja viską / pagalvojau, kad verta sudalyvaut“ (M-25-ĮMS-NMND)

„<...> aš iki šitų mokslų esu baigęs suaugusiųjų tą / profesinę reabilitacinę mokyklą, įmonės darbo organizavimas // čia iš Darbo biržos ir iš neįgalųjų tos tarnybos / čia kaip ir bendra programa. Netgi aš į tą mokyklą ėjau iš to, kad labai sunki materialinė padėtis, pas mane labai maža neįgalumo pašalpa ir iš jos išgyvenk //“ (V-35-ĮTF-M)

Socialinių išmokų gavimas. Neįgaliesiems skiriamos socialinės (nedarbingumo) išmokos suteikia tam tikro finansinio saugumo ir yra tarsi „pūkinės pagalvės“, neverčiančios pergyventi dėl rytojaus (V-35-ĮTF-M), tačiau tam tikrais atvejais jas galima traktuoti ir kaip ydingą praktiką, kadangi dažnai neįgalieji nėra motyvuoti ieškoti darbo, dėl šių išmokų sumažėjimo:

„<...> jeigu tu pradėjai dirbti, automatiškai turi keisti į antrą grupę, kadangi pirma grupė yra nedarbinga, <...>. O tiesiog dabar gauni tuos pinigus, tu žinai, kad visą laiką juos gausi, <...> garantija, kad tu gauni tuos pinigus“ (V-25-ĮMF-NMND)

„<...> gaunu stipendiją ir išmokas už neįgalumą, kur, kaip čia galima sakyti, man toksai pilno etato žmogaus atlyginimas // tai nebūtų minimumas, tai būtų pilno etato atlyginimas. Tai dėl to, vat, aš dar niekada nesu turėjęs darbo“ (M-21-ĮMS-M)

Neįgalaus jaunimo teikiamas prioritetas valstybės socialinėms išmokoms apriboja perėjimo į darbo rinką sėkmę, todėl neįgaliuosius reikia informuoti ir skatinti, kad jie būtų aktyvesni ir jaustųsi atsakingi už savo gyvenimą, o ne tik *pinigais paremti, kad žmonės ne tik sėdėtų laukty, kas čia ką paduos ant lėkštutės* (M-34-ĮTF-D).

PASEKMĖS

Neįgiamas įdarbinimo politikos vertinimas. Nors Lietuvoje įgyvendinama ADRP orientuota į perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, ne visos priemonės yra efektyvios ir užtikrinančios negalią turinčiam jaunimo perėjimo sėkmę. Kaip rodo neįgalaus jaunimo patirtys, profesinėje reabilitacijoje siūlomos specialybės ne visuomet yra paklausios, konkurencingos ir *lengvai* pritaikomos darbo rinkoje („*Tos beveik visos neįgaliams siūlomos tariamai labai paklausios specialybės iš tiesų yra visiškai nepaklausios ir niekaip ir niekur nepritaikomos, ypač su mano negalia*“, V-33-ĮTF-NMND). Daug mokomųjų dalykų neleidžia tinkamai įsigilinti į pasirinktą profesiją, o dėl santykinai trumpos mokymų trukmės neparengiami specialistai, galintys konkuruoti darbo rinkoje:

„*Daug baigusių profesinę reabilitaciją, bet įgytos žinios yra visiškai nepaklausios, na / nēr tokio poreikio juvelyrų, medžio apdirbėjų ar apskaitininkų, kurių žinios neatitinka to, ką turėtų mokēt tikras apskaitininkas. Juk žmonės to mokosi daug metų. O ten po pusmečio jau, atseit, apskaitininkas*“ (V-33-ĮTF-NMND)

„*Ten labai daug ko mokinomės: iš pradžių, kai mes atėjom, psichologiją, tris mėnesius išbuvom, paskui buvo teisė, paskui buvo lietuvių, paskui kompiuterinius kursus mokinomės, paskui vėl padarė atostogų, mūsų specialybė tada paatostogavo, buvo dar verslo, rinkodaros, šitas apskaita, verslo pagrindai, vadovavimą <...>*“ (M-25-ĮMS-NMND)

Nors subsidijavimas, neįgalaus jaunimo nuomone, yra reikalinga ir naudinga priemonė, tačiau darbdaviai net ir gaudami subsidijas negalią turintiems darbuotojams linkę mokėti minimalų darbo užmokestį ir *pigiai* išnaudoti darbo jėgą. Kaip svarstoma, darbdavių rodomas noras įdarbinti neįgaliuosius tėra vieša deklaracija, kurios pagrindinis tikslas – gauti valstybės teikiamas subsidijas („*jei neįgalus, tai labai gerai, nes skelbimų pilna, kad, va, priimsim į darbą neįgalius // nori priimt, kad, va, gautų valstybės subsidiją, tačiau neįgaliams sudaromos darbo sąlygos ir padorus atlyginimas mažai rūpi*“, V-35-ĮTF-M).

Vertindami Darbo biržos veiklą neįgalieji atskleidžia, jog pagrindinis kreipimosi į šią įdarbinimo instituciją tikslas buvo grįstas ne tik finansiniais motyvais, bet ir viltimi, kad *galbūt bus pasiūlytas darbas* (M-34-ĮTF-D). Informantų nuomone, šioje į(si)darbinimo procese tarpininkaujančioje institucijoje trūksta darbo ieškantiems neįgaliams asmenims suteikiamos išsamios informacijos („Darbo birža yra reikalinga tik tam, kad suskaičiuotų bedarbius, o realiai nelabai jinai tenai ruošia, kad įsidarbintum“, M-33-ĮTF-D), be to, sunkią negalią (iki 25 proc. darbingumo) turintiems asmenims tenka patirti neįgiamų požiūrių ir diskriminacijos. Dėl šių patirčių išreiškiamas nusivylimas, kad viešai deklaruojama neįgaliųjų (ypač turinčių sunkią negalią) užimtumo politika tėra imitacinė ir neatitinka realybės:

„*Užsiregistravau Darbo biržoj, maniau, galėsiu pratęst profesinę reabilitaciją, bet mane ten visaip išvadino ir aš aplamai liepė išsiregistruot. <...> Darbo biržoj išvis pasakė, kad lavonams jau nieko nereikia*“ (V-33-ĮTF-NMND)

„<...> kai norėjau į Darbo biržą įstot, tai manęs net nepriėmė Darbo birža, argumentuodama, kad aš per daug gaunu, nu, tos neįgalumo šalpos. Ir neregistravo, va, kas mane labai nustebino. Nu, ir man keista, kad net tokių nepriima į Darbo biržą, nors visur, kažkur deklaruoja, kad būtent kas turi ten tą, dvidešimt procentų darbingumą, kad neturi teisės ten tie, darbdaviai, atleist; reikia padėt, ten subsidijos mokamos, bet kai susiduri – praktiškai nulis yra, iš tikrųjų“ (M-28-ĮMF-NMND)

Grįžimas į švietimo sistemą (specialybės tęsimas / specialybės keitimas). Negalią turintys jauni asmenys, patyrę nedarbo periodą, kartais nusprendžia grįžti į švietimą sistemą, kurioje tęsia anksčiau įgytą specialybę aukštesniame švietimo sistemos lygmenyje (universitetinės, magistro studijos ir pan.) arba keičia studijų sritį / kryptį. Neįgalūs jaunimo grįžimą į švietimo sistemą lemia siekis užpildyti bedarbystės laikotarpį ir lūkestis, kad tęsiamas mokymasis atvers daugiau galimybių darbo rinkoje:

„Šiuo metu esu bedarbė, nes baigusi bakalaurą nepavyko susirasti darbo, todėl įstojau į magistrantūros studijas“ (M-24-ĮMF-M)

„Baigus bakalaurą, kreipiausi į Darbo biržą, bet jie net praėjus pusei metų nieko negalėjo pasiūlyti pagal mano išsilavinimą <...>. Toliau studijavau / įstojau į magistro mokamą vietą“ (M-29-ĮMS-NMND)

„Stojimas grynai susijęs su materialine, nes dabar vyksta neįgalųjų programa: mokslas visą gyvenimą ir ten mokamos tos tikslinės išmokos, paskui kolegija moka tą neįgalumo stipendiją, na, tai va, vėl toksai dasidūrimas prie gyvenimo pajamų“ (V-35-ĮTF-M)

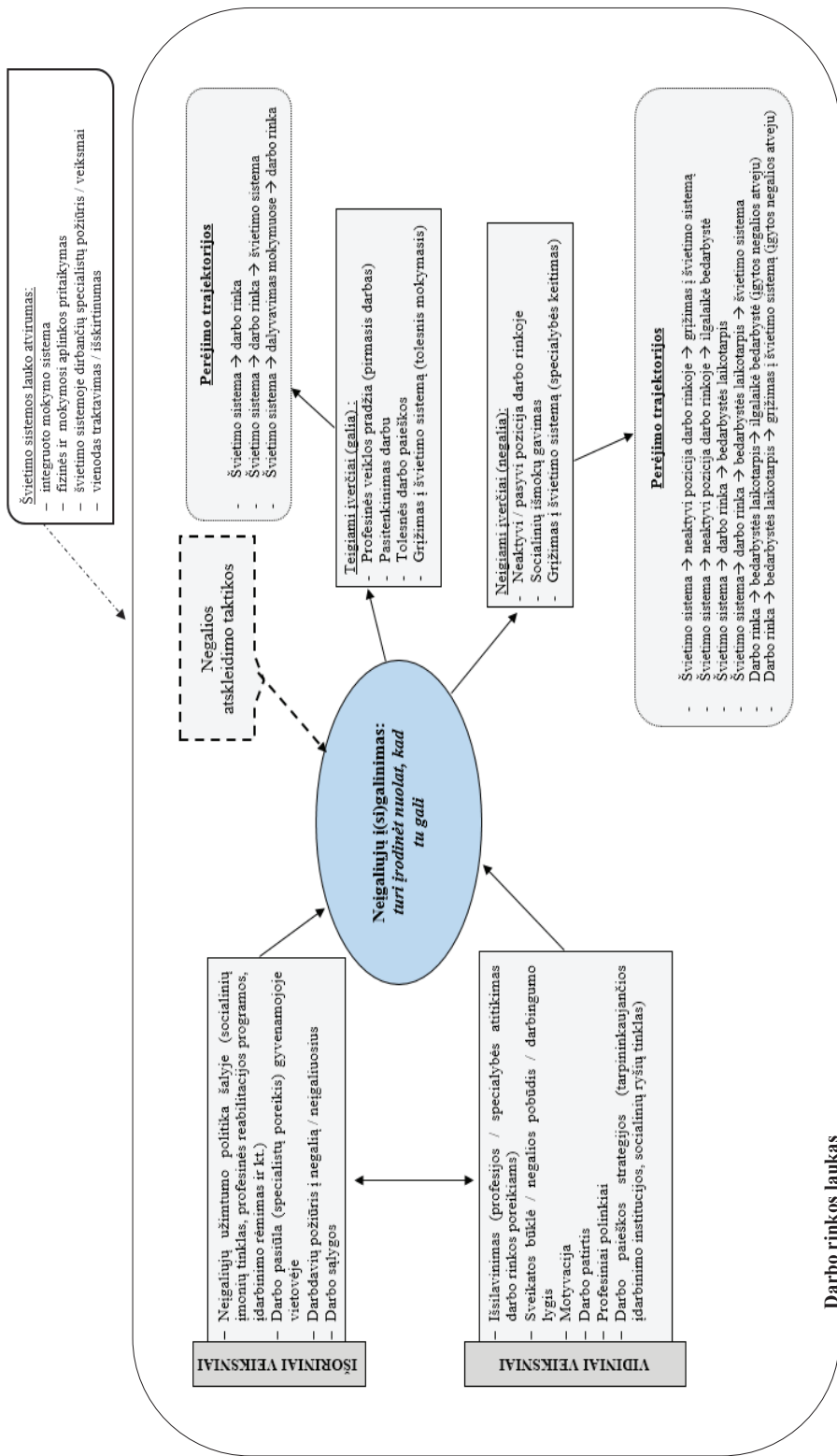
„Tikiuosi, kad darbdaviai atkreips dėmesį / ir dar aš labai tikiuosi, kad pabaigus būtent magistro studijas, kad tie darbdaviai atkreips dėmesį į tai, kad tu esi, nesvarbu, kad tu esi kitoks, / kad tu esi kažką pabaigęs, kad esi kažką pasiekęs“ (M-23-ĮMF-M)

Ilgalaikė bedarbystė. Kategorija „Ilgalaikė bedarbystė“ išskirta kaip fenomeno „Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje: atidėtos profesinės praktikos“ pasekmė, remiantis negalią turinčių jaunų asmenų patirtimis, kurie patyrę bedarbystės laikotarpį atmetė galimybę grįžti į švietimo sistemą ir nusprendė nebeieškoti darbo (tiek asmeninėmis pastangomis, tiek ir kreipiantis į įdarbinimo institucijas). Atlikti giluminiai interviu leidžia daryti išvadą, jog ilgiau nei vienerius metus trunkantis bedarbystės laikotarpis mažina neįgalaus jaunimo paskatas ieškoti darbo ir kelia nusivylimo, nepasitikėjimo jausmą. Ilgalaikis nedarbas kelia neigiamų pasekmių neįgaliam jaunimui ne tik pereiti į darbo rinką, bet ir dalyvauti (ar grįžti) į švietimo sistemą, o tai labiausiai atsiskleidžia nesimokančio ir nedirbančio neįgalaus jaunimo giluminiuose interviu.

3.6. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: turi įrodinėt nuolat, kad tu gali“

Neįgalaus jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką gali būti apibūdinamas kaip dviejų tarpusavyje sąveikaujančių makrolygmens struktūrų (*laukų*) – švietimo sistemos ir darbo rinkos – fenomenas, įtraukiantis individų habitus (struktūrinančias struktūras) ir disponuojamą kapitalą. Sukurta grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: *turi įrodinėt nuolat, kad tu gali*“ leidžia suprasti ir paaiškinti, kaip vyksta neįgalaus jaunimo įsigalinimas pereinant iš švietimo sistemos į darbo rinką, pasitelkiant individualius veiksnius (išsilavinimą, sveikatos būklę, profesinius polinkius, darbo paieškos strategijas, profesinę patirtį), bei kokios išorinės struktūros (išoriniai veiksniai) tampa struktūrinančios (apribojančios) ar įgalinančios perėjimą (neįgaliųjų užimtumo politika, darbo poreikio struktūra, darbdavių požiūris į negalią ir neįgaliuosius, darbo sąlygos). Perėjimo fenomeno analizėje reikšminga tampa švietimo sistema, joje vykstantis struktūrinimas (subordinuojančios praktikos) ir atvirumas neįgaliesiems, kadangi švietimo sistema yra svarbiausia kultūrinio kapitalo įkūnytoja, taip pat paveikia neįgalaus jaunimo habitus ir socialines praktikas perėjimo metu.

Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką analizėje negalios stigmą galima traktuoti kaip epifenomeną, kuri yra inkorporuota į neįgalaus jaunimo habitus ir negalios atskleidimo taktikas. Kitaip tariant, neįgalieji turi pasirinkimą dėl negalios atskleidimo taktikų (negalios atskleidimo momento, negalios užmaskavimo ar negalios nutylėjimo), kurios yra inkorporuotos į neįgaliųjų habitus. Visi minėti veiksniai yra neįgaliųjų į(si)galinimo determinantai, nulemiantys perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką teigiamus ar neigiamus įverčius – poziciją darbo rinkos struktūroje, – kurios galima apibūdinti „galios“ ir „negalios“ sąvokomis bei savitomis perėjimo trajektorijomis (detaliau žr. 13 pav.).

Darbo rinkos laukas

13 pav. Grindžiamoji teorija „Neigaliųjų į(s)galinimas: turi įrodinėti nuolat, kad tu gali“

Negalią turintis jaunimas, pereinamas iš švietimo sistemos į darbo rinką, siekia į(si)galinimo (galios), kuris jiems leistų save pozicionuoti ir įsitraukti į konkurenciją su švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose veikiančiais negalios neturinčiais socialiniais agentais. Neįgalaus jaunimo siekis užimti lygiomis galimybėmis ir teisėmis grįstas pozicijas švietimo sistemoje ir darbo rinkoje atskleidžia, kad neįgalieji abiejuose laukuose siekia įtvirtinti dominuojančias pozicijas, keisti švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų atvirumą neįgaliesiems ir per habitus reprodukuoti švietimo sistemoje ir darbo rinkoje egzistuojančias praktikas, į jas įnešant savitas (neįgaliųjų) praktikas. Neįgaliųjų išsilavinimo ir profesinės veiklos siekis taip pat leidžia daryti išvadą, jog švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose egzistuoja skirtingi neįgaliųjų ir negalios neturinčių socialinių agentų *habitus*, kapitalai bei savitos veiksmų logikos. Dalyvaudami švietimo sistemoje ir darbo rinkoje neįgalieji turi galią keisti ne tik švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų struktūras bei savo poziciją jose, tačiau dalyvavimas perėjimo struktūrose sudaro sąlygas įgaliųjų nuostatoms, požiūriams, veiksmų praktikoms bei jų kaitai neįgaliųjų atžvilgiu. Bet svarbu tai, jog neįgalaus jaunimo į(si)galinimas yra veikiamas šalies socialinės politikos, taip pat švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose veikiančių įgaliųjų (pedagogų, darbdavių, tėvų, kolegų ir kt.), kurie vadovaudamiesi specifiniu habitus ir turimu kapitalu įgalina arba apriboja neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sėkmę.

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno analizėje švietimo sistema gali būti traktuojama kaip laukas, kuriame *bręsta* asmens kultūrinis kapitalas, profesinis tapatumas, profesinių siekių ir polinkių identifikavimas. Skirtingos švietimo sistemos grandys⁶⁸ sukuria neįgaliesiems skirtingas lygių teisių ir galimybių, dalyvavimo sąlygas, kurios paveikia perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sėkmę ir neįgaliųjų galią (galio svertus) darbo rinkoje. Švietimo sistemoje išliekanti neįgaliosius apibūdinanti „specialumo“ sąvoka (specialiojo ugdymo institucijos, specialieji ugdymosi poreikiai⁶⁹ ir kt.) tampa reikšmingas veiksnys, palaikantis negalios stigmą ir bendrųjų ugdymo standartų neatitikimą. Svarbu ir tai, kad Lietuvos švietimo sistemoje vis dar išlieka nemažai bendrojo ugdymo mokyklų, kuriose neįgaliųjų integracija yra dalinė (Ališauskas, 2008; Ališauskas ir kt., 2011; Grincevičienė, 2005; Gudonis, Mockevičienė, 2008; Miltenienė, 2006, 2008; Ruškus, 2005; Ustilaitė ir kt., 2011), t. y. neįgyvendintas JT Neįgaliųjų teisių konvencijoje deklaruojamas visiškos integracijos principas, todėl neįgalieji yra priversti mokytis specialiose klasėse ar specialiojo ugdymo institucijose⁷⁰. Kadangi Lietuvoje yra tik kelios vidurinį išsilavinimą teikiančios

⁶⁸ Švietimo sistemai kaip laukui būdingas nehomogeniškumas, kadangi švietimo sistema apima skirtingus lygmenis: bendrojo, specialiojo ugdymo, profesinio mokymo, aukštojo mokslo ir kt., iš kurių ir yra sudaryta.

⁶⁹ Lietuvos Respublikos švietimo įstatyme (2011) specialieji ugdymosi poreikiai apibūdinami kaip *pagalbos ir paslaugų ugdymo procese reikmė, atsirandanti dėl išskirtinių asmens gabumų, įgimtų ar įgytų sutrikimų, nepalankių aplinkos veiksnių* (3 str.).

⁷⁰ Ališausko (2008), Ališausko ir kt. (2011), Gudonio, Mockevičienės (2008), Ustilaitės ir kt. (2011) nuomone, integruotą neįgaliųjų mokymą riboja ir bendrojo ugdymo švietimo institucijose esančios psichosocialinės aplinkos kliūtys, t. y. neigiamas pedagogų požiūris į neįgalios mokslivius ir jų

specialiojo ugdymo institucijos, negalią turintys moksleiviai toliau mokosi bendrojo ugdymo sistemoje (vidurinėse mokyklose, gimnazijose arba suaugusiųjų mokymo centruose), siekdami įgyti aukštesniuose švietimo sistemos lygmenyse ir darbo rinkoje reikalingą kultūrinį kapitalą. Neįgalieji, pereidami iš specialaus į bendrojo ugdymo sistemą, patenka į heterogenišką aplinką, kurioje sąveika su įgaliaisiais, o specialaus ugdymo sistemoje – buvusios praktikos įtraukiamos į bendrosios švietimo sistemos lauką (neįgalieji dalyvauja ir elgiasi kaip neįgalieji, jiems sudaroma speciali mokymo programa, pritaikomos mokymo / fizinės aplinkos sąlygos ir pan.).

Dalyvaujant bendrojo ugdymo švietimo sistemos lauke, neįgaliųjų socialinė sąveika (socialinės praktikos) vyksta tiek su kitais moksleiviais (įgaliaisiais), tiek su pedagogais, turinčiais svaresnį kapitalą savo ugdytinių atžvilgiu⁷¹. Švietimo sistemos lauke veikiantys agentai disponuoja didesnius simbolinio ir kultūrinio kapitalo išteklius, kurie suteikia geriausią (ar bent jau geresnį) žinojimą apie negalią turinčių moksleivių poreikius ir ugdymo galimybes bei turi galią nustatyti bei įvertinti jų socialinius, asmeninius ir profesinius gebėjimus⁷² (Foster, MacLeod, 2004; Naugle, Campbell, 2010; Sholl, Mooney, 2002). Šiuo požiūriu reikšmingos tampa švietimo sistemoje veikiančių socialinių veikėjų vertybinės nuostatos, internalizuotos negalios reikšmės, nulemiančios veiksmų praktikas neįgaliesiems (vienodą traktavimą / išskirtinumą, globėjiškumą, diskriminaciją, atleidimą nuo *normalių* mokinio pareigų ir pan.). Galima teigti, kad švietimo sistemoje išlieka aiški normatyvinė tvarka, dėl kurios atsiranda neįgaliųjų struktūrinimas. Ball ir Green (2014), Giangreco, Doyle ir Suter (2014), Lalvani (2013), McLesky et al. (2014) ir Mitchell (2013) nuomonės yra tapачios Neįgaliųjų teisių konvencijos nuostatoms, jog negalią turintys moksleiviai privalo būti ugdomi bendrojo ugdymo sistemoje, užtikrinant įgalinančią aplinką (pritaikant fizinę, mokymosi, psichoemocinę aplinką, įdarbinant įvairių sričių specialistus ir kt.) ir panaikinant bet kokią neįgaliųjų diskriminaciją švietimo sistemoje. Kitaip tariant, neįgaliųjų mokymas turi būti įtrauktas į bendrojo ugdymo sistemą, o ne būti atskira jos dalis. Specialiose mokyklose besimokantys neįgalieji turi

gebėjimus, su neįgaliais moksleiviais dirbančių specialistų (mokytojo padėjėjo, psichologo, specialiojo pedagogo, asistento) trūkumas.

⁷¹ Švietimo sistema gali būti įvardijama kaip viena iš pagrindinių simbolinės prievartos nešėjų šiuolaikinėje demokratinėje santvarkose (Bourdieu, 1984, cit. Kupfer, 2012). Bourdieu (1984) teigimu, švietimo sistemos lauke yra reprodukuojama klasinė sistema ir joje išskylanti klasinė nelygybė, kadangi švietimo sistemos lauko agentai (pedagogai ir įvairių sričių specialistai) disponuoja didesniais simbolinės galios ištekliais: užima aukštesnę vietą švietimo sistemos struktūroje, generuoja didesnes pajamas negu jų ugdytiniai (finansinis aspektas), yra įgiję visuomenėje vertinamą mokytojo poziciją ir įvaizdį (moralinis aspektas), turi sukaupę daugiau profesinės patirties ir pan.

⁷² Neretai specialiose mokyklose besimokantiems neįgaliesiems yra sudaroma adaptuota (*susilpninta*) programa, dėl kurios neįgalus jaunimas susiduria su kliūtimis dalyvauti bendrojo ugdymo (*normalios*) mokyklos lauke. *Susilpninta* mokymo programa atleidžia moksleivį nuo tam tikrų užduočių, taip apribodama neįgalių moksleivių galimybes sukaupti tokį kultūrinį kapitalą (išsilavinimą), kuris būtų tapatus negalios neturinčių moksleivių kultūriniam kapitalui. *Susilpnintas* mokymas tampa didesnės švietimo sistemos lauko agentų (pedagogų, specialiosios mokymo tarnybos atstovų ir kt.) galios išraiška, kurioje kūniškasis sutrikimas tampa neatsiejamas nuo asmens gebėjimų (taip pat ir intelektualinių / mokymosi gebėjimų).

(ap)ribotas socializacijos ir socialinės sąveikos (socialinių praktikų) galimybes, dėl kurių neužtikrinami socialinio teisingumo, lygių galimybių ir nediskriminavimo principai.

Vis dėlto pagrindinės priežastys slypi ne pačioje specialaus ugdymo struktūroje, o nepakankamai neįgaliesiems atvirame bendrojo ugdymo lauke. Bendrojo ugdymo mokyklose dirbančių specialistų veiksmai neretai paremti paternalistiniais mokytojo ir neįgaliojo vaiko santykiais bei pernelyg dideliu globėjiškumu, kurie virsta ydinga praktika – nuolaidžiavimu bei atleidimu nuo įprastų mokinio pareigų (sąmoningai keliami pažymiai, mažiau skiriama užduočių, mažinamas mokymosi krūvis per pamokas ir namuose, atleidžiama nuo brandos egzaminų ir pan.). Dėl šių priežasčių negalią turintys moksleiviai jaučiasi išskirtiniai ir privilegijuotesni (neigiama prasme) negu *sveiki* mokiniai. Pedagogai „demonstruoja“ galią nusprenddami, ar neįgalusis moksleivis yra gebantis įgyvendinti bendrojo ugdymo švietimo sistemos lygmeniui keliamus reikalavimus (mokymasis pagal bendrojo ugdymo programas, pasiruošimas brandos egzaminams, brandos egzaminų laikymas ir pan.)⁷³. Dėl švietimo sistemos lauke egzistuojančios neįgaliųjų segregacijos / diferenciacijos, mokymosi svarbos ir galimybių nuvertinimas lemia neigiamas pasekmes (neaiškias profesines orientacijas, profesinio nekryptingumą, neteisingą profesijos / specialybės pasirinkimą, nepakankamą pasiruošimą brandos egzaminams ir pan.), neįgaliam jaunimui pereinant į kitą švietimo sistemos lygmenį, o vėliau ir į darbo rinką. *Susilpnintas* mokymas ir brandos egzaminų nelaikymas tampa viena esminių pasitraukimo iš švietimo sistemos priežasčių, apribojančių neįgalaus jaunimo tolesnio mokymosi galimybes ir nulemiančių nepakankamą kapitalo kiekį ir specifinį habitus darbo rinkos atžvilgiu (nevykdomą darbo paiešką, nepakankamą profesinės veiklos motyvaciją, pirmenybę valstybes skiriamos pašalpoms ir pan.).

Specialiojo ir bendrojo ugdymo švietimo sistemos pasižymi pakankamai griežta normatyvine, struktūrinančia tvarka, kadangi abiejose sistemose vyrauja asmens ugdymosi gebėjimų vertinimas, iš to kylantis neįgaliųjų ir įgaliųjų suskirstymas ir negalios stigmos įtvirtinimas. Remiantis Lietuvoje (Okunevičiūtė-Neverauskienė, Moskvina, 2014; Šėporaitytė, Tereškinas, 2007) ir kitose šalyse atliktais tyrimais (Garrison-Wade, 2012; Levinson, Palmer, 2005; Naugle, Campbell, 2010), negalią turintis jaunimas, baigęs vidurinę mokyklą, rečiau nusprendžia tęsti mokymąsi profesinėse ar aukštosiose mokyklose⁷⁴, tačiau neįgalus jaunimas turi tokius pat stiprius profesinius siekius ir lūkesčius (nepriklausomai, ar lūkesčiai materializuojami, ar ne) kaip ir negalios neturintys jų bendraamžiai (Bynner, Parsons, 2002; Fichten et al., 2012; Gillies, 2012; Gillies, Pedlar, 2003). Profesinėse ir aukštosiose mokyklose neįgalieji siekia lygiavertiškumo, t. y. nepabrėžia savo

⁷³ Levinson ir Palmer (2005) nuomone, siekiant išvengti neįgaliųjų profesinių, intelektinių, socialinių ir kt. gebėjimų nuvertinimo, švietimo sistemos lauke aktyvią poziciją turi užimti neįgalių moksleivių tėvai, kurie galėtų atlikti tarpininkų ir savo vaikų atstovų vaidmenis įvairiose švietimo sistemos grandyse. Vadovaujantis minėtų autorių požiūriais, tėvai galėtų būti apibūdinami kaip *reikšmingi kiti*, suteikiantys negalią turinčiam jaunimui daugiau galios bendrojo (integruoto) švietimo sistemoje.

⁷⁴ Šis teiginys atsispindi ir Lietuvos kontekste: statistikos duomenimis, tik kas antras negalią turintis moksleivis pasirenka mokymąsi šalies profesinėse ar aukštosiose mokyklose.

negalios ir nesiekia būti išskirtiniai. Šie empiriniai radiniai patvirtina Ruolytės-Verschoore (2013) disertacinio tyrimo metu iškeltą tezę, jog aukštajame moksle dalyvaujančių neįgaliųjų pasitelkiamos priemonės, būdai ir strategijos orientuoti į lygiavertiškumą, kuriuo siekiama geresnės studijų kokybės ir esamų studijų sąlygų kitimo bei lygiavertio neįgaliųjų dalyvavimo aukštosiose mokyklose. Reikšmingomis sąlygomis neįgaliųjų lygiavertiškumui įgyvendinti aukštajame moksle tampa fizinės, mokymosi aplinkos ir paslaugų pritaikymas (Yssel, Pak & Beilke, 2016; Karshak et al., 2010; Timmerman, Mulvihill, 2015) ir šio lygmens institucijose dalyvaujančių agentų (pedagogų, negalios neturinčių studentų ir kt.) požiūriai į neįgaliuosius studentus ir jų dalyvavimo / įtraukties galimybes (Campbell, Gilmore & Cuskelly, 2003; Costea-Barlutiu, Rusu, 2015).

Sukurta grindžiama teorija leidžia daryti išvadą, jog neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu aukštasis mokslas tampa siekiamybe ir gali būti traktuojamas kaip neįgaliųjų įsigalinimo, kartu ir sėkmingo perėjimo prielaida. Išsilavinimas kaip kultūrinio kapitalo forma yra viena svarbiausių įgalinančių sąlygų, lemiančių neįgalaus jaunimo įsitraukimą į darbo rinkos lauką, aktyvios pozicijos jame užėmimą ir simbolinę vertę (gebėjimą konkuruoti su negalios neturinčiais agentais). Todėl vienas svarbiausių tikslų neįgaliesiems tampa kultūrinio kapitalo kaupimas dar dalyvaujant švietimo sistemos lauke ir ypač siekiant aukštojo mokslo, taip potencialiai didinant galią pereiti į darbo rinkos lauką ir veikti jame⁷⁵.

Baigtas mokymasis ir įsitraukimas į darbo rinką gali būti siejami su naujų vaidmenų, įvairių kapitalo formų generavimu ir transformavimu⁷⁶, asmeninės nepriklausomybės pradžia. Šie aspektai ne tik neatsiejami nuo darbo rinkos lauko, bet ir yra jo veikiami, t. y. formuojasi jame. Neįgaliųjų įsigalinimui ir profesinės veiklos praktikoms reikšmingas ne tik kultūrinis kapitalas, bet ir kiti ištekliai: socialiniai, ekonominiai ir fiziniai⁷⁷. Socialinio tinklo agentai suteikia daugiau informacijos apie

⁷⁵ Remiantis Bourdieu (1983; 1986), įgytas išsilavinimas tampa svarbia tvirtos socialinio veikėjo pozicijos ir galios darbo rinkos lauke prielaida, tačiau išsilavinimas / profesija turi atitikti darbo rinkos poreikių struktūrą.

⁷⁶ Pavyzdžiui, kultūrinis kapitalas darbo rinkos lauke gali būti transformuojamas į ekonominį kapitalą, kuris, anot Bourdieu (1986) yra efektyviausias ir suteikiantis agentams daugiausiai galios, be to, nesunkiai gali būti paverčiamas į socialinį ar kultūrinį kapitalą.

⁷⁷ Neįgaliųjų įsigalinimas ir profesinės veiklos praktikos priklauso ir nuo asmens motyvacijos bei profesinių aspiracijų (įgyti kuo daugiau kultūrinio kapitalo, užimti aktyvią poziciją darbo rinkoje, realizuoti profesinius vaidmenis ir pan.). Skirtingų autorių tyrimai atskleidžia neįgaliųjų profesinės motyvacijos skirtumus. Pavyzdžiui, Adomaitienės ir kt. (2012) bei Vinikaitytės-Ruškės ir kt. (2010) tyrimai rodo, jog negalią turintys asmenys mažiau motyvuoti ieškoti darbo ir dalyvauti darbo rinkoje. Kitai nei minėti rezultatai, Rėklaitienės ir kt. (2011) atliktas tyrimas atskleidė, kad neįgaliųjų motyvacija dirbti stipriai išreikšta ir niekuo nesiskiria nuo negalios neturinčių žmonių. Neįgaliųjų (neįgalaus jaunimo) aspiracijas profesinei veiklai atskleidžia ir kitose šalyse atliktos studijos (Ali et al., 2011; Burchardt, 2004; Dag, Kullberg, 2010; Konrad et al., 2012), kuriuose neįgaliųjų motyvacija pasižymi ambivalentiškumu. Pavyzdžiui, Burchardt (2004) ir Muthumbi (2008) tyrimai atskleidžia, kad neįgaliųjų profesinė motyvacija yra aukšta ir nesiskiria nuo „sveikųjų“, tačiau kai kurių autorių pastebėjimu (Anu et al. 2009; Newman et al., 2009; Newman et al., 2011; Shandra, Hogan, 2008), neįgaliųjų motyvaciją ieškoti darbo ir įsitraukti į darbo rinką riboja per žemas išsilavinimas, per mažai paramos ir žinių apie savo teises ir priklausančią paramą, paslaugas ir kt. Livermore et al. (2009) ir Wittenburg, Loprest (2007)

žinomas laisvas darbo vietas, kuriose būtų galima įsidarbinti, atlieka tarpininko funkciją (rekomenduoja) tarp neįgaliojo ir darbdavio ir pan. Disertacinio tyrimo rezultatai, atspindintys socialinių ryšių svarbą darbo paieškos metu, patvirtina anksčiau atliktas studijas (Gaupp, 2003; Hall, Kramer, 2009; Levy, Hernandez, 2009; Šėporaitytė ir Tereškinas, 2007; Trainor, 2008). Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu reikšmingas tampa socialinis kapitalas, ypač kalbant apie pirmąjį darbą, kurio metu vyksta neįgaliųjų profesinės galios įtvirtinimas⁷⁸. Plintant aukštojo mokslo masiškumui, diplomai nebegali būti siejami su sėkme darbo rinkoje, todėl darbo rinkos lauke tarp aukštųjų mokyklų absolventų vyksta kova dėl galios (Saar et al., 2008; Trow, 2007). Neįgaliesiems tampa sudėtinga konkuruoti su analogišką kultūrinį kapitalą sukaupusiais įgaliaisiais dėl to, kad jų fizinis kapitalas (kūniška dimensija) nėra tapatus įgaliųjų fiziniam kapitalui, dėl kurio neįgaliųjų profesiniai gebėjimai tampa kvestionuojami⁷⁹. Šiuo požiūriu profesinis ir aukštasis neuniversitetinis išsilavinimas negalią turinčiam jaunimui suteikia daugiau galios, kadangi šioje struktūrose dalyvaujantys neįgalieji turi ne tik faktinį įrodymą (diplomą), bet ir įgytai profesijai / specialybei reikalingų praktinių įgūdžių, gebėjimų ir patirties, tampančiais pranašumu prieš tuos socialinius veikėjus, kurie tokios patirties neturi⁸⁰.

Neįgalaus jaunimo perėjimui iš švietimo sistemos į darbo rinką svarbus darbo rinkos lauko atvirumas, kurį lemia šalyje įgyvendinama neįgaliųjų užimtumo politika, darbo pasiūlos ir paklausos struktūra, taip pat darbdavių habitus ir veiklos praktikos, nukreiptos į įgalinančios darbo rinkos kūrimą arba uždarumą neįgaliųjų atžvilgiu⁸¹.

nuomone, profesinę neįgalaus jaunimo motyvaciją riboja šalių piniginės paramos sistemos ir prioritetas socialinėms išmokoms, o tai silpnina neįgaliųjų žmogiškojo kapitalo išteklius, mažina galimybę išlaikyti ir vystyti asmens darbingumo potencialą (Lamberg et al., 2010; Lindsay, 2011; Lindsay et al., 2015), stigmatizuoja neįgaliuosius ir kuria jų, kaip negalinčių dirbti, įvaizdį (Howard, 2003; Waddell, Aylward, 2010).

⁷⁸ Reikšmingą vaidmenį perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu užima ir neįgalaus jaunimo tėvai, valdantys pakankamai finansinio kapitalo, t. y. turintys savo darbo organizaciją arba galintys savo vaikams suteikti reikiamų lėšų nuosavai darbo organizacijai įsteigti. Negalią turintys jauni asmenys, kurių tėvai turi užtektinai finansinio kapitalo, įdarbinami tėvų vadovaujamosiose įmonėse, todėl perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką sukelia mažiau įtampos, problemų ir legitimuoja neįgalaus jaunimo profesinę galią ir profesinės veiklos praktikas.

⁷⁹ Išvaizdus kūnas tampa reikšmingu fizinio asmens kapitalo dėmeniu, kuris ypač fizinės negalios atveju tarsi išstumiamas. Fiziškai neįgalus kūnas yra supriešinamas su sveiku, patraukliu ir tokia prieštara ypač atsispindi darbo rinkos lauke.

⁸⁰ Profesinėse ir aukštosiose neuniversitetinėse mokyklose svarbią reikšmę turi su darbu susijusių programų (angl. *work-based*) įgyvendinimas, kurių metu intensyvūs praktiniai užsiėmimai leidžia geriau perprasti pasirinktos profesijos specifiką ir ugdo jai reikalingų darbinius įgūdžius. *Daugiau* sėkmingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbą rinką *garantių* sukuria ne tik išsilavinimo faktas (diplomas), bet ir į darbo rinkos lauką orientuotų žinių ir gebėjimų vystymas. Universitetinės mokyklos šiuo požiūriu turi mažiau privilegijų, kadangi paprastai studijų procesas labiau orientuotas į holistinį-teorinį pasirinktos specialybės pažinimą nei į konkrečios profesijos orientacijas (Shandra, Hogan, 2008).

⁸¹ Lietuvai, kaip ir daugeliui posovietinių šalių, būdingi žemi jaunimo užimtumo rodikliai ir darbo paklausos neatitiktanti pasiūla. Šias problemas daugiausia nulėmė pereinamojo laikotarpio ekonomikos atsiradimas (žlugus socialistinei santvarkai), neįtvirtinta nauja užimtumo sistema ir neįgaliųjų socialinė politika. Kitas reikšmingas aspektas yra Lietuvos darbo rinkoje vyraujanti akivaizdi miesto ir kaimo takoskyra darbo pasiūlos struktūroje. Dėl šios priežasties atokiau nuo didmiesčių gyvenantys neįgalieji

Naudingumo, darbo našumo ir finansinio kapitalo kaupimo principais paremtose *racionaliose* verslo praktikose asmens neįgalumas tampa mažiau produktyvaus darbuotojo vaizdinį kurianti savybė (Rioux, 2003; Russell, 2002). Neįgaliojo produktyvumas darbo rinkoje visuomet lyginamas su įgaliojo, jei neįgaliam darbuotojui reikia pritaikyti darbo aplinką ar sudaryti sąlygas (pritaikyti darbo vietą, užimtumo krūvį, skirti nedarbingumo dienų, kai išvykstama reabilitacijai, asistento darbo vietoje paslaugas ir pan.), atsiranda poreikis keisti ir patį darbo rinkos lauką. Šie pokyčiai reikalauja į neįgaliųjų įdarbinimą orientuoto darbdavių habitus ir jo nulemtų veiklos praktikų, taip pat laiko, teisinių įsipareigojimų ir finansinių išteklių. Kadangi darbdaviai turi visišką apsisprendimo laisvę dėl darbuotojo įdarbinimo (Stevens, 2002), negalią turinčio darbuotojo įtrauktis į darbo organizaciją gali būti suvokiama kaip netikslinga⁸². Atliktas disertacijos tyrimas leidžia daryti išvadą, jog darbo rinkos lauke egzistuojantis darbdavių *habitus* suponuoja tam tikrą elgesį su neįgaliaisiais. Jeigu darbdaviai savo šeimoje ar artimųjų rate turi asmenį su negalia, jeigu yra mokęsi / studijavę su neįgaliaisiais arba turi darbo su neįgaliaisiais gerosios patirties, jie galėtų turėti teigiamų nuostatų, kurios būtų eksternalizuojamos per įdarbinimo praktikas (sprendimą įdarbinti neįgalų darbuotojų, sudaryti tinkamas darbo sąlygas ir pan.). Perėjimo fenomenas atskleidžia, jog neįgalieji darbo rinkos lauke mėgina įgyvendinti veiklos praktikas, keičiančias požiūrį į neįgaliuosius, t. y. ieško informacijos apie Lietuvoje teikiamą finansinę paramą darbdaviams, neįgaliųjų užimtumo politiką ir pan. Taip stengiamasi patvirtinti, kad negalią turinčio darbuotojo įdarbinimas gali būti naudingas darbdaviui (darbo organizacijai) ne tik žmogiškaisiais ištekliais, bet ir finansiškai. Aktyviomis pastangomis neįgalieji siekia įtvirtinti savo galią darbo rinkos lauke (neįgalumą keisti *įgalumu*), keisti *žinojimą* apie neįgaliuosius (kartu ir pačią negalios sampratą) ir taip veikti darbdavių *habitus* ir veiksmus, orientuotus į neįgaliųjų užimtumą.

Kaip pažymi Bourdieu (1985; 2003), kūnas įkūnija socialiniame lauke besiformuojantį / formuojamą *habitus* ir suteikia individams elgesio gaires ir pojūtį,

yra apriboti regione vyraujančios darbo pasiūlos ir paklausos struktūros. Regioniniai skirtumai ir jų poveikis neįgalus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinkos galimybėms atsiskleidžia ir kitų šalių autorių (Charema, 2013; Dore, Benz, 1998; Fabian, 2007; Izzo, Lamb, 2003) darbuose. Gil-Kashiwabara et al. (2007), Trainor et al. (2008) ir Wagner et al. (2005) nuomone, tokia situacija egzistuoja dėl nepakankamo teisinio reguliavimo, t. y. teisiniuose dokumentuose skiriama per mažai dėmesio regionuose, t. y. toliau nuo didmiesčių ar miestų centrų gyvenančių neįgaliųjų užimtumui skatinti ir remti. Minėti tyrimai leidžia daryti prielaidą, jog neįgaliesiems orientuotų užimtumo priemonių kūrimas, atsižvelgiant į regioninius skirtumus nacionaliniu lygmeniu, sudarytų prielaidas sėkmingesniai neįgalus jaunimo perėjimui iš švietimo sistemos į darbo rinką. Lietuvoje asmenų su negalia įsidarbinimo galimybes taip pat riboja vyraujantis neigiamas požiūris į negalią ir neįgaliuosius. Neįgalieji tebėra suvokiami kaip priklausomi, reikalaujantys globos, negebantys pilnavertiškai dalyvauti socialiniame gyvenime, susiduriantys su veiklos apribojimais ir pan. (Pocius, 2008; Ruškus, 2007; Šėporaitytė, Tereškina, 2007; Vinikaitytė-Ruškė ir kt., 2010; Žalkauskaitė, Unt ir Brazienė, 2015).

⁸² Hernandez et al. (2008), Kaye, Janes ir Jones (2011) tyrimai atskleidžia, kad darbo rinkoje vis dar vyrauja stereotipinis, išankstinis nusistatymas, neįgaliojo kaip darbdavio naštos suvokimas.

kurie yra eksternalizuojami kūnu⁸³. Neįgalus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu reikšmingą vietą užima negalios stigma (kūniškas sutrikimas) ir negalios fakto „manipuliacijos“ perėjimo metu sąveikaujančiose švietimo ir darbo rinkos sistemose. Galima teigti, kad negalios stigma yra inkorporuota į asmens habitus ir nulemia specifinę neįgaliųjų bei įgaliųjų sąveiką (veiksmų praktikas). Remiantis Goffman (1963), pateikiama stigmos koncepcija, diskredituotą negalią (aklumą, judėjimo negalią) turintis jaunimas negali nuslėpti sutrikimo fakto, todėl viena svarbiausių užduočių tampa valdyti įtampą tarp *publikos (įgaliųjų)* lūkesčių ir asmeninių gebėjimų bei galimybių. Diskredituotą stigmą turintys neįgalieji švietimo sistemos ir darbo rinkos lauke veikiantiems agentams (pedagogams, darbdaviams ir kt.) turi įrodyti savo galią siekti išsilavinimo, būti profesiskai aktyviais bei turinčiais galią darbo rinkos struktūroje (kartu ir keisti biomedicininį požiūrį į negalią). Kitokia situacija susiklosto diskredituojamos stigmos atveju, kai neįgaliojo tapatumas įgaliesiems nėra žinomas ar akivaizdžiai matomas (somatiniai, regėjimo, klausos sutrikimai). „Nematomos“ stigmos atveju neįgalusis yra aktyvus veikėjas, turintis galią kontroliuoti visuomenės žinojimą apie jo negalią dviem strategijomis: atskleidimu arba nuslėpimu⁸⁴. Neįgaliųjų dalyvavimas švietimo sistemoje ir darbo rinkoje (kartu ir perėjimo fenomenas) atspindi neįgaliųjų įsigalavimo siekį ir *neįgaliųjų kaip negalinčių* vaizdinio destigmatizaciją, tokiomis strategijomis *perkūnija* ir pačią negalios sampratą. Negalios atsiradimas asmens biografijoje sutrikdo iki tol buvusias profesinio aktyvumo praktikas ir lemia asmeniui reikšmingus fizinio, ekonominio, socialinio kapitalo pokyčius. Svarbu ir tai, jog iki negalios atsiradimo asmenys dalyvauja su įgaliųjų habitus, kuris atsiradus negaliai keičiasi. Kitaip tariant, atsiradus negaliai asmenys pradeda veikti kaip neįgalieji, subjektyviai patirdami ir išgyvendami į kūną inkorporuotą kūno sutrikimą, kuris rekonstruoja iki tol buvusį *habitus* ir socialines praktikas.

⁸³ Analizuodamas kūno problematiką Bourdieu (1986, cit. Thorpe, 2009) išskiria ir vyrų bei moterų skirtumus, pabrėždamas, jog būtent lytis gali tapti dominuojančiųjų ir dominuojamųjų socialinių grupių pozicijas nulėmiančiu veiksmu. Neįgalių vyrų ir moterų padėties darbo rinkoje skirtumais besidomintys tyrėjai (Szymanski et al., 2003; Noonan et al., 2004; Lindstrom, 2008) pabrėžia, kad tiek pereinant į darbo rinką, tiek dalyvaujant joje negalią turinčios moterys susiduria su dviguba stigma lytiškumo ir negalios požiūriu. Atlikti tyrimai (Dore, Benz, 1998; Jones et al., 2003; Rigg, 2005; Betz, 2005; Shandra, Hogan, 2008 ir kt.) rodo, kad negalią turinčios moterys dažniau negu neįgalūs vyrai užima neaktyvią poziciją darbo rinkoje (nedirba ir (ar) nieiškio darbo), mažiau pasitiki savimi, pasižymi mažesniais profesinio gyvenimo siekais bei motyvacija, taip pat dažniau patiria profesinę segregaciją.

⁸⁴ Kai kurie tyrimai (Baldrige, Swift, 2013; Marshak et al., 2010; Shattuck et al., 2014) rodo, kad negalią turintys asmenys, dalyvaudami įvairiose švietimo sistemos grandyse, ypač aukštajame moksle, vengia atskleisti „nematomą“ savo negalią, siekdami išvengti negalios stigmos, todėl diskredituojamą stigmą turintys neįgalieji neretai pasirenka *tylėjimo* taktiką. Negalios „nuslėpimo“ / užmaskavimo taktikas dalyvaujant švietimo sistemoje (ypač aukštajame moksle) taip pat atskleidžia tyrimai, kuriuose analizuojami psichikos ligomis sergančių jaunų asmenų patirtys ir požiūriai (Collins, Mowbray, 2005; Kranke et al., 2013; Marshak et al., 2010).

3.7. Tyrimo ribotumai

Nagrinėjant neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną Lietuvoje ir konstruojant jį pagrindžiančią teoriją, iškilo keli tyrimo ribotumai.

Pirmasis tyrimo ribotumas susijęs su tiriamųjų intimi. Tyrime dalyvavę neįgalūs jauni asmenys turėjo fizinę negalią bei sensorinius (klausos ir regėjimo) sutrikimus, tačiau atliekant tyrimą nepavyko atskleisti psichikos, intelekto ir raidos sutrikimų turinčio jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką patirčių, nors šios negalios yra vienos iš labiausiai stigmatizuojamų įvairiose socialinio gyvenimo srityse. Tik du informantai tyrimo metu mokėsi ir dirbo, t. y. derino studijas ir profesinę veiklą. Iš dalies studijų ir darbo derinimą (galimybes, kliūtis, priežastis, įsiterpiančius veiksnius ir kt.) *padengia* neįgalaus jaunimo interviu, atskleidžiantys šių sričių derinimo patirtis praeityje. Disertacijos autorės nuomone, ateities moksliniai tyrimai galėtų būti orientuoti į Lietuvoje gyvenančio neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką patirtis, atsižvelgiant į skirtingas negalias, šalies regioninius skirtumus, išsilavinimo lygį, skirtingų rūšių kapitalo formavimosi prielaidas ir kt.

Antrasis tyrimo ribotumas – tai giluminių interviu kaip duomenų rinkimo metodo pasirinkimas ir jo taikymas. Kiekviename interviu buvo atsisakoma bet kokių išankstinių klausimų gairių, tačiau tyrime dalyvavo keli jauni asmenys, kurie sutiko dalyvauti, jei iš anksto bus atsiųsti klausimai ir taip bus sudaryta galimybė atsakyti į juos raštu. Toks neįgalaus jaunimo apsisprendimas buvo gerbiamas, o interviu raštu nebuvo traktuojamas kaip nukrypimas nuo ideologinių metodo pozicijų. Kadangi tyrėja jau buvo atlikusi nemažai giluminių interviu, juose atsiskleidžiančios pasakojimų siužetinės linijos leido kelti pagrindinius klausimus, susijusius su neįgalaus jaunimo perėjimu iš švietimo sistemos į darbo rinką. Sudaryti klausimai buvo išsiųsti elektroniniu paštu to pageidavusiems informantams, o vėliau gauti jų atsakymai kėlė naujų klausimų, kuriais interviu buvo papildomi ir pakartotinai išsiunčiami informantams. Tokiam interviu reikėjo nemenkų informantų laiko sąnaudų ir galbūt nesudarė galimybių aptarti klausimų, kurie būtų kilę *gyvo* interviu metu *čia ir dabar*.

Vadovaujantis GT konstravimo principais, duomenų rinkimas ir analizė turi būti vykdoma paraleliai, kad būtų galimybė vystyti tolesnes tematines interviu gaires. Atliekant tyrimą šį nuoseklumą ne visuomet pavyko išlaikyti, kadangi įvairių veiklos sričių organizacijoms išsiuntus prašymo laišką vos per dvi savaites buvo išreikštas didelis neįgalaus jaunimo susidomėjimas tyrimu ir noras pasidalinti patirtimis apie perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką. Kai interviu vyko ne Kaune, disertacijos autorė sąmoningai stengėsi susitarti dėl kelių susitikimų tą pačią dieną toje pačioje vietovėje, todėl ne visuomet buvo galimybė nuodugnai peržiūrėti vieno interviu metu gautą informaciją ir sistemingai pereiti prie kito. Svarbi GT konstravimo proceso dalis yra atmintinių rašymas, tačiau šis aspektas, atliekant tyrimą, nebuvo išplėtotas ir sistemingas, o veikiau epizodiškas ir nenuoseklus.

IŠVADOS

1. Analizuojant neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, Bourdieu lauko teorija leidžia atskleisti, kokios yra neįgalaus jaunimo socialinės praktikos perėjime sąveikaujančiose struktūrose – švietimo sistemoje ir darbo rinkoje, kaip neįgalūs jauni asmenys keičia švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų struktūrą ir atvirumą, kaip habitus ir disponuojamas kapitalas paveikia neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką bei kaip neįgalieji akumuliuoja ir įtvirtina galią, kuri jiems leistų save pozicionuoti ir įsitraukti į konkurenciją su negalios neturinčiais socialiniais agentais.
2. Sukurta grindžiama teorija „Neįgaliųjų į(si)galinimas: turi įrodinėt nuolat, kad tu gali“ atskleidžia, kad neįgalaus jaunimo galia švietimo sistemoje, pereinant į darbo rinką ir dalyvaujant joje, priklauso tiek nuo pačių neįgaliųjų įsigalinimo (specifinio *habitus* ir disponuojamų kapitalų, subjektyvaus požiūrio į negalią, negalios atskleidimo taktikų ir pan.), tiek ir nuo įgalinimo, kurio sąlygas kuria švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose (struktūrose) veikiantys agentai (pedagogai, darbdaviai, neįgaliųjų tėvai, reikšmingi kiti ir pan.), pasižymintys savitu *habitus* (interiorizuotomis negalios sampratomis ir iš to kylančiu požiūriu į neįgaliuosius) ir kapitalu. Neįgalaus jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką atskleidžia, jog neįgalieji keičia pozicijas, siekdamas įgyti galią bei keisti švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų atvirumą, kuris įgalintų ir leistų neįgaliesiems siekti išsilavinimo ir užimtumo. Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos perėjimo į darbo rinką sėkmė priklauso nuo sąlygų sudarymo sąveikaujančiose struktūrose, kurios veikia neįgaliųjų gebėjimą konkuruoti su negalios neturinčiais socialiniais agentais.
3. Neįgaliųjų profesinio aktyvumo siekis ir orientacija į perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką atskleidžia, kad neįgalieji per *habitus* mėgina reprodukuoti egzistuojančias švietimo sistemos ir darbo rinkos praktikas, įnešdami į šias struktūras savitas praktikas. Taip švietimo sistemos ir darbo rinkos laukai iš naujo struktūruojami (perstruktūruojami), o juose veikiantys neįgalieji per savitas į(si)galinimo praktikas keičia švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų struktūras bei poziciją jose, perėjimo struktūrose veikiančių įgaliųjų nuostatas, požiūrius ir veiksmų praktikas. Neįgaliųjų *habitus* ir veiklos praktikos, orientuotos į išsilavinimą ir dalyvavimą darbo rinkoje, sudaro prielaidas, jog neįgalieji bus suvokiami kaip įgalieji, gebantys užimti ir išsaugoti aktyvias pozicijas švietimo sistemos ir darbo rinkos struktūrose, nepaisant egzistuojančios negalios stigmos (kitoniškumo).
4. Jauni neįgalieji perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką metu gali būti įvardijami kaip į(si)galinimo siekiantys agentai, kurių veiklos praktikos yra nukreiptos į tvirtos pozicijos darbo rinkos lauke užėmimą (įsidarbinimą, pasitenkinimą darbu ir kt.) ir kapitalo (ypač ekonominio) kaupimą. Neįgalūs jauni asmenys perėjimo metu siekia įgyti dominuojančią poziciją, tačiau tokiai pozicijai ir „dirbančiojo“ statusui pasiekti reikšmingi tampa kiti agentai, veikiantys tiek švietimo sistemos, tiek darbo rinkos laukuose. Švietimo sistemoje ir darbo rinkoje

veikiantys įgalieji (dominuojantieji) paveikia (įgalina arba apriboja) neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sėkmę. Kitaip tariant, švietimo sistemos ir darbo rinkos lauke veikiantys agentai (mokytojai, dėstytojai, darbdaviai, tėvai, kolegos ir kt.), disponuodami įvairių kapitalo formų ištekliais, turi galios daryti poveikį neįgalaus jaunimo perėjimo sėkmei arba, priešingai, apriboti galimybes.

5. Švietimo sistemos lauke neįgalumas tampa faktine savybe, reprezentuojančia asmens mokymosi galimybes / gebėjimus ir suteikiančia neįgaliesiems subordinuotą poziciją, kuri priklauso ir nuo didesnę simbolinę, ekonominę ir kultūrinę galią turinčių agentų (pedagogų). Švietimo sistemoje dirbantys įvairių sričių pedagogai veikia neįgaliųjų įtraukties į mokyklos bendruomenę galimybes, (ne)lygiateisio dalyvavimo ir (ne)diskriminavimo sąlygas, kurios turi poveikį tolesniam neįgaliųjų dalyvavimui švietimo sistemoje (ankstyvam išskitimui iš jos ir tolesnio mokymosi galimybėms). Šiuo požiūriu profesinio ir aukštojo mokslo sistemos yra atviresnės neįgaliesiems, jose sudaromos palankesnės dalyvavimo ir lygybės sąlygos, veikiančios aktyvų neįgaliųjų lygiavertiškumo siekį. Neįgalieji švietimo sistemos lauke siekia patvirtinti ir įtvirtinti profesinę galią, determinuojančią socialinio veiksmo pobūdį darbo rinkos lauke (profesines preferencijas, profesinio tapatumo iškristalizavimą, aktyvios pozicijos darbo rinkoje siekį, neaktyvią poziciją darbo rinkoje ir pan.).
6. Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno analizėje įvertintas darbingumo lygis ir jo procentinė išraiška tampa vieni svarbiausių neįgaliųjų galią darbo rinkos lauke apribojančių veiksnių, kadangi neįgalusis niekuomet neturi „pilno“ darbingumo. Lietuvoje egzistuojanti neįgalumo ir darbingumo vertinimo sistema tebėra paremta medicininio požiūriu į negalią, kadangi medicininiai kriterijai išlieka svarbiausi vertinant asmens neįgalumo ir darbingumo lygį. Neįgaliųjų darbingumo lygis determinuoja neįgaliųjų poziciją įgaliųjų atžvilgiu, todėl darbo rinkoje vyksta nuolatinė kova tarp neįgaliesiems primetamų normų, kylančių dėl asmens profesinės galios įvertinimo.
7. Neįgalus jaunimas turi galią paveikti perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką procesą priklausomai nuo *habitus*, disponuojamo socialinio, ekonominio, kultūrinio, fizinio kapitalo. Neįgaliųjų dalyvavimas su *habitus* keičia švietimo sistemos ir darbo rinkos struktūras, tačiau *habitus* yra veikiamas ir tam tikrų resursų (neįgaliųjų turimo kapitalo). Socialinis kapitalas – tai naudingi neįgaliųjų socialiniai ryšiai, paveikiantys perėjimo proceso sėkmę, ypač kalbant apie pirmąjį darbą. Visi neįgalieji disponuoja tam tikrus valstybės nustatyta tvarka skiriamus ekonominio kapitalo išteklius (pavyzdžiui, netekto darbingumo pensija, įvairių tipų stipendijos švietimo sistemoje dalyvaujantiems neįgaliesiems). Subjektyviai įvertintas kaip pakankamas, t. y. asmens poreikius tenkinantis, finansinis kapitalas yra viena svarbiausių priežasčių, dėl kurių neįgalus jaunimas praranda motyvaciją siekti „dirbančiojo“ statuso ir įtvirtinti profesinę galią darbo rinkos struktūroje. Fizinis kapitalas – tai asmens kūnas ir jo kūniškas sutrikimas. Neįgalus kūnas individų panašumą ir išskirtinumą lyginančioje sistemoje tampa neįgaliojo asmens

žymekliu ir stigma, kurie atspindi nukrypimą nuo įgaliaus (sveiko) kūno normų. Nematomą (diskredituojamą) negalią turintys asmenys turi galimybę manipuluoti negalios atskleidimo strategijomis (nuslėpti kūniško sutrikimo faktą), taip įgaudami daugiau pranašumų pereinant iš švietimo sistemos į darbo rinką.

8. Perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeno analizė atskleidžia skirtingus neįgaliaus jaunimo perėjimo (profesinio kelio) diskursus, kurie leidžia perėjimą traktuoti kaip daugiaplanį ir kintantį procesą, pasižymintį galios / negalios įverčių nulemtomis skirtingomis perėjimo variacijomis (trajektorijomis). Neįgaliaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką trajektorijos yra neatsiejamos nuo šalyje įgyvendinamos socialinės politikos, švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų struktūros, juose veikiančių agentų (neįgaliųjų ir negalios neturinčių) habitus ir turimų kapitalų. Dalis tyrimo metu išsikristalizavusių neįgaliaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką trajektorijų yra analogiškos Sackmann ir Wingens (2003, cit. Brzinsky-Fay, 2006) išskirtiems jaunų asmenų perėjimo tipams: *lūžio* (angl. *rupture*) (švietimo sistema → darbo rinką) būdingas negalią turintiems jauniems asmenims, kurie baigę mokslą (tyrimo atveju – profesinį ar aukštąjį) sėkmingai įsidarbino ir nepatyrė bedarbystės epizodų; *sintezės* (angl. *fusion*) tipas (švietimo sistema → darbo rinką → švietimo sistema) atsiskleidžia tarp neįgaliųjų, kurie įgiję profesinį ar aukštąjį išsilavinimą sėkmingai perėjo į darbo rinką (įsidarbino), tačiau pakartotinai grįžo į švietimo sistemą, siekdami įgyti aukštesnį išsilavinimą ar keisti profesiją (sintezės tipui būdingas ir darbo bei mokymosi derinimas); *sujungimo* (angl. *bridge*) tipui (švietimo sistema → dalyvavimas mokymuose → darbo rinką) būdingas nuoseklus dalyvavimas švietimo sistemoje, bedarbystės laikotarpį užpildant dalyvavimu mokymuose (tyrimo atveju – dalyvaujant profesinės reabilitacijos programoje).

Lūžio, sintezės ir sujungimo tipai apibūdina ir atspindi sėkmingą neįgaliaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką, tačiau atliktas tyrimas leidžia nustatyti ir nesėkmingą perėjimą. Pavyzdžiui, perėjimo trajektorija „švietimo sistema → darbo rinką → (ilgalaikės) bedarbystės laikotarpis“ atitinka Sackmann ir Wingens (2003, cit. Brzinsky-Fay, 2006) išskirtą *pokyčio* (angl. *change*) tipą, o trajektorija „švietimo sistema → darbo rinką → bedarbystės laikotarpis → švietimo sistema“ – *pertrūkį* (angl. *interruption*), kuriam būdingas įsidarbinimas įgijus išsilavinimą, profesinį aktyvumą keičiantis nedarbo laikotarpiu ir pakartotinis grįžimas į švietimo sistemą (tyrimo atveju – aukštesnio išsilavinimo siekimas arba specialybės keitimas). Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, jog negalios atsiradimo laikas asmens biografijoje lemia neįgaliaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką skirtumus. Neįgalieji, kurie iki negalios atsiradimo buvo sėkmingai perėję į darbo rinką, patiria kardinalių biografijos ir profesinės veiklos pokyčių, neretai nulemiančių darbo netekimą, ilgalaikės bedarbystės periodą (darbo rinką → bedarbystės laikotarpis → ilgalaikė bedarbystė) arba pakartotinį grįžimą į švietimo sistemą / dalyvavimą profesinės reabilitacijos programose (darbo rinką → bedarbystės laikotarpis → švietimo sistema / dalyvavimas mokymuose).

9. Šalyje įgyvendinama švietimo ir darbo rinkos politika lemia švietimo sistemos ir darbo rinkos laukų atvirumą neįgaliesiems. Lietuvoje įgyvendinama švietimo politika formuoja bendrą švietimo sistemos lauką, jį legitimuoja ir tam tikru požiūriu turi galią keisti švietimo sistemos lauko struktūrą, jo atvirumą neįgaliųjų atžvilgiu. Analogišką poziciją galima taikyti ir apibūdinant įdarbinimo politiką, kuri ne tik atlieka reguliacinę funkciją darbo rinkos lauke, bet kartu yra ir neatsiejama neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką sąlyga, lemianti sėkmingesnį neįgaliųjų įsitraukimą į darbo rinką ir dalyvavimą joje. JT Neįgaliųjų teisių konvencijos ratifikavimas nulėmė Lietuvos įsipareigojimą įgyvendinti Konvencijos nuostatas praktiniu lygmeniu, tačiau šalies politikoje egzistuojantis atotrūkis ir nepakankamos įstatymų korekcijos sudaro kliūtis neįgaliųjų padėties pokyčiams perėjime sąveikaujančiuose švietimo sistemos ir darbo rinkos laukuose. Lietuvos švietimo politikoje egzistuojanti „specialumo“ sąvoka, pavyzdžiui, specialieji ugdymosi poreikiai, diskredituoja ir stigmatizuoja negalią turinčius asmenis, neatitinka *bendrumo* normų bei Konvencijoje deklaruojamos neįgaliųjų teisės į nediskriminavimą ir lygias galimybes. Įstatymų lygmeniu specialiojo ugdymo mokyklos nėra eliminuojamos iš švietimo sistemos lauko, be to, dėl neįgalaus moksleivio mokymas gali vykti specialiose klasėse. Švietimo sistemoje išliekantis nemažas specialiųjų mokyklų / ugdymo centrų skaičius atskleidžia, jog Neįgaliųjų teisių konvencijoje skelbiami universalus dizaino (visiems tinkančio švietimo) ir visiškos įtraukties (visiškos integracijos) principai (24 str.) Lietuvos švietimo sistemoje, ypač bendrojo ugdymo grandyje, dar lieka neįgyvendinti. Remiantis neįgaliųjų dalyvavimo švietimo sistemoje statistiniais rodikliais, Lietuvoje tik kas antras negalią turintis jaunas asmuo, baigęs bendrojo / specialaus ugdymo švietimo instituciją, tęsia mokymąsi profesinėje ar aukštojoje mokykloje. Likusieji neįgalieji apsiriboja bendrojo ugdymo sistemos baigimu ir taip iškrepta iš švietimo sistemos, neįgiję profesijos / specialybės, susidurdami su nesėkmingo perėjimo į darbo rinką / nedarbo rizika. Tokios tendencijos atskleidžia, jog egzistuoja neįgaliųjų perėjimą iš bendrojo ugdymo į profesinio ar aukštojo mokslo sistemas neigiamai paveikiančios sąlygos (ne visiška integracija, universalus dizaino principų neužtikrinimas, bendrųjų ugdymo standartų neatitikimas, nepritaikyta mokymo aplinka, specialistų trūkumas ir kt.). Ankstyvas pasitraukimas / iškritimas iš švietimo sistemos mažina sėkmingo neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką galimybes ir kelia ilgalaikio nedarbo riziką. Nuo 2009 m. įsigaliojusios Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymo pataisos suteikia galimybę sunkią negalią (iki 25 proc. darbingumo lygį) turintiems neįgaliesiems registruotis Darbo biržoje „darbo ieškančio asmens“ statusu, tačiau minėtas įstatymas prieštarauja NDNT asmens darbingumo lygio apibrėžimui, kuriame teigiama, jog asmuo, kuriam nustatytas 0–25 % darbingumo lygis, laikomas *nedarbingu*. Nedarbingumo sąvoka prieštarauja ir Lietuvoje įgyvendinamos neįgaliųjų užimtumo politikos gairėms bei ADRP priemonėms bei sąlygoja neįgaliųjų asmenų segregaciją ir diskriminaciją darbo rinkoje. Be to, nedarbingumo terminas neatitinka Neįgaliųjų teisių konvencijos 27

str. nuostatų, kuriame apibrėžiama neįgaliųjų teisė turėti lygias galimybes ir nepatirti diskriminacijos dėl neįgalumo visais klausimais, susijusiais su visomis užimtumo formomis, įskaitant įdarbinimo sąlygas, priėmimo į darbą procedūras ir kt. Dėl šių priežasčių nedarbingumo sąvoka turi būti eliminuota iš visų neįgaliųjų socialinės politikos sričių, didinant neįgaliųjų įsidarbinimo galimybes atvirumu grįstoje darbo rinkoje, profesinio mokymo ir darbo sąlygų užtikrinimą viešajame ir privačiame sektoriuose.

REKOMENDACIJOS

Neįgaliam jaunimui:

- domėtis profesinių ir aukštųjų mokyklų siūlomomis mokymo / studijų programomis;
- tolesnio mokymosi / studijų pasirinkimo klausimus (galimybes) aptarti su tėvais ir pedagogais;
- apie mokymosi metu patiriamas kliūtis ir sunkumus atvirai kalbėtis su tėvais bei švietimo sistemoje dirbančiais specialistais. Siūlyti patiriamų sunkumų ir kliūčių įveikimo strategijas / būdus;
- vengti ydingo atsisakymo laikyti brandos egzaminus;
- domėtis specialybių ir specialistų poreikiu darbo rinkoje;
- susipažinti su kitais profesinėje ar aukštojoje mokykloje besimokančiais neįgaliaisiais studentais, būti matomais ir aktyviais savo *Alma Mater*;
- nespekuoti negalia, siekiant geresnio įvertinimo ar atleidimo nuo esamų pareigų;
- išnaudoti mokymosi / studijų metu siūlomas galimybes: tarptautines mainų programas, stažuotes ir pan.;
- studijų praktiką vertinti kaip reikšmingą praktinę patirtį, galinčią suteikti geresnes perėjimo į darbo rinką galimybes;
- nesitapatinti su kitų neįgaliųjų nesėkmingomis perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką patirtimis;
- aktyviai visais įmanomais būdais ieškoti darbo: kreiptis į teritorinius Darbo biržos filialus, domėtis darbo skelbimais interneto portaluose, spaudoje, taip pat pasinaudoti pažįstamų rekomendacijomis;
- įsitraukti į savanorišką veiklą, kuri gali suteikti naujų gebėjimų, socialinių ryšių, „užpildyti“ bedarbystės laikotarpį;
- suvokti, kad socialinės išmokos neturėtų būti vienintelis pajamų šaltinis;
- domėtis neįgaliesiems orientuota teisine baze ir mokymosi / darbo metu teikiama parama.

Neįgalaus jaunimo tėvams / globėjams:

- diskutuoti su vaikais apie dalyvavimo švietimo sistemoje patirtis, nustatyti mokymosi metu kylančias problemas ir jas spręsti;
- atstovauti negalią turinčių vaikų interesams ugdymo institucijose: dalyvauti sudarant individualius mokymosi planus, įvertinant specialiuosius ugdymo poreikius, bendradarbiauti su mokykloje dirbančiais specialistais (pedagogais, socialiniais darbuotojais, psichologais ir kt.);
- skatinti neįgalius vaikus, baigusius bendrojo lavinimo mokyklas, laikyti brandos egzaminus. Domėtis studijų programomis ir nustatyti, kurios geriausiai atitinka neįgalaus vaiko gebėjimus ir polinkius;

- užmegzti ryšius su kitų negalią turinčių moksleivių tėvais, dalintis patirtimi ir spręsti aktualius institucijos prieinamumo ir mokymosi kokybės klausimus;
- domėtis teisine baze, reglamentuojančia lygiavertį neįgaliųjų dalyvavimą švietimo sistemoje, integruoto mokymo teisę, mokymosi metu teikiamą paramą ir kt.

Specialiojo ugdymo institucijų specialistams:

- užtikrinti, kad specialiojo ugdymo institucijų fizinė ir mokymosi aplinka būtų tinkama skirtingas negalias turintiems moksleiviams;
- rengti nacionalinių ir tarptautinių fondų projektus, kurių pagrindu būtų gaunama reikiamų lėšų fizinei ir mokymosi aplinkai pritaikyti specialiosiose ugdymo institucijose;
- į specialiųjų poreikių turinčių moksleivių ugdymo procesą įtraukti jų tėvus;
- pastebėti ir spręsti kylančius konfliktus, patyčias, taip pat fizinių, psichologinių ir kitokio pobūdžio smurtą švietimo institucijose. Į problemų sprendimą įtraukti moksleivių tėvus, bendradarbiauti su institucijoje dirbančiais specialistais (socialiniais pedagogais, socialiniais darbuotojais, psichologais);
- dalyvauti profesinės kvalifikacijos kursuose, kuriuose būtų įgyjamos naujų (praktinių) žinių ir gebėjimų konfliktų valdymo, problemų sprendimo, mokymo kokybės ir kt. klausimais;
- priimti atitinkamų studijų sričių (specialiosios pedagogikos, psichologijos, socialinio darbo, slaugos ir kt.) studentus atlikti praktiką, bendradarbiauti su neįgaliais vaikus auginančių tėvų draugijomis, neįgaliųjų NVO;
- gerai išmanyti teisinę bazę, reglamentuojančią lygiavertį neįgaliųjų moksleivių dalyvavimą švietimo sistemoje, mokymosi metu teikiamą paramą, specialaus ugdymo organizavimo principus ir kt.;
- užtikrinti, kad skiriamos užduotys būtų adekvačios neįgalaus moksleivio mokymosi gebėjimams. Nedaryti mokymo „lengvatų“ ir neatleisti neįgalaus moksleivio nuo *normalių* mokinio pareigų;
- į ugdymo procesą įtraukti individualius perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką planus;
- švietimo politikos formuotojams teikti į neįgaliųjų ugdymą orientuotas, praktika grįstas rekomendacijas specialiųjų poreikių vaikų mokymo kokybės gerinimo ir kt. klausimais .

Bendrojo ugdymo institucijų specialistams:

- šalinti bendrojo ugdymo institucijoje kylančias aplinkos prieinamumo, mokymosi kliūtis ir siekti, kad mokyklos aplinka kuo geriau atitiktų neįgalaus moksleivio specialiuosius poreikius. Rengti nacionalinių ir tarptautinių fondų projektus, kurių pagrindu būtų gaunama reikiamų lėšų fizinei ir mokymosi aplinkai pritaikyti;

- mokymo metu skatinti ir užtikrinti neįgaliųjų dalyvavimo švietimo sistemoje lygiateisiškumo, nediskriminavimo, vienodo traktavimo ir kt. principus;
- užtikrinti ir vykdyti integruotą mokymą bendrojo ugdymo lygmeniu;
- į specialiųjų poreikių turinčių moksleivių ugdymo procesą įtraukti jų tėvus;
- kuo anksčiau parengti perėjimo planą, su juo supažindinti negalia turintį moksleivį, jo šeimą ir įvairių sričių specialistus;
- pastebėti ir spręsti kylančius konfliktus ir patyčias ugdymo institucijose. Į problemų sprendimą įtraukti jų tėvus, bendradarbiauti su institucijoje dirbančiais specialistais (socialiniais pedagogais, socialiniais darbuotojais, psichologais);
- padėti negalią turintiems moksleiviams suvokti savo gebėjimus, polinkius ir išsilavinimo svarbą tolesniuose perėjimo etapuose (pereinant į profesinę / aukštąją mokyklą, darbo rinką);
- nedaryti mokymo „lengvatų“ ir neatleisti neįgalaus moksleivio nuo *normalių* mokinio pareigų;
- domėtis gerąja kitų šalių ir Lietuvoje veikiančių švietimo institucijų patirtimi spręsti specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių moksleivių mokymo ir įvairaus pobūdžio problemų / kliūčių klausimus;
- dalyvauti profesinės kvalifikacijos kursuose, kuriuose būtų įgyjama naujų (praktinių) žinių ir gebėjimų konfliktų valdymo, problemų sprendimo, mokymo kokybės ir kitais su negalia / neįgaliaisiais susijusiais klausimais;
- gerai išmanyti teisinę bazę, reglamentuojančią lygiavertį neįgaliųjų moksleivių dalyvavimą švietimo sistemoje, mokymosi metu teikiamą paramą, integruoto mokymo organizavimo principus ir kt.;
- švietimo politikos formuotojams teikti į neįgaliųjų ugdymą orientuotas, praktika grįstas rekomendacijas specialiųjų poreikių vaikų mokymo kokybės, integruoto mokymo gerinimo ir kt. klausimais.

Profesinio / aukštojo mokslo institucijų specialistams:

- sudaryti tinkamas fizinės ir mokymosi aplinkos sąlygas negalią turintiems moksleiviams;
- teikti ir koordinuoti nacionalinių bei tarptautinių fondų projektus, kurių pagrindu būtų gaunama reikiamų lėšų fizinei ir mokymosi aplinkai pritaikyti profesinėje / aukštojoje mokykloje;
- studijų metu skatinti ir užtikrinti neįgaliųjų dalyvavimo švietimo sistemoje lygiateisiškumo, nediskriminavimo, vienodo traktavimo ir kt. principus;
- diskutuoti su neįgaliaisiais studentais apie profesinėje / aukštojoje mokykloje patiriamus sunkumus, problemas ir kliūtis, bendradarbiaujant ieškoti greitų, kryptingų ir sistemingų problemų sprendimo būdų;
- padėti neįgaliesiems suvokti savo gebėjimus, polinkius ir išsilavinimo svarbą pereinant į darbo rinką;

- nedaryti mokymo „lengvatų“ ir neatleisti neįgalaus studento nuo *normalių* studento pareigų;
- domėtis gerąja kitų šalių ir Lietuvoje veikiančių švietimo institucijų patirtimi specialių ugdymosi poreikių turinčių studentų mokymo ir įvairaus pobūdžio problemų / kliūčių sprendimo klausimais;
- dalyvauti profesinės kvalifikacijos kursuose, kuriuose būtų įgyjama naujų (praktinių) žinių ir gebėjimų konfliktų valdymo, problemų sprendimo, studijų kokybės užtikrinimo, tinkamų sąlygų sudarymo ir kt. klausimais;
- gerai išmanyti teisinę bazę, reglamentuojančią lygiavertį neįgaliųjų studentų dalyvavimą profesinėje / aukštojoje mokykloje, studijų metu teikiamą paramą, organizavimo principus ir kt.;
- organizuoti apskritojo stalo diskusijas, siekiant gerinti neįgaliųjų mokymosi sąlygas profesinėje / aukštojoje mokykloje. Į diskusijas įtraukti institucijoje dirbančius pedagogus, administracijos darbuotojus, studentų atstovybės atstovus, švietimo politikos formuotojus ir kt.;
- kurti lankstesnę studijų organizavimo procesą, orientuotą į skirtingas negalias turinčių studentų poreikius;
- skleisti informaciją apie profesinėje / aukštojoje mokykloje sudarytas studijų sąlygas, galimybes neįgaliesiems, skelbti sėkmės istorijas ir gerosios patirties pavyzdžius;
- skatinti negalią turinčius studentus pasinaudoti profesinėje / aukštojoje mokykloje esamomis studijų galimybėmis: tarptautinėmis mainų programomis, trumpalaikėmis (praktikos) stažuotėmis ir pan.;
- švietimo politikos formuotojams teikti į neįgaliųjų ugdymą orientuotas, praktika grįstas rekomendacijas neįgaliųjų dalyvavimo profesinėje / aukštojoje mokykloje klausimais;
- bendradarbiauti su darbdaviais, į diskusijas įtraukti neįgaliuosius studentus, padėti jiems geriau suprasti darbo rinkos poreikių struktūrą, darbdavių keliamus reikalavimus, specialistų poreikį, būtinas profesines kompetencijas ir kt.

Darbdaviams:

- bendradarbiauti su įvairių lygmenų švietimo sistemos atstovais, į diskusijas įtraukti neįgaliuosius moksleivius ir studentus, padėti jiems geriau suprasti darbo rinkos poreikių struktūrą;
- informuoti švietimo institucijas apie jaunų specialistų (taip pat ir neįgaliųjų) poreikį darbo rinkoje bei galimas profesines perspektyvas;
- užtikrinti, kad darbo aplinka kuo geriau atitiktų neįgaliojo specialiuosius poreikius. Teikti nacionalinių ir tarptautinių fondų projektus, kurių pagrindu būtų gaunama reikiamų lėšų darbo aplinkai pritaikyti negalią turintiems darbuotojams;
- diskutuoti su negalią turinčiais darbuotojais apie patiriamus sunkumus ir juos kryptingai spręsti;

- užtikrinti neįgaliųjų dalyvavimo darbo rinkoje lygiateisiškumo, nediskriminavimo, vienodo traktavimo ir kt. principus. Neišnaudoti neįgaliųjų darbo jėgos, mokant asmens orumą menkinantį darbo užmokestį ir siekiant kuo didesnės finansinės naudos savo organizacijai;
- suteikti galimybę negalią turintiems studentams darbo organizacijoje atlikti baigiamąją praktiką;
- dalyvauti profesinės kvalifikacijos kursuose, kuriuose būtų įgyjama naujų (praktinių) žinių ir gebėjimų konfliktų valdymo, problemų sprendimo, tinkamų sąlygų sudarymo neįgaliesiems ir kt. klausimais;
- gerai išmanyti teisinę bazę, reglamentuojančią lygiavertį neįgaliųjų dalyvavimą darbo rinkoje, įdarbinimo metu teikiamą paramą, Lietuvoje įgyvendinamas ADRP ir kt.;
- sudaryti sąlygas įstatymų numatyta tvarka neįgaliesiems darbuotojams turėti kasmetines atostogas, atostogas, kuomet vykstama į gydymo / reabilitacijos įstaigas, šeimos nario mirties, vaiko priežiūros, kito šeimos nario slaugos ir kitais atvejais;
- socialinės politikos formuotojams teikti į neįgaliųjų profesinę veiklą (užimtumą) orientuotas, praktika grįstas rekomendacijas neįgaliųjų užimtumo ir dalyvavimo darbo rinkoje klausimais.

Švietimo politikos formuotojams:

- organizuoti švietimo sistemos specialistams orientuotus profesinės kvalifikacijos kursus, konfliktų valdymo, problemų sprendimo, mokymo kokybės ir kt. klausimais;
- papildomai skirti psichologo, socialinio darbuotojo, slaugytojo, asistento ir kitų specialistų etatų specialiojo ir ypač bendrojo ugdymo institucijose, kurie laiku ir kvalifikuotai suteiktų pagalbą;
- koordinuoti neįgaliųjų mokymo procesą specialųjį, bendrąjį, profesinį ir aukštąjį išsilavinimą teikiančiose institucijose;
- bendradarbiauti su neįgaliųjų moksleivių ir studentų, švietimo organizacijų atstovais, darbdaviais, neįgaliųjų NVO, neįgaliųjų tėvais, siekiant užtikrinti sklandų neįgaliaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką;
- įstatymuose ar poįstatyminiuose aktuose konkrečiai apibrėžti lygiavertį skirtingas negalias turinčio jaunimo dalyvavimą švietimo sistemoje (skirtingose jos grandyse / lygmenyse);
- vykdyti neįgaliųjų dalyvavimo specialaus ir bendrojo ugdymo, profesinėse ir aukštosiose mokyklose rodiklių stebėseną, fiksuoti pokyčius, formuoti švietimo sistemos prienamumo ir atvirumo neįgaliesiems gaires;
- užtikrinti socialinių partnerių tinklo sukūrimą tiek vietos bendruomenių, tiek ir visos šalies užimtumo struktūroje.

Darbo politikos formuotojams:

- bendradarbiauti su neįgaliųjų moksleivių ir studentų, švietimo organizacijų atstovais, darbdaviais, neįgaliųjų NVO, neįgaliųjų tėvais, siekiant sklandaus neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką;
- skatinti ir tobulinti skirtingų tarnybų kuriamą ir koordinuojamą neįgaliųjų darbo politiką;
- užtikrinti socialinių partnerių tinklo sukūrimą tiek vietos bendruomenių, tiek ir visos šalies užimtumo struktūroje. Skatinti į jį įsitraukti darbdavius, socialinės apsaugos, švietimo, neįgaliuosius ir jų atstovus;
- supaprastinti neįgaliųjų įdarbinimo schemas, mažinant darbdaviams biurokratinę našta;
- nuolat stebėti (neįgaliųjų) socialinių įmonių veiklą, laiku pastebėti ir užkirsti kelią neįgaliojo darbuotojo išnaudojimui;
- papildyti Socialinių įmonių įstatymą pataisomis, kuriose būtų numatyta įtraukti negalią turintį asmenį, atstovaujantį (neįgaliųjų) socialinėje įmonėje dirbančių neįgaliųjų darbuotojų interesams ir teisėms;
- skatinanti darbuotojų, darbdavių ir profesinių sąjungų dialogą ir efektyvų bendradarbiavimą;
- atsižvelgti ir nagrinėti neįgaliųjų teikiamus skundus / informaciją apie patiriamą diskriminaciją, kreipiantis į šalyje veikiančias įdarbinimo tarnybas, ieškant darbo, dalyvaujant pokalbiuose dėl darbo ir dirbant;
- teritoriniuose Darbo biržos padaliniuose skirti papildomą etatą darbuotojui, kuris būtų tiesiogiai atsakingas už negalią turinčių asmenų registravimą, informacijos teikimą užimtumo, socialinės paramos, laisvų darbo vietų ir kt. klausimais. Idealiu atveju tai turėtų būti negalią turintis darbuotojas;
- visuomenėje skleisti gerąją neįgaliųjų perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką patirtį ir praktiką;
- registruoti ir teikti viešai prieinamą informaciją apie neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką situaciją Lietuvoje, įsidarbinimo / užimtumo rodiklius ir pan.

Nevyriausybiniams neįgaliųjų organizacijoms:

- bendradarbiauti su negalią turinčiu jaunimu, jų šeimomis, įvairių sričių specialistais (švietimo sistemos atstovais, specialiųjų poreikių nustatymo tarnybomis, darbo organizacijų atstovais, neįgaliųjų užimtumo politikos formuotojais);
- puikiai išmanyti į neįgaliuosius orientuotą teisinę bazę, socialinės paramos galimybes, Lietuvoje įgyvendinamas ADRP ir kitas užimtumo strategijas, principus ir kt.;
- inicijuoti ir dalyvauti apskritojo stalo diskusijose, kuriose būtų aptariami neįgalaus jaunimo švietimo, įsitraukimo į darbo rinką ir kiti su gyvenimo kokybės ir sąlygų gerinimu susiję klausimai;

- tapti socialiniais partneriais bendrame švietimo sistemos ir darbo rinkos tinkle;
- dalyvauti keičiant įstatymus, priimant naujus įstatymus, poįstatyminius aktus ir strategijas bei teikti siūlymus;
- skleisti gerąją neįgaliųjų patirtį ir formuoti teigiamą neįgaliųjų įvaizdį visuomenėje, į šį procesą įtraukiant darbdavius, švietimo atstovus, neįgaliuosius, įdarbinimo tarnybas, profesinių sąjungų atstovus ir kt.;
- teikti visapusišką pagalbą neįgaliesiems, įtraukiant įvairių sričių specialistus (socialinius darbuotojus, psichologus, asistentus, savanorius ir kt.).

Mokslininkams ir tyrėjams:

- plėtoti tyrimus neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tema: patirtis specialiojo ugdymo institucijose, bendrojo ugdymo, profesinėse ir aukštosiose mokyklose, atskleidžiant šiose švietimo sistemos grandyse patiriamas kliūtis, reikšmingų veiksmų struktūrą. Nagrinėti skirtingus perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką lygmenis ir trajektorijas;
- nagrinėti neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką skirtingais pjūviais: amžiaus, lyties, negalios pobūdžio ir sunkumo, gyvenamosios vietovės, išsilavinimo, socialinės padėties ir kt. aspektais;
- teikti įrodymais ir praktika grįstas rekomendacijas neįgaliesiems ir jų atstovams, neįgaliųjų šeimoms, švietimo sistemos ir darbo rinkos atstovams, neįgaliųjų užimtumo politikos formuotojams, socialiniams partneriams ir kt.;
- į mokslinės plėtros ir taikomuosius projektus / tyrimus įtraukti neįgaliuosius kaip partnerius ar konsultantus, siekiant gauti grįžtamąjį ryšį apie empirinių duomenų tikroviškumą.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Adomaitienė R., & Mikelkevičiūtė J. (2001). Negalios fenomenas sociologijos teorijų požiūriu. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*, 4 (41), 5–14.
2. Adomavičienė A., Jamontaitė, I. E., Bernatavičius, J., & Būtėnaitė, L. (2012). Asmenų po nugaros smegenų pažeidimo įsidarbinimo ypatumai. *Sveikatos mokslai*, 22 (3), 40–44.
3. Akerhielm, K., Berger, J., Hooker, M., & Wise, D. (1998). *Factors Related to College Enrollment: Final report*. Washington, DC: Government Printing Office.
4. Albert, B. (2004). *Briefing Note: The Social Model of Disability, Human Rights and Development*. Disability KaR Research Project Enabling Disabled People to Reduce Poverty, September.
5. Albrecht, G. L., Seelman, K. D., & Bury, M. (2001). *Handbook of Disability Studies*. London: Sage Publications.
6. Aleksynska, M., & Schindler, M. (2011). *Labor Market Regulations in Low-, Middle- and High-Income Countries: A New Panel Database*. IMF Working Paper WP/11/154 [interaktyvus] [žiūrėta 2014-01-16]. Prieiga per internetą: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp11154.pdf>.
7. Ali, M., Schur, L., & Blanck, P. (2011). What Types of Jobs Do People with Disabilities Want? *Journal of Occupational Rehabilitation*, 21, 199–210.
8. Ališauskas, A., Ališauskienė, S., Gerulaitis, D., Melienė, R., Miltenienė, L., & Šapelytė, O. (2008). Specialiosios pedagoginės pagalbos teikimo lygis ir poreikis Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose. *Specialusis ugdymas*, 1 (18), 124–136.
9. Ališauskas, A., Gerulaitis, D., & Miltenienė, L. (2011). Ugdymo modelių, tenkinant mokinių specialiuosius poreikius, realizavimas Lietuvoje. *Specialusis ugdymas*, 1 (24), 105–116.
10. Altman, B. (2001). Disability Definitions, Models, Classification Schemes, and Applications. In G. L. Albrecht, K. D. Seelman, & M. Bury (Eds.), *Handbook of Disability Studies*, (pp. 97–122). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
11. Amundson, R. (2000). Against Normal Function. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 31, 33–53.
12. Andrews, L., Higgins, A., Waring, M., & Lalor, J. (2012). Using Classic Grounded Theory to Analyse Secondary Data: Reality and Reflections. *Grounded Theory Review*, 11 (1), 12–26.
13. Anu, R., Fraker, T., Honeycutt, T., Mamun, A., Martinez, J., O'Day, B., & Wittenburg, D. (2009). *The Social Security Administration's Youth Transition Demonstration Projects: Evaluation Design Report*. Washington, DC: Mathematica Policy Research, January 2009.
14. Arnett, J. J. (2000). Emerging Adulthood. A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*, 55 (5), 469–480.
15. Arnett, J. J. (2006). Emerging Adulthood in Europe: a Respose to Bynner. *Journal of Youth Studies*, 9, 111–123.
16. Ashton, D., & Field, D. (1976). *Young workers: from School to Work*. London: Hutchinson.
17. Aston, J., Dewson, S., Loukas, G., & Dyson, A. (2005). *Post-16 Transitions: A Longitudinal Study of Young People with Special Education Needs: Wave Three*. Brighton, UK: Institute for Employment Studies.

18. Atherton, A., & Elsmore, P. (2007). Structuring Qualitative Enquiry in Management and Organization Research. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 2 (1), 62–77.
19. Baggio, S., Iglesias, K., Deline, S., Studer, J., Henchoz, Y., Mohler-Kuo, M., & Gmel, G. (2015). Not in Education, Employment, or Training Status among Young Swiss Men. Longitudinal Associations with Mental Health and Substance Use. *Journal of Adolescent Health*, 56 (2), 238–243.
20. Baldrige, D. C., & Swift, M. L. (2013). Withholding Requests for Disability Accommodation: The Role of Individual Differences and Disability Attributes. *Journal of Management*, 39, 375–385.
21. Ball, K., & Green, R. L. (2014). An Investigation of the Attitudes of School Leaders toward the Inclusion of Students with Disabilities in the General Education Setting. *National Forum of Applied Educational Research Journal*, 27 (1/2), 57–76.
22. Balourdas, D., Chrysakis, M., Sarris, N., Tramountanis, A., & Tsantila, K. (2014). *Vulnerable Social Groups and Discrimination in the Labour Market*. National Centre for Social Research. Athens: Papazisis Publishers.
23. Barnes, C., Barton, L., & Oliver, M. (2002). *Disability studies today*. Cambridge: Polity Press.
24. Barnes, C., & Mercer, G. (2003). *Disability*. Cambridge: Polity Press.
25. Barnes, C., & Mercer, G. (2010). *Exploring Disability* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
26. Bendit, R. (2006). Youth Sociology and Comparative Analysis in the European Union Member States. *Papers*, 79, 49-76.
27. Beresford, B. (2004). On the Road to Nowhere? Young Disabled People and Transition. *Child: Care, Health and Development*, 30 (6), 581-587.
28. Betz, N. (2005). Women's Career Development. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work*, (pp. 255–277). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
29. Bieling, T. (2010). *Dis/Ability Teaches Design!* DRS International Conference Proceedings: Design and Complexity. July 2010 Montreal (Quebec), Canada [interaktyvus] [žiūrėta 2014-01-16]. Prieiga per internetą: <http://www.designresearchsociety.org/docs-procs/DRS2010/PDF/010.pdf>.
30. Bynner, J. (2005). Rethinking the Youth Phase of the Life-course: The Case for Emerging Adulthood? *Journal of Youth Studies*, 8 (4), 367–384.
31. Borkan, J., van Tulder, M., Reis, S., Schoene, M. L., Croft, P., & Hermoni, D. (2002). Advances in the Field of Low Back Pain in Primary Care. *Spine*, 27 (5), 128–132.
32. Borrell-Carrio, F., Suchman, A. L., & Epstein, R. M. (2004). The Biopsychosocial Model 25 Years Later: Principles, Practice, and Scientific Inquiry. *The Annals of Family Medicine*, 2 (6), 576–582.
33. Bos, A. E. R., Pryor, J. B., Reeder, G. D., & Stutterheim, S. E. (2013). Stigma: Advances in Theory and Research. *Basic and Applied Social Psychology*, 35 (1), 1–9.
34. Bound, M. (2011). *Qualitative Method of Research: Grounded Theory Research* [interaktyvus] [žiūrėta 2014-10-11]. Prieiga per internetą: http://www.academia.edu/1526814/Qualitative_Research_Grounded_Theory_Methodology.
35. Bourdieu, P. (1977). Cultural Reproduction and Social Reproduction. In J. Karabel, A. H. Halsey (Eds.), *Power and Ideology in Education* (pp. 487–511). New York: Oxford University Press.

36. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard: Harvard University Press.
37. Bourdieu, P. (1985). The Genesis of the Concepts of „Habitus“ and „Field“. *Sociocriticism*, 1 (2), 11–24.
38. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.
39. Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press [interaktyvus] [žiūrėta 2015-02-20]. Prieiga per internetą: http://monoskop.org/images/4/43/Bourdieu_Pierre_Language_and_Symbolic_Power_1991.pdf
40. Bourdieu, P. (2003). Participant Objectivation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9, 281–294.
41. Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
42. Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2003). *Įvadas į refleksyviają sociologiją*. Vilnius: Baltos lankos.
43. Bowe, F. G. (2003). Transition for Deaf and Hard-of-Hearing Students: A Blueprint for Change. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 8 (4), 485–493.
44. Boxall, K. (2002). Individual and Social Models of Disability and the Experiences of People with Learning Difficulties. In D. Race (Ed.), *Learning Disability: A Social approach*, (pp. 209–226). New York: Routledge.
45. Brazienė, R., & Dorelaitienė, A. (2012). Transition of Youth from Education to the Labour Market: The Case of Lithuania. *Socialiniai mokslai*, 3 (77), 30–40.
46. Brazienė, R., Dorelaitienė, A., & Žalkauskaitė, U. (2013). Youth not in Education, Employment or Training in Lithuania: Subjective Evaluation of Experiences and Possibilities in the Labour Market. *Socialiniai mokslai*, 81 (3), 55–64.
47. Brazienė, R., & Merkys, G. (2013). Lietuvos jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką: teorinės prielaidos ir empiriniai radiniai. *Filosofija. Sociologija*, 24 (2), 82–91.
48. Brazienė, R., & Mikutavičienė, I. (2013). Lietuvos jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką: švietimo, darbo ir užimtumo politikos aspektas. *Viešojo politika ir administravimas*, 12 (1), 108–119.
49. Bryant, A. (2009). Grounded Theory and Pragmatism: The Curious Case of Anselm Strauss. *Forum: Qualitative Social Research*, 10 (3) [interaktyvus] [žiūrėta 2014-02-16]. Prieiga per internetą: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1358/2850>.
50. Brzinsky-Fay, Ch. (2006). Lost in Transition? Labour Market Entry Sequences of School Leavers in Europe. *European Sociological Review*, 23 (4), 409–422.
51. Brzinsky-Fay, Chr. (2011). What Difference Does It Make? The Outcome Effects of the European Employment Strategy on the Transition from Education to Work. In: *German Policy Studies*, 7 (1), 45–72.
52. Brzinsky-Fay, Chr. (2008). Get the Balance Right. Risk and Flexibility in School-to-Work Transition Sequences. In P. Ester, R. Muffels, J. Schippers, & T. Wilthagen (Eds.), *Innovating European Labour Markets. Dynamics and Perspectives*, (pp. 275–296). Cheltenham/Northampton, MA: Edward Elgar.

53. Brzinsky-Fay, Chr. (2013). *The Measurement of School-to-Work Transition as Processes. About Events and Sequences* [interaktyvus] [žiūrėta 2014-08-23]. Prieiga per internetą: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14616696.2013.821620>
54. Burchardt, T. (2004). Aiming High: The Educational and Occupational Aspirations of Young Disabled People. *Support for Learning*, 19 (4), 181–186.
55. Burchardt, T. (2005). *The Education and Employment of Disabled Young People: Frustrated Ambition*. Southampton: Hobbs the Printers.
56. Cameto, R., & Wagner, M. (2003). *Vocational Education Courses and Services* [interaktyvus] [žiūrėta 2014-08-16]. Prieiga per internetą: http://www.nlts2.org/reports/2003_12/nlts2_report_2003_12_ch7.pdf.
57. Campbell, J., Gilmore, L., & Cuskelly, M. (2003). Changing Student Teachers' Attitudes towards Disability and Inclusion. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 28 (4), 369–379.
58. Carter, E. W., Ditchman, N., Sun, Y., Trainor, A. A., Swedeen, B., & Owens, L. (2010). Community-Based Summer Work Experiences of Adolescents With High-Incidence Disabilities. *Exceptional Children*, 76 (2), 194–212.
59. Charema, J. (2013). Transition of Students with Disabilities to Post Secondary Education or Work Environment. *Studies on Home and Community Science*, 7 (3), 151–156.
60. Charmaz (2008). Reconstructing Grounded Theory. In P. Alasuutari, L. Bickman, & J. Brannen (Eds.), *The Sage Handbook in Social Research Methods*, (pp. 461–478). London: Sage Publications.
61. Charmaz, K. (2000). Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In N. Denzin, & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research*, (pp. 509–535). Thousand Oaks: Sage Publications.
62. Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage Publications.
63. Chaudoir, S. R., Earnshaw, V. A., & Andel, S. (2013). "Discredited" Versus "Discreditable": Understanding How Shared and Unique Stigma Mechanisms Affect Psychological and Physical Health Disparities. *Basic and Applied Social Psychology*, 35 (1), 75–87.
64. Chen, Y. W. (2009). *Once 'NEET', Always 'NEET'? Experiences of Employment and Unemployment of Youth Participating in a Job Training Program in Taiwan*. Paper presented at the Singapore Conference 'Asian Social Protection in Comparative Perspective', National University of Singapore, Singapore.
65. Cho, J., & Trent, A. (2006). Validity in Qualitative Research Revisited. *Qualitative Research*, 3, 319–340.
66. Chung, H., Bekker, S., & Houwing, H. (2012). Young People and the Post-recession Labour Market in the Context of Europe 2020. *European Review of Labour and Research*, 18, 301–17.
67. Chzhen, Y., & Mumford, K. (2011). Gender Gaps across the Earnings Distribution for Full-Time Employees in Britain: Allowing for Sample Selection. *Labour Economics*, 18 (6), 837–844.
68. Coyne, Y. T. (1997). Sampling in Qualitative Research. Purposeful and Theoretical Sampling: Merging or Clear Boundaries? *Journal of Advanced Nursing*, 26, 623–630

69. Colaguori, C. (2010). Symbolic Violence and the Violation of Human Rights: Continuing the Sociological Critique of Domination. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 3 (2), 388–400.
70. Collins, M. E., & Mowbray, C. (2005). Higher Education and Psychiatric Disabilities: National Survey of Campus Disability Services. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 304–315.
71. Conrad, P. (1992). Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology*, 18, 209–232.
72. Conrad, P. (2005). The Shifting Engines of Medicalization. *Journal of Health and Social Behaviour*, 46, 3–14.
73. Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing of Grounded Theory* (3rd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
74. Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (4th ed.). California, Thousand Oaks: Sage Publications.
75. Costea-Barlutiu, & C., Rusua, A. S. (2015). A Preliminary Investigation of Romanian University Teachers' Attitudes towards Disabilities – A Premise for Inclusive Interaction with Students with Disabilities. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 209, 572–579.
76. Crossman, J. E., & Clarke, M. (2010). International Experience and Graduate Employability: Stakeholder Perceptions on the Connection. *Higher Education*, 59, 599–613.
77. Dag, M., & Kullberg, C. (2010). Can They Work It Out and Do They Get Any Satisfaction? Young Swedish Physically Disabled Men's and Women's Work Involvement and Job Satisfaction. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 12 (4), 287–303.
78. D'Alessio, S., & Watkins, A. (2009). International Comparisons of Inclusive Policy and Practice: Are We Talking About the Same Thing? *Research in Comparative and International Education Journal*, 4 (3), 233–249.
79. Davies, P. S., Rupp, K., & Wittenburg, D. C. (2009). A Life-cycle Perspective on the Transition to Adulthood among Children Receiving Supplemental Security Income Payments. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 30, 133–151.
80. Davis, L. J. (1995). *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness and the Body*. London: Verso.
81. Davis, L. J. (2013). *The Disability Studies Reader*. 4th Edition. UK: Taylor & Francis.
82. Dell Orto, A. E., & Pover, P. W. (2007). *Psychological and Social Impact of Illness and Disability*. New York: Springer Publishing Company.
83. Diemer, M. A., & Blustein, D. L. (2007). Vocational Hope and Vocational Identity: Urban Adolescents' Career Development. *Journal of Career Assessment*, 15 (1), 98–118.
84. Doherty, N., & Dickmann, M. (2009) Exposing the Symbolic Capital of International Assignments. *International Journal of Human Resource Management*, 20 (2), 301–320.
85. Dore, B., & Benz, M. R. (1998). Employment Inequality Revisited: Predictors of Better Employment Outcomes for Young Women with Disabilities in Transition. *The Journal of Special Education*, 31 (4), 425–442.
86. Drever, A. I., & Hoffmeister, O. (2008). Immigrants and Social Networks in a Job-Scarce Environment: The Case of Germany. *International Migration Review*, 42 (2), 425–448.

87. Duquette, C. (2000). Experiences at University: Perceptions of Students with Disabilities. *The Canadian Journal of Higher Education*, 30 (2), 123–142.
88. Edin, P. A., & Gustavsson, M. (2008). Time Out of Work and Skill Depreciation. *Industrial and Labor Relations Review*, 61 (2), 163–180.
89. Elder, G. H., Kirkpatrick, J. M., & Crosnoe, R. (2004). The Emergence and Development of the Life Course Theory. In J. T. Mortimer, & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the Life Course*, (pp. 3–19). New York: Springer.
90. Elder, S. (2009). ILO School-to-Work Transition Survey: A Methodological Guide. Module 5, Disseminating Survey Results.
91. Ellwood, D., & Kane, T. J. (2000). Who Is Getting a College Education? Family Background and the Growing Gaps in Enrollment. In S. Danziger, & J. Waldfogel (Eds.), *Securing the Future: Investing in Children from Birth to College*, (pp. 283–324). New York: Russell Sage Foundation.
92. European Commission (2009). *Executive Summary - the Labour Market Integration of Young People: a Challenge for Europe* [interaktyvus] [žiūrėta 2014-01-16]. Prieiga per internetą:
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&langId=en&newsId=448&moreDocuments=yes&tableName=news>.
93. Fabian, E. (2007). Urban Youth with Disabilities: Factors Affecting Transition Employment. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 50, 130–138.
94. Fabian, E. S., & Liesener, J. J. (2005). Promoting the Career Potential of Youth with Disabilities. In S. D. Brown, & R. W. Lent (Eds.), *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work*, (pp. 551–572). Hoboken, NJ: Wiley.
95. Farkas, G. (2003). Cognitive Skills and Noncognitive Traits and Behaviors in Stratification Processes. *Annual Review of Sociology*, 29 (1), 541–562.
96. Fichten, C., Shirley, J., Havel, A., Barile, M., Ferraro, V., & Landry, M. (2012). What Happens after Graduation? Outcomes, Employment, and Recommendations of Recent Junior / Community College Graduates with and without Disabilities. *Disability & Rehabilitation*, 34 (11), 917–924.
97. Foster, S., & MacLeod, J. (2004). The Role of Mentoring Relationships in the Career Development of Successful Deaf Persons. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 9 (4), 442–458.
98. Foucault, M. (1969). *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.
99. Franklin, A., & Sloper, P. (2006). Participation of Disabled Children and Young People in Decision Making within Social Services Departments: A Survey of Current and Recent Activities in England. *British Journal of Social Work*, 36, 723–741.
100. Fugate, M., Kinicki, A., & Ashforth, B. (2004). Employability: A Psycho-social Construct, Its Dimensions, and Applications. *Journal of Vocational Behavior*, 65 (1), 14–38.
101. Garland-Thomson, R. (2002). Integrating Disability, Transforming Feminist Theory. *Feminist Disability Studies*, 14 (3), 1–32.
102. Garland-Thomson, R. (2011). Integrating Disability, Transforming Feminist Theory. In K. Q. Hall (Ed.), *Feminist Disability Studies*, (pp. 13–47). Bloomington; Indiana University Press.

103. Garrison-Wade, D. F. (2012). Listening to Their Voices: Factors That Inhibit or Enhance Postsecondary Outcomes for Students with Disabilities. *International Journal of Special Education*, 27 (2), 113–125.
104. Gati, I., & Amir, T. (2010). A Systemic Procedure to Locate Career Decision-making Difficulties. *The Career Development Quarterly*, 5, 301–320.
105. Gauntlett, D. (2011). *Making Is Connecting*. Cambridge: Polity Press.
106. Gaupp, N. (2013). School-to-Work Transitions—Findings from Quantitative and Qualitative Approaches in Youth Transition Research. Forum: *Qualitative Social Research*, 14 (2) [interaktyvus] [žiūrėta 2015-02-11]. Prieiga per internetą: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1895/3556>.
107. Giangreco, M. F., Doyle, B. M., & Suter, J. C. (2014). Italian and American Progress toward Inclusive Education: Common Concerns and Future Directions. *Life Span and Disability*, 7 (1), 119–136.
108. Giddens, A. (2000). *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
109. Giesen, J. M., & Cavanaugh, B. S. (2012). Transition-Age Youth Who Are Blind in Vocational Rehabilitation: A New Look at Competitive Outcomes and Services. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 106 (8), 475–487.
110. Gil-Kashiwabara, E., Hogansen, J. M., Geenen, S., Powers, K., & Powers, L. E. (2007). Improving Transition Outcomes for Marginalized Youth. *Career Development for Exceptional Individuals*, 30 (2), 80–91.
111. Gillies, J. (2012). University Graduates with a Disability: The Transition to the Workforce. *Disability Studies Quarterly*, 32 (3) [interaktyvus] [žiūrėta 2015-02-11]. Prieiga per internetą: <http://dsq-sds.org/article/view/3281/3115>.
112. Gillies, J., & Pedlar, A., (2003). University Students with Disabilities: The Transition to Inclusion. *Leisure/Loisir*, 28 (1-2), 137-154.
113. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday Anchor.
114. Goodley, D. (2011). *Disability Studies: An Interdisciplinary Introduction*. London: Sage Publications.
115. Goodley, D., & Runswick Cole, K. (2013). The Body as Disability and Possibility: Theorizing the ‘Leaking, Lacking and Excessive’ Bodies of Disabled Children. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 15, 1–19.
116. Gordon, B. M., & Rosenblum, K. E. (2001). Bringing Disability into Sociological Frame: a Comparison of Disability With Race, Sex and Sexual Orientation Statuses. *Disability & Society*, 16 (1), 5–19.
117. Gracey, S., & Kelly, S. (2010). *Changing the NEET Mindset: Achieving More Effective Transitions between Education and Work*. London: LSN Centre for Innovation in Learning.
118. Green, A. E., Owen, D.W., & Wilson, R. (2001). Regional Differences in Labour Market Participation of Young People in the European Union. *European Urban and Regional Studies*, 8 (4), 297–318.
119. Grincevičienė V. (2005). Ugdymo veikėjų požiūris į negalią turinčius vaikus. *Mokytojų ugdymas*, 4, 101–106.
120. Gudonis V., & Mockevičiūtė M. (2008). Pedagogų požiūris į specialiųjų poreikių vaikus bendrojo lavinimo mokykloje. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 4 (20), 131–139.
121. Gushue, G. V., Scanlan, K. R., Pantzer, K. M., & Clarke, Ch. P. (2006). The Relationship of Career Decision-Making Self-Efficacy, Vocational Identity, and Career Exploration

- Behavior in African American High School Students. *Journal of Career Development*, 33 (1), 19–28.
122. Hall, A. C., & Kramer, J. (2009). Social Capital through Workplace Connections: Opportunities for Workers with Intellectual Disabilities. *Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation*, 8 (3–4), 146–170.
 123. Harris, T. (2015). Grounded theory. *Nursing Standard*, 29 (35), 32–39.
 124. Harvey, L. (2001). Defining and Measuring Employability. *Quality in Higher Education*, 7 (2), 97–109.
 125. Henderson, G., & Bryan, W. V. (2011). *Psychosocial Aspects of Disability* (4th ed.). Springfield: Thomas Books.
 126. Hetzel M. (2009). *Diskurse von Behinderung und ihre Kritik*. Vortrag 10.02.09. Reihe: Disability Mainstreaming. Friedrichshainer Kolloquien IMEW Berlin.
 127. Hillage, J., & Pollard, E. (1998). *Employability: Developing a Framework for Policy Analysis*. Research Report No. RR85. London: Department for Education and Employment.
 128. Hirschi, A. (2011). Vocational Identity as a Mediator of the Relationship between Core Self-Evaluations and Life and Job Satisfaction. *Applied Psychology: An International Review*, 60 (4), 622–644.
 129. Honeycutt, T., Thompkins, A., Bardos, M., & Stern, S. (2014). *Youth with Disabilities at the Crossroads: The Intersection of Vocational Rehabilitation and Disability Benefits for Youth with Disabilities*. DRC Working Paper 2014-06. Princeton: Mathematica Policy Research.
 130. Honeycutt, T., & Wittenburg, D. (2012). *Identifying Transition-age Youth with Disabilities Using Existing Surveys*. Princeton: Mathematica Policy Research.
 131. Howard, M. (2003). *An Interactionist Perspective on Barriers and Bridges to Work for Disabled People*. IPPR Research Paper. London: Institute for Public Policy Research.
 132. Hutchinson, D., Anthony, W., Massaro, J., & Rogers, E. S. (2007). Evaluation of a Combined Supported Computer Education and Employment Training Program for Persons with Psychiatric Disabilities. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 30 (3), 189–197.
 133. Hutchison, A. J., Johnston, L. H., & Breckon, J. D. (2010). Using QSR-NVivo to Facilitate the Development of a Grounded Theory Project: An Account of a Worked Example. *International Journal of Social Research Methodology*, 13 (4), 283–302.
 134. Ibarra, H., & Barbulescu, R. (2010). Identity as Narrative: Prevalence, Effectiveness, and Consequences of Narrative Identity Work in Macro Work Role Transitions. *Academy of Management Review*, 35 (1), 135–154.
 135. International Labour Organization (2009). *ILO School-to-Work Transition Survey: A Methodological Guide*. ILO: Geneva.
 136. International Labour Organization (2013). *Enhancing Youth Employability: What? Why? and How? Guide to Core Work Skills*. Geneva: International Labour Office.
 137. Izzo, M. V., & Lamb, P. (2003). Developing Self-Determination through Career Development Activities: Implications for Vocational Rehabilitation Counselors. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 19, 71–78.
 138. Yaeda, J., & Jindal-Snape, D. (2011). Post-School Transitions of Students with Disabilities: The Japanese Experience. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1 (17), 112–117.

139. Yanchak, K. V., Lease, S. H., & Strauser, D. R. (2005). Relation of Disability Type and Career Thoughts to Vocational Identity. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 48 (3), 130–138.
140. Yssel, N., Pak, N., & Beilke, J. (2016). A Door Must Be Opened: Perceptions of Students with Disabilities in Higher Education. *International Journal of Disability, Development and Education*, 63 (4), 384–394.
141. Jasiukevičiūtė, T. (2014). *Priklausomų nuo alkoholio asmenų tapatumo rekonstravimas blaivybės periodu*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Vilniaus universitetas, Lietuvos socialinių tyrimų centras.
142. Johnson, J. L., & Woll, J. (2003). A National Disgrace: Health Disparities Encountered by Persons with Disabilities. *Disability Studies Quarterly*, 23 (1), 61–74.
143. Johnston, L. H. (2006). Software and Method: Reflections on Teaching and Using QSRNVivo in Doctoral Research. *International Journal of Social Research Methodology*, 9, 379–391.
144. Jones, M. K., Latreille, P. L., & Sloane, P. J. (2003). *Disability, Gender and the Labour Market*. *Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor*. Discussion paper No. 936, November.
145. Jurgaitytė-Avižienė, A. (2012). Ką turėtų žinoti psichologas prieš naudodamas grindžiamąją teoriją savo tyrimuose? *Psichologija*, 45, 103–115.
146. Kaas, L. (2006). *Does Equal Pay Legislation Reduce Labour Market Inequality?* IZA Discussion Paper No. 2421, November 2006. Bonn: Germany.
147. Kaye, H. S., Janes, L. H., & Jones, E. C. (2011). Why Don't Employers Hire and Retain Workers with Disabilities? *Journal of Occupational Rehabilitation*, 21 (4), 526–536
148. Kendall, N. A. S., Burton, A. K., Main, C., & Watson, P. (2009). *Tackling Musculoskeletal Problems: A Guide for Clinic and Workplace – Identifying Obstacles Using the Psychosocial Flags Framework*. London: The Stationery Office.
149. Kent, M. (2015). Disability and eLearning: Opportunities and Barriers. *Disability Studies Quarterly*, 35 (1) [interaktyvus] [žiūrėta 2015-06-25]. Prieiga per internetą: <http://dsq-sds.org/article/view/3815/3830>.
150. Keurs, P. (2006). *Condensed Reality. A Study of Material Culture*. The Netherlands: CNWS Publications.
151. King, G. A., Baldwin, P. J., Currie, M., & Evans, J. (2005). Planning Successful Transitions from School to Adult Roles for Youth with Disabilities. *Children's Health Care*, 34 (3), 193–216.
152. Klotz, V. K., Billett S., & Winther, E. (2014). Promoting Workforce Excellence: Formation and Relevance of Vocational Identity for Vocational Educational Training. *Empirical Research in Vocational Education and Training*, 6 (6), 1–20.
153. Kogan, I., & Unt, M. (2008). The Role of Vocational Specificity of Educational Credentials for Labour Market Entry in Estonia and Slovenia. *International Sociology*, 23 (3), 389–416.
154. Konrad, A. M., Moore, M. E., Doherty, A. J., Ng, E. S. W., & Breward, K. (2012). Vocational Status and Perceived Well-being of Workers with Disabilities. *Equality, Diversity & Inclusion: An International Journal*, 31 (2), 100–123.
155. Kranke, D., Jackson, S. E., Taylor, D. A., Anderson-Fye, E., & Floersch, J. (2013). College Student Disclosure of Non-Apparent Disabilities to Receive Classroom Accommodations. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 26 (1), 35–51.
156. Kriščiūnas, A., Samėnienė, J., & Stapulionytė, R. (2005). Profesinė reabilitacija ir naujas požiūris vertinant neįgaliųjų darbingumą. *Sveikatos mokslai*, 3 (40), 82–85.

157. Kuhn T. S. (2003). Mokslo revoliucijų struktūra. Vilnius: Pradai.
158. Kulig, W. (2006). *Quantitative Erfassung des Hilfebedarfs von Menschen mit Behinderung*. Disertation. Der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg: Institut für Rehabilitationspädagogik.
159. Kulu, H., & Milewski, N. (2007). Family Change and Migration in the Life Course: An Introduction. *Demographic Research*, 17 (19), 567–590.
160. Kuodytė, V., & Pajarskienė, B. (2012). Asmenų su fizine negalia integracijos psichosocialiniai aspektai darbo kontekste: literatūros apžvalga. *Visuomenės sveikata*, 4 (59), 15–25.
161. Lalvani, P. (2013). Privilege, Compromise, or Social Justice: Teachers' Conceptualizations of Inclusive Education. *Disability & Society*, 28 (1), 14–27.
162. Lamberg, T., Virtanen, P., Vahtera, J., Luukkaala, T., & Koskenvuo, M. (2010). Unemployment, Depressiveness and Disability Retirement: a Follow-up Study of the Finnish HeSSup Population Sample. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 45 (2), 259–264.
163. LaRossa, R. (2005). Grounded Theory Methods and Qualitative Family Research. *Journal of Marriage and Family*, 67, 837–857.
164. Leonavičius, V., Norkus Z., & Tereškinas A. (2005). *Sociologijos teorijos*. Kaunas: VDU leidykla.
165. Levels, M., Van der Velden, R., & Di Stasio, V. (2014). From School to Fitting Work: How Education-to-Job Matching of European School Leavers Is Related to Educational System Characteristics. *Acta Sociologica*, 57 (4), 341–361.
166. Levinson, E. M., & Palmer, J. (2005). Preparing Students for School-to-Work Transition and Postschool Life. *Counseling*, 101, 11–15.
167. Levy, J. M., & Hernandez, B. (2009). Addressing Employment Barriers Experienced by People With Disabilities. *Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation*, 8 (3–4), 99–101.
168. Lewin, K. (1951 [2007]). *Lauko teorija socialiniuose moksluose*. Rinktiniai teoriniai straipsniai. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija.
169. *Lietuva: 2015 m. Nacionalinė reformų darbotvarkė* (2015). Vilnius [interaktyvus] [žiūrėta 2015-06-20]. Prieiga per internetą: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/csr2015/nrp2015_lithuania_lt.pdf.
170. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas. Valstybės žinios, 2002, Nr. 64-2569.
171. Lietuvos Respublikos invalidų socialinės integracijos įstatymas. Valstybės žinios, 1991, Nr. 36–969.
172. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas. Valstybės žinios, 2003, Nr. 114–5115.
173. Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas. Valstybės žinios, 2004, Nr. 83-2983.
174. Lietuvos Respublikos profesinio mokymo įstatymas. Valstybės žinios, 2007, Nr. 43-1627.
175. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymas. Valstybės žinios, 2004, Nr. 96-3519.
176. Lietuvos Respublikos specialiojo ugdymo įstatymas. Valstybės žinios, 1998, Nr. 115-3228.
177. Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas. Valstybės žinios, 1991, Nr. 23-593.
178. Lietuvos Respublikos švietimo įstatymas. Valstybės žinios, 2011, Nr. 38-1804.
179. Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymas. Valstybės žinios, 2006, Nr. 73-2762.

180. Lindberg, M. E. (2007). „At the Frontier of Graduate Surveys“. Assessing Participation and Employability of Graduates with Master's Degree in Nine European Countries. *Higher Education*, 53 (5), 623–644.
181. Lindsay, S. (2011). Discrimination and Other Barriers to Employment for Teens and Young Adults with Disabilities. *Disability & Rehabilitation*, 33 (15–16), 1340–1350.
182. Lindsay, S., McDougall, C., Menna-Dack, D., Sanford, R., & Adams, T. (2015). An Ecological Approach to Understanding Barriers to Employment for Youth with Disabilities Compared to Their Typically Developing Peers: Views of Youth, Employers, and Job Counselors. *Disability & Rehabilitation*, 37 (8), 701–711.
183. Linstrom, L. (2008). Career Development: Improving Options and Opportunities for Women With Disabilities. *Impact*, 21 (1), 32–35.
184. Livermore, G., Roche, A., & Prenovitz, S. (2009). *Work Activity and Use of Employment Supports Under the Original Ticket to Work Regulations: SSI and DI Beneficiaries with Work-Related Goals and Expectations*. Washington: Mathematica Policy Research.
185. Livingstone, D. W. (2010). Job Requirements and Workers' Learning: Formal Gaps, Informal Closure, Systemic Limits. *Journal of Education and Work*, 21 (3), 207–231.
186. Lizardo, O. (2004). The Cognitive Origins of Bourdieu's *Habitus*. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34 (4), 375–401.
187. Lorenz, D. C. (2011). A Proposed Integrative Model for Enhanced Career Development for Young Adults With Disabilities. *Adulthoodspan Journal*, 10 (1), 24–33.
188. Magoulis, G., & Trichopoulou, A. (2012). Employment Status for People with Disabilities in Greece. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 1, 25–40.
189. Maguire, S. M., & Rennison, J. (2005). Two Years On: The Destinations of Young people who are Not in Education, Employment or Training at 16/ *Journal of Youth Studies*, 8 (2), 187–201.
190. Majakulma, A. (2011). Enhancing the Employability of International Graduates during Education – A Case Study Based on Finnish Universities of Applied Sciences. *Ammattikasvatuksen aikakauskirja*, 13 (2), 44–59.
191. Marchetti M. P., Light T. S., Feliciano J., Armstrong T. W., Hogan Z., & Moyle P. B. (2001) Physical Homogenization and Biotic Homogenization in Aquatic Systems. In J. L. Lockwood, & M. L. McKinney (Eds.), *Biotic Homogenization: The Loss of Diversity Trough Invasion and Extinction*, (pp. 259–278). Kluwer Academic Publishers: New York.
192. Marshak, L., Van Wieren, T., Ferrell, D. R., Swiss, L., & Dugan, C. (2010). Exploring Barriers to College Student Use of Disability Services and Accommodations. *Journal of Postsecondary Education and Disabilities*, 22 (3), 151–165.
193. Martin, J. L. (2003). What is Field Theory? *American Journal of Sociology*, 109 (1), 1–49.
194. Martin, J. L. (2011). *The Explanation of Social Action*. Oxford, New York: Oxford University Press.
195. Martinaitis, Ž., Žvalionytė, D., Janilionis, V., Nakrošis, V., Barcevičius, E., Čiupailaitė, D., Paliokaitė, A., & Dumčius, R. (2010). *Lietuvos universitetų absolventų integracija darbo rinkoje*. Kopa: Kaunas.
196. Masala, C., & Petretto, D. R. (2008). From Disablement to Enablement: Conceptual Models of Disability in the 20th Century. *Disability and Rehabilitation*, 30, 1233–1244.

197. Masdonati, J. (2010). The Transition from School to Vocational Education and Training: a Theoretical Model and Transition Support Program. *Journal of Employment Counseling*, 47 (1), 20–29.
198. Mataitytė-Diržienė, J. (2011). *Sutrikusios psichikos asmenų vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Lietuvos socialinių tyrimų centras.
199. McConkey, R. (2005). Fair Shares? Supporting Families Caring for Adult Persons with Intellectual Disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49 (8), 600–612.
200. McLaughlin, J., & Coleman-Fountain, E. (2014). The Unfinished Body: The Medical and Social Reshaping of Disabled Young Bodies. *Social Science & Medicine*, 120, 76–84.
201. Mead, N., & Bower, P. (2000) Patient-Centredness: A Conceptual Framework and Review of the Empirical Literature. *Social Science & Medicine*, 51, 1087–1110.
202. Meister, J. J. (1998). Study Conditions and Behavioural Patterns of Students with Disabilities in German Universities. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 13 (2), 37–50.
203. Milsom, A. (2007). School Counselor Involvement in Postsecondary Transition Planning for Students with Disabilities. *Journal of School Counseling*, 5 (23) [interaktyvus] [žiūrėta 2014-10-17]. Prieiga per internetą: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ901184.pdf>.
204. Miltenienė, L. (2006). Mokyklos vadovų nuostatos į specialiųjų ugdymosi poreikių mokinių integruotą ugdymą. *Specialusis ugdymas*, 2 (15), 19–26.
205. Miltenienė, L. (2008). Vaiko dalyvavimas tenkinant specialiuosius ugdymosi poreikius bendrojo lavinimo mokykloje. *Specialusis ugdymas*, 1 (18), 179–190.
206. Mitchell, D. (2013). Vertybių, žinių ir įgūdžių grupės, siūlomos ugdytojams, dirbantiems su įvairių ugdymo(si) poreikių turinčiais asmenimis inkluzinėje aplinkoje. *Specialusis ugdymas*, 2 (29), 138–144.
207. Mitra, S. (2006). The Cappability Approach and Disability. *Journal of Disability Policy Studies*, 16 (4), 236–247.
208. Mittler, P. (2015). The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Implementing a Paradigm Shift. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 12 (2), 79–89.
209. Müller, W. (2005). Education and Youth Integration into European Labour Markets. *International Journal of Comparative Sociology*, 46 (5–6), 461–485.
210. Muthumbi, J. W. (2008). Enhancing Transition Outcomes for Youth with Disabilities: The Partnerships for Youth Initiative. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 29, 93–103.
211. Nale, C. O. (1993). *The Need for University-provided Services By a Sample of Students with Disabilities at the State-supported universities in Pennsylvania*. Doctoral dissertation. The American University.
212. Natvik, E., Gjengedal, E., Moltu, Ch., & Råheim, M. (2014). Re-embodiment Eating: Patients' Experiences 5 Years After Bariatric Surgery. *Qualitative Health Research*, 24 (12), 1700–1710.
213. Naugle, K., & Campbell T. A. (2010). *Post-Secondary Transition Model for Students with Disabilities*, 1-31 [interaktyvus] [žiūrėta 2015-03-09]. Prieiga per internetą: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ914269.pdf>.
214. Nauta, M. M. (2010). The Development, Evolution, and Status of Holland's Theory of Vocational Personalities: Reflections and Future Directions for Counseling Psychology. *Journal of Counseling Psychology*, 57 (1), 11-22.

215. *Neįgaliųjų teisių konvencija* (2009) [interaktyvus] [žiūrėta 2014-08-16]. Prieiga per internetą: <http://www.socmin.lt/index.php?1502316558>.
216. Neumark, D. (2002). Youth Labor Markets In The United States: Shopping Around vs. Staying Put. *Review of Economics and Statistics*, 84 (3), 462–482.
217. Newman, L., Wagner, M., Cameto, R., & Knokey. A. (2009). *The Post-high School Outcomes of Youth with Disabilities Up to 4 Years After High School: A Report from the National Longitudinal Transition Study-2 (NLTS2)*. NCSER 2009-3017. National Center for Special Education Research. Washington, DC.
218. Newman, L., Wagner, M., Cameto, R., Knokey. A., Marder, C., Nagle, K., Shaver, D., & Wei, X. (2011) *The Post-high School Outcomes of Youth with Disabilities Up to 8 Years after High School: A Report from the National Longitudinal Transition Study-2 (NLTS2)*. NCSER 2011-3005. National Center for Special Education Research. Washington, DC.
219. Noonan, B., Gallor, S., Hensler-McGinnis, N., Fassinger, R., Wang, S., & Goodman, J. (2004). Challenge and Success: A Qualitative Study of the Career Development of Highly Achieving Women with Physical and Sensory Disabilities. *Journal of Counseling Psychology*, 51 (1), 68–80.
220. Nuechterlein, K. H., Subotnick, K. L., Turner, L. R., Ventura, J., Becker, D. R., & Drake, R. E. (2008). Individual Placement and Support for Individuals with Recent-onset Schizophrenia: Integrating Supported Education and Supported Employment. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 31 (4), 340–349.
221. Obadic, A., & Broz, M. (2008). The Transition Process from School to Work: a Macro Approach. *Poslovna izvrsnost/Business Excellence*, 2 (2), 45–60.
222. Okunevičiūtė-Neveauskienė, L. (2010). Aktyvios darbo rinkos politikos priemonių socialinė nauda. *Filosofija. Sociologija*, 21 (2), 101111.
223. Okunevičiūtė-Neveauskienė, L. (2012). Neįgaliųjų integracija į darbo rinką: padėties vertinimas ir užimtumo didinimo galimybės. *Filosofija. Sociologija*, 2, 136–144.
224. Okunevičiūtė-Neveauskienė, L., & Moskvina, J. (2014). Pažeidžiamos gyventojų grupės: iššūkiai užimtumui. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 9, 114–128.
225. Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. London: Macmillan.
226. Oliver, M., & Barnes, C. (1993). Discrimination, Disability and Welfare: from Needs to Rights. In J. Swain, V. Finkelstein, S. French, & M. Oliver (Eds.), *Disabling Barriers-Enabling Environments*, (pp. 267–277). Newbury Park, CA: Sage Publications.
227. Orlova, U. L. (2014). *Socialiai globojamų vyresnio amžiaus asmenų gyvenimo kokybės veiksniai*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Vilniaus universitetas.
228. Orr, A. J. (2003). Black-White Differences in Achievement: The Importance of Wealth. *Sociology of Education*, 76, 281–304.
229. Pallas, A. M. (2007). A Subjective Approach to Schooling And the Transition to Adulthood. *Advances in Life Course Research*, 11, 173–197.
230. Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods* (2nd ed.). Sage: Newbury Park, California.
231. Patton, W., & Creed, P. A. (2002). The Relationship Between Career Maturity and Work Commitment in a Sample of Australian High School Students. *Journal of Career Development*, 29, 69–85.
232. Pavlin, S. (2010). *Higher Education and Employability Issues*. DECOWE Working Papers Series. International Conference on Human Capital and Employment in the

European and Mediterranean Area; 10/11, March 2011. [interaktyvus] [žiūrėta 2015-03-09]. Prieiga per internetą:
http://www.decowe.org/static/uploaded/htmlarea/test/DECOWEWorkingpaper_201012_Pavlin.pdf

233. Petružytė, D. (2008). Grindžiamosios teorijos metodologija: B. Glaser'io ir A. Strauss'o versijų palyginimas. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1, 72–89.
234. Pfeiffer, D. (2001). The Conceptualization of Disability. In B. M. Altman, & S. Barnartt (Eds.), *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Research in Social Science and Disability*, (pp. 29–52). Oxford, UK: Elsevier.
235. Pfeiffer, D. (2002). The Philosophical Foundations of Disability Studies. *Disability Studies Quarterly*, 22 (2), 3–23.
236. Pickel, A. (2005). The Habitus Process: A Biopsychosocial Conception. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 35 (4), 437–461.
237. Pitsoe, V., & Letseka, M. (2013). Foucault's Discourse and Power: Implications for Instructionist Classroom Management. *Open Journal of Philosophy*, 3 (1), 23–28.
238. Pocius, A. (2008). Neįgalių žmonių mobilumo bei jų aktyvumo darbo rinkoje galimybių įvertinimas. *Lietuvos ekonomikos apžvalga*, 2, 15–25.
239. Porfeli, E. J., Lee, B., & Vondracek, F. W. (2013). *Identity Development and Carrers in Adolescents and Emerging Adults: Content, Porcess, and Structure*. In W. B. Walsh, M. L. Savickas, & P. J. Hartung (Eds.), *Handbook of Vocational Psychology: Theory, Research, And Practice* (4th ed.), (pp. 133–154). New York: Routledge Press.
240. Postill, J. (2010). Introduction: Theorising Media and Practice. In B. Bräuchler, & J. Postill (Eds.), *Theorising Media and Practice*, (pp. 1-27). Oxford and New York: Berghahn.
241. Poviliūnas, A., Žiliukaitė, R., & Beresnevičiūtė, V. (2012). *Profesinės veiklos lauko tyrimas*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
242. Powell, J. J. (2003). Constructing Disability and Social Inequality Early in the Life Course: The Case of Special Education in Germany and The United States. *Disability Studies Quarterly*, 23 (2), 57–75.
243. Priestley, M. (2005). We're All Europeans Now! The Social Model of Disability and European Social Policy. In C. Barnes, & G. Mercer (Eds.), *Social Model of disability: Europe and the majority world*, (pp. 17–31). Leeds: The Disability Press.
244. Rapolienė, G. (2012). *Ar senatvė yra stigma? Senėjimo tapatumas Lietuvoje*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Vilniaus universitetas.
245. Reichertz, J. (2007). Abduction: The Logic of Discovery in Grounded Theory. In A. Bryant, & K. Charmaz (Eds.), *Handbook of Grounded Theory*, (pp. 214–228). London: Sage Publications.
246. Reiter, S., Stewart, G., & Bruce, C. (2011). A Strategy for Delayed Research Method Selection: Deciding Between Grounded Theory and Phenomenology. *The Electronic Journal of Business Research Methods*, 9 (1), 35–46.
247. Rėklaitienė, D., Karpavičiūtė, S., & Požėrienė, J. (2011). Fiziškai neįgalių asmenų gyvenimo kokybė darbinės veiklos ir šeiminių padėties aspektais. *Filosofija. Sociologija*, 22 (2), 187–197.
248. Renggli, C. (2005). Disability Studies und die Un-/Sichtbarkeit von Behinderung. *P&G*, 1, 79–94.

249. Rettie, R., Robinson, H., Radke, A., & Ye, X. (2008). CAQDAS: A Supplementary Tool for Qualitative Market Research. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 11 (4), 76–88.
250. Rigg, J. (2005). *Labour Market Disadvantage Amongst Disabled People: A Longitudinal Perspective*. Centre for Analysis of Social Exclusion, November [interaktyvus] [žiūrėta 2014-01-16]. Prieiga per internetą: http://eprints.lse.ac.uk/6250/1/Labour_Market_Disadvantage_amongst_Disabled_People_A_longitudinal_perspective.pdf
251. Rimaitė, A. (2009). *Genetiškai modifikuotų organizmų diskurso formavimasis Lietuvos žiniasklaidoje*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Kauno technologijos universitetas.
252. Rimšaitė, E. (2006). Psichoneurologiniai pensionatai: socialinio darbo ar disciplinarinės visuomenės institutas? *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2, 131–139.
253. Rioux, M. (2003). On Second Thought: Constructing Knowledge, Law, Disability, and Inequality. In S. Herr, L. Gostin, & H. Koh (Eds.), *The Human Rights of Persons with Intellectual Disabilities: Different But Equal*, (pp. 287–317). Don Mills, ON: Oxford University Press.
254. Rodon, J., & Pastor, A. (2007). Applying Grounded Theory to Study the Implementation of an Inter-Organizational Information System. *The Electronic Journal of Business Research Methods*, 5 (2), 71–82.
255. Rothwell, A., & Arnold, J. (2007). Self-perceived Employability Development and Validation of a Scale. *Personnel Review*, 36 (1), 23–41.
256. Rudžinskienė, R. & Rudokaitė, J. (2014). Neįgalus jaunimo karjeros projektavimo kompetencijų ypatumų atskleidimas žinių visuomenės kontekste. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 9, 94–104.
257. Ruolytė-Verschoore, R. (2012). *Neįgaliųjų studentų dalyvavimas Lietuvos aukštosiose mokyklose*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Vytauto Didžiojo universitetas.
258. Russell, M. (2002). What Disability Civil Rights Cannot Do: Employment and Political Economy. *Disability & Society*, 17 (2), 117–136.
259. Ruškus J. (2001). *Negalės psichosociologija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
260. Ruškus J. (2002). *Negalės fenomenas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
261. Ruškus, J. (2005). Mokslinio diskurso Lietuvoje analizė neįgaliųjų socialinio dalyvavimo aspektu. *Specialusis ugdymas*, 2 (13), 7–16.
262. Ruškus, J. (2007). *Neįgaliųjų profesinė karjera ir jos projektavimas: būklė ir galimybės*. Tyrimo ataskaita [interaktyvus] [žiūrėta 2013-04-10]. Prieiga per internetą: http://www.svako.lt/UserFiles/File/NKC/delfi_neig_prof_karjera.pdf
263. Ruškus, J., & Baranauskienė, I. (2004). *Neįgaliųjų dalyvavimas darbo rinkoje: profesinio rengimo ir profesinės adaptacijos sąveika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
264. Ruškus, J., Daugėla, M., Žukauskas, S., Blinstrubas, A., & Šaparnis, G. (2006). *Veiksniai, darantys poveikį asmenų, turinčių specialiųjų poreikių, studijoms aukštosiose mokyklose*. Tyrimo ataskaita. Šiaulių universitetas, Socialinių tyrimų mokslinis centras.
265. Saar, E., Unt, M., & Kogan, I. (2008). Transition from Educational System to Labour Market in the European Union: A Comparison between New and Old Members. *International Journal of Comparative Sociology*, 49, 31–59.
266. Sachs, D., & Schreuer, N. (2011). Inclusion of Students with Disabilities in Higher Education: Performance and Participation in Student's Experiences. *Disability Studies*

- Quarterly*, 31 (2) [interaktyvus] [žiūrėta 2015-01-16]. Prieiga per internetą: <http://dsq-sds.org/article/view/1593/1561>.
267. Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1993). *Crime in the Making. Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge: Harvard University Press.
 268. Samsonienė, L., Adomaitienė, R., Krivičiūtė, J., Jankauskienė, K., Jurkšienė, V., & Kėvelaitis, E. (2008). Neigaliųjų socializacija taikomojoje fizinėje veikloje. *Medicina*, 44 (11), 877–884.
 269. Santoro, M. (2006). Living with Parents. A Research Study on Italian Young People and Their Mothers. In C. Leccardi, & E. Ruspini (Eds.), *A New Youth? Young People, Generations and Family Life*, (pp. 146–163.). Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
 270. Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2011). Revision of the Career Maturity Inventory: The Adaptability Form. *Journal of Career Assessment*, 19 (4), 335–374.
 271. Scrambler, G. (2011). Stigma and Mental Disorder. In D. Pilgrim, A. Rogers, & B. Pescosolido (Eds), *The Sage Handbook of Mental Health and Illness*, (pp. 218–238). London: Sage Publications.
 272. Shandra, C. L., & Hogan, D. P. (2008). School-to-Work Program Participation and the Post-High School Employment of Young Adults with Disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 29, 117–130.
 273. Shattuck, P. T., Steinberg, J., Yu, J., Wei, X., Cooper, B. P., Newman, L., & Roux, A. M. (2014). Disability Identification and Self-Efficacy among College Students on the Autism Spectrum. *Autism Research and Treatment* [interaktyvus] [žiūrėta 2015-09-29]. Prieiga per internetą: <http://www.hindawi.com/journals/aurt/2014/924182/>.
 274. Shifrer, D. (2013). Educational Expectations for High School Students Labeled with Learning Disabilities. *Journal of Health and Social Behavior*, 54 (4), 462–480.
 275. Sholl, L., & Mooney, M. (2002). *Disability Disclosure in Work-Based Learning programs*, p. 1–28. <http://www.cew.wisc.edu/ya/pdf/brief3.pdf>.
 276. Sissons, P., & Jones, K. (2012). *Lost in Transition? The Changing Labour Market and Young People not in Employment, Education or Training*. UK: Lancaster University.
 277. Solomontos-Kountouri, O., & Hurry, J. (2008). Political, Religious and Occupational Identities in Context: Placing Identity Status Paradigm in Context. *Journal of Adolescence*, 31 (2), 241–258.
 278. Stange, H. (2004). *Grundlagen einer Soziologie der Behinderung* [interaktyvus] [žiūrėta 2014-04-03]. Prieiga per internetą: <http://www.fk-reha.uni-dortmund.de/Soziologie/Vorlesungen/2004-SS/130063-Skript.pdf>.
 279. Stevens, G. R. (2002). Employers' Perceptions and Practice in the Employability of Disabled People: A Survey of Companies in Southeast UK. *Disability & Society*, 7 (7), 779–796.
 280. Stiker, H. J. (2000). *A History of Disability*. An Arbor: The University of Michigan Press.
 281. Strakšaitė, J. (2011). Lietuvos politikos mokslų lauko analizė: aiškinant skirtingas politikos mokslo sampratas. *Politologija*, 3 (36), 23–55.
 282. Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*. California: Sage Publications.
 283. Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.

284. Suddaby, R. (2006). From the Editors: What Grounded Theory is Not. *Academy of Management Journal*, 49 (4), 633–642.
285. Sum, A., McLaughlin, J., Khatiwada, I., & Palma, S. (2008). *The Collapse of the 2008 Summer Teen Job Market: A Record 60 Year Employment Low for the Nation's Teens*. Center for Labor Market Studies, Northeastern University Boston, Massachusetts.
286. Szymanski, E. M., & Hersherson, D. B. (2005). An Ecological Approach to Vocational Behavior and Career Development of people with Disabilities. In R. M. Parker, E. M. Szymanski, & J. B. Patterson (Eds.), *Rehabilitation Counseling: Basics and Beyond* (4th ed.), (pp. 225–280). Austin: Pro-Ed.
287. Szymanski, E. M., & Parker, R. M. (2003). *Work and Disability: Issues and Strategies in Career Development and Job Placement* (Second Edition). Austin: PRO-ED.
288. Šėporaitytė, D., & Tereškinas, A. (2007). *Neįgaliųjų įsidarbinimo ir mokslo galimybės Lietuvoje*. Tyrimo ataskaita.
289. Šumskaitė, L. (2014). *Vyrų tėvystės praktikos*. Daktaro disertacija (Socialiniai mokslai, Sociologija 05S). Vilniaus universitetas.
290. Taber, B. J., & Blankemeyer, M. S. (2015). Time Perspective and Vocational Identity Statuses of Emerging Adults. *The Career Development Quarterly*, 63 (2), 113–125.
291. Tanner, J. L. (2011). Emerging Adulthood. In R. J. Levesque (Ed.), *Encyclopedia of Edolence*, (pp. 817–825). New York: Springer.
292. Tanner, J. L., & Arnett, J. J. (2009). The New Life Stage between Adolescence and Young Adulthood. In A. Furlog (Ed.), *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, (pp. 39–45). London and New York: Routledge.
293. Tereškinas A. (2001). *Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje*. Vilnius: Baltos lankos.
294. Thie, N. (2008). *Behinderung als soziale Konstruktion: die Widerspiegelung sozialer Befindlichkeit körperbehinderter Menschen unter dem Einfluss veränderter gesellschaftlicher Bedingungen*. Germany: Books on Demand GmbH.
295. Thorpe, H. (2009). Bourdieu, Feminism and Female Physical Culture: Gender Reflexivity and the Habitus-Field Complex. *Sociology of Sport Journal*, 26, 491–516.
296. Timmerman, L. C., & Mulvihill, T. M. (2015). Accommodations in the College Setting: The Perspectives of Students Living with Disabilities. *The Qualitative Report*, 20 (10), 1609–1625.
297. Townley, B. (2015). Exploring Different Forms of Capitals: Researching Capitals in the Field of Cultural and Creative Industries. In A. Tatli, M. Ozbilgin, & M. Karatas-Ozkan (Eds.), *Pierre Bourdieu, Organization and Management* (pp. 187–206). New York: Routledge.
298. Trainor, A. A. (2008). Using Cultural and Social Capital to Improve Postsecondary Outcomes and Expand Transition Models for Youth with Disabilities. *The Journal of Special Education*, 42, 148–162.
299. Trainor, A. A., Carter, E. W., Owens, L., & Swedeen, B. (2008). Special Educators' Perceptions of Summer Employment and Community Participation Opportunities for Youth with Disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 31, 144–153.
300. Trow, M. (2007). Reflections on the Transition from Elite to Mass to Universal Access: Forms and Phases of Higher Education in Modern Societies since WWII. *International Handbook of Higher Education*, 18, 243–280.
301. Ustilaitė, S., Kuginytė-Arlauskienė, I., & Valančiūtė, L. (2011). Pedagogų nuostatos į neįgaliųjų vaikų integraciją bendrojo lavinimo mokyklose. *Socialinis darbas*, 10 (2), 241–254.

302. Van Rensburg, A. J., & Ukpere, W. I. (2014). Application of Grounded Theory in Career Research Reviewed. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5 (4), 543–556.
303. Verd, J. M., & Lopez, M. (2011). The Rewards of a Qualitative Approach to Life-Course Research. The Example of the Effects of Social Protection Policies on Career Paths. *Forum: Qualitative Social Research*, 12 (3) [interaktyvus] [žiūrėta 2015-01-16]. Prieiga per internetą: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1753/3259>.
304. Vickerman, P. & Blundell, M. (2010). Hearing the Voices of Disabled Students in Higher Education. *Disability & Society*, 25, 21–32.
305. Viluckienė, J. (2008). „Iškūnyta“ socialinio modelio negalios samprata. *Filosofija. Sociologija*, 19 (4), 45–52.
306. Vinikaitytė-Ruškė, J., Neverdauskienė, E., & Barcytė, L. (2010). Socioedukaciniai tarpininkavimo įdarbinant neįgaliuosius aspektai: neįgaliųjų verslo plėtros centrų konsultantų patirtis. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 1 (26), 129–135.
307. Wacquant, L. (2013). Symbolic Power and Group-Making: On Pierre Bourdieu's Reframing of Class. *Journal of Classical Sociology*, 13 (2), 274–291.
308. Waddell, G., & Aylward, M. (2010). *Models of Sickness and Disability*. The Royal Society of Medicine Press [interaktyvus] [žiūrėta 2013-10-18]. Prieiga per internetą: <http://www.craigliebenson.com/wp-content/uploads/2010/08/Models-final-proofs2.pdf>.
309. Wagner, M., Newman, L., Cameto, R., & Levine, P. (2005). *Changes Over Time in the Early Postschool Outcomes of Youth with Disabilities: A Report of Findings from the National Longitudinal Transition Study (NLTS) and the National Longitudinal Transition Study-2 (NLTS2)*. Menlo Park, CA: SRI International.
310. Walker, D., & Myrick, F. (2006). Grounded Theory: An Exploration of Process and Procedure. *Qualitative Health Research*, 16, 547–559.
311. Walther, M. (2014). *Repatriation to France and Germany. A Comparative Study Based on Bourdieu's Theory of Practice*. Wiesbaden: Springer Gabler.
312. Ward, L. Heslop, P., Mallett, R., & Simons, K. (2003). Transition: The Experiences of Young People with Learning Disabilities and Their Families in England. *Tizard Learning Disability Review*, 8 (4), 19–28.
313. Weitzman, E. A. (2000). Software and Qualitative Research. In N.K. Denzin, & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research*, (pp. 803–820). London: Sage.
314. Welsh, M., & Schmitt-Wilson, S. (2013). Executive Function, Identity, and Career Decision-Making in College Students. *Sage Open*, 1-9 [interaktyvus] [žiūrėta 2014-02-29]. Prieiga per internetą: <http://sgo.sagepub.com/content/spsgo/3/4/2158244013505755.full.pdf>.
315. White, P. (2005). *Biopsychosocial Medicine: An Integrated Approach to Understanding Illness*. Oxford: Oxford University Press.
316. WHO (World Health Organization). *International Classification of Functioning, Disability and Health: ICF*. Geneva: WHO, 2001.
317. Wittenburg, D. C., & Loprest, P. J. (2007). Early Transition Experiences of Transition-age Child SSI Recipients. *Journal of Disability Policy Studies*, 18 (3), 176–187.
318. Wolbers, M. H. J. (2007). Employment Insecurity at Labour Market Entry and Its Impact on Parental HomeLeaving and Family Formation: A Comparative Study among Recent Graduates in Eight European Countries. *International Journal of Comparative Sociology*, 48 (6), 481–507.
319. Zmitravičius, A., & Grigas, R. (2010). Kurčiųjų švietimo bruožai Lietuvoje: sutrikusios klausos mokinių ugdymo patirties sociologinis vertinimas. In V. Pruskus (Ed.),

- Šiuolaikinė mokykla: jaunimo savijauta, prioritetai ir nuostatos: jaunųjų sociologijos mokslininkų darbai*, (pp. 7–15). Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
320. Žalkauskaitė, U., Unt, M., & Brazienė, R. (2015). Obstacles to Successful Transition into Lithuanian Labour Market: Experiences of Sensory Disabled Youth. *Socialiniai tyrimai*, 1 (37), 76–90.
321. Žydžiūnaitė, V., Virbalienė, A., & Katiliūtė, E. (2006). Grindžiamoji teorija – kokybinė edukologijos tyrimų metodologijos strategija. *Pedagogika*, 83, 57–63.

PRIEDAI

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų apžvalga*

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų kryptys	Pagrindiniai aspektai	Autoriai
<i>Darbas vasaros metu ir savanoriško darbo patirtis</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Darbo vasaros metu įgytos profesinės patirties reikšmė įsidarbinant baigus mokyklą ○ Darbas vasaros metu ir savanorystė kaip prevencinė neįgalaus jaunimo iškritimo iš švietimo sistemos priemonė ○ Negalią turinčio jaunimo motyvacija dirbti vasaros metu ○ Darbą vasaros metu ir savanorišką veiklą ribojantys veiksniai 	Carter et al. (2010) Dore ir Benz (1998) Sum et al. (2008)
<i>Lytiškumo skirtumai</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Negalią turinčių vyrų ir moterų užimtumo tendencijos, pozicijos darbo rinkoje skirtumai ○ Negalią turinčių vyrų ir moterų darbo užmokesčio skirtumai ○ <i>Vyriškų</i> ir <i>moteriškų</i> specialybių / profesijų įvaizdžiai ○ Lytiškumo ir negalios sąveikos aspektai ○ Negalią turinčių vyrų ir moterų profesinių tikslų ir profesinių trajektorijų skirtumai 	Betz (2005) Dore ir Benz (1998) Jones et al. (2003) Lindstrom (2008) Noonan et al. (2004) Rigg (2005) Shandra ir Hogan (2008)
<i>Švietimo sistemos orientacija į darbo rinką</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Profesinio suvokimo, profesinių įgūdžių ir gebėjimo ugdymo svarba švietimo sistemoje ○ Į mokymą (angl. <i>school-based</i>) ir darbą (angl. <i>work-based</i>) orientuotų programų skirtumai, privalumai ir trūkumai 	Shandra ir Hogan (2008) Sholl ir Mooney (2002)
<i>Darbo rinkoje patiriami sunkumai</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Darbo vietos pritaikymas ir asistento poreikis darbo organizacijoje 	Levinson ir Palmer (2005) Sholl ir Mooney (2002)

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų kryptys	Pagrindiniai aspektai	Autoriai
	<ul style="list-style-type: none"> ○ Darbdavių požiūris į negalią turinčius darbuotojus ○ Negalią turinčio jaunimo užimtumo situacija ir patiriamo nedarbo reikšmė 	
<i>Neįgalaus jaunimo motyvacija ir savęs atstovavimas</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Neįgalaus jaunimo motyvacija ir kontrolės lokusas ○ Neįgalaus jaunimo gebėjimas atstovauti savo interesams ○ Motyvacijos ieškoti darbo / dirbti sąsajos su negalios tipu, sunkumu ir atsiradimo laiku asmens biografijoje 	Benz et al. (2000) Burchardt (2005) Sholl ir Mooney (2002)
<i>Ankstyvo ir sistemingo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką planavimo svarba</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Mokykloje vykdomo profesinio kryptingumo reikšmė profesiniam tapatumui ir perėjimo į darbo rinką galimybėms ○ Individualizuoto mokymo plano reikšmė ○ Negalią turinčių moksleivių tėvų ir mokykloje dirbančių specialistų įtrauktis į perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką procesą 	Aston et al. (2005) Fabian ir Liesener (2005) Franklin ir Sloper (2006) Szymanski ir Hersherson (2005) Ward et al. (2003)
<i>Neįgalaus jaunimo įdarbinimo politikos ir jos efektyvumo vertinimas</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Neįgalaus jaunimo įdarbinimo strategijų ir priemonių pritaikomumas / efektyvumas darbo rinkoje ○ Profesinės reabilitacijos vertinimas (įsidarbinimo po profesinės reabilitacijos galimybės, siūlomų profesijų paklausa darbo rinkoje etc.) ○ Ankstyvos profesinės reabilitacijos poreikis 	Giesen ir Cavanaugh (2012) Honeycutt et al. (2014) McConkey (2005) Muthumbi (2008) Rioux (2003) Russell (2002)
<i>Dialogo ir sinergijos tarp švietimo sistemos ir darbo rinkos svarba</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką kaip sisteminis, koordinuotas, kompleksinis ir lankstus procesas 	Beresford (2004) Hutchinson et al. (2007) Meister (1998)

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų kryptys	Pagrindiniai aspektai	Autoriai
	<ul style="list-style-type: none"> ○ Pagalbos ir paramos poreikis, apimantis skirtingus perėjimo lygmenis: a) pereinant iš bendrojo lavinimo į aukštąją mokyklą; b) studijų pradžioje; c) pereinant iš švietimo institucijos į darbo rinką ir pan. 	<p>Muthumbi (2008) Nale (1993) Nuechterlein et al. (2008) Vickerman ir Blundel (2010)</p>
<i>Profesinės veiklos svarba negalią turintiems jauniems asmenims</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Pasitenkinimo profesine veikla sąsajos su gyvenimo kokybe ○ Negalią turinčio jaunimo profesiniai siekiai ir lūkesčiai ○ Negalią turinčio jaunimo profesinis kelias baigus aukštąjį mokslą (įsidarbinimo trukmė, darbo vietos atitikimas įgytą specialybę ir pan.) ○ Povidurinio (profesinio, aukštojo) išsilavinimo reikšmė sėkmingam perėjimui į darbo rinką 	<p>Fichten et al. (2012) Gillies (2012) Gillies ir Pedlar (2003) Yaeda ir Jindal-Snape (2011) Muthumbi (2008)</p>
<i>Ankstyvas negalią turinčio jaunimo „iškritimas“ iš švietimo sistemos</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Negalią turinčio jaunimo siekiai tęsti mokymąsi aukštesnėse pakopose baigus pagrindinę mokyklą ○ Profesinio mokymo programos kaip prevencinė priemonė ankstyvam pasitraukimui iš švietimo sistemos ○ Ankstyvo pasitraukimo iš švietimo sistemos priežastys 	<p>Cameto ir Wagner (2003) King et al. (2005) Levinson ir Palmer (2005) Naugle ir Campbell (2010)</p>
<i>(Aukštojoje) mokykloje dirbančių profesinio orientavimo specialistų vaidmuo ir reikšmė</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Mokyklose dirbančių profesijos konsultantų veiklos laukas ○ Mokykloje dirbančių profesinio orientavimo specialistų reikšmė negalią turinčio jaunimo perėjimo į darbo rinką sėkmei ○ Profesinio orientavimo / konsultavimo specialistai kaip tarpininkaujanti grandis tarp švietimo sistemos ir darbo rinkos 	<p>Foster ir MacLeod (2004) Milsom (2007) Naugle ir Campbell (2010)</p>

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų kryptys	Pagrindiniai aspektai	Autoriai
<i>Negalios stigma</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Negalios atskleidimo darbdaviui dilemos ○ Darbdavių požiūris į negalią turinčio asmens profesinius gebėjimus ○ Matomos (diskredituotos) ir nematomos (diskredituojamos) negalios takoskyra 	<p>Gillies (2012) Sholl ir Mooney (2002) Stuenkel ir Wong (2013)</p>
<i>Socialinio kapitalo reikšmė perėjimo į darbo rinką metu</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Socialinio kapitalo išteklių reikšmė įsidarbinimo galimybėms ir skurdo rizikai ○ Socialinių ryšių svarba ieškant darbo / įsidarbinant ○ Socialinio kapitalo ir motyvacijos dirbti sąsajos ○ Tėvų išsilavinimo ir finansinių išteklių reikšmė perėjimo į darbo rinką metu 	<p>Dore ir Benz (1998) Shandra ir Hogan (2008) Sum et al. (2008) Trainor (2008)</p>
<i>Regioninės kliūtys ir jų šalinimo strategijos</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Gyvenamosios vietovės įtaka negalią turinčio jaunimo įsidarbinimo galimybėms ○ Darbo pasiūlos ribotumai nuo didmiesčių nutolusiose vietovėse ○ Periferijose gyvenančio neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką / įtraukties į darbo rinką strategijos ○ Geografinės izoliacijos mažinimo / panaikinimo strategijos (nacionalinių, teisinių dokumentų pataisų poreikis, infrastruktūros gerinimas ir pan.) 	<p>Bowe (2003) Charema (2013) Fabian (2007) Gil-Kashiwabara et al. (2007) Izzo ir Lamb (2003) Magoulios ir Trichopoulou (2012) Trainor et al. (2008) Wagner et al. (2005)</p>
<i>Socialinės apsaugos sistemos vertinimas (neįgalumo / nedarbingumo socialinės išmokos ir kt.)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Valstybės skiriamų finansinių išmokų nauda ir sudaromos kliūtys įsidarbinant ○ Socialinių išmokų prioritizavimas (socialinių 	<p>Howard (2003) Knapp et al. (2008) Livermore et al. (2007) Parker (2008)</p>

Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką tyrimų kryptys	Pagrindiniai aspektai	Autoriai
	išmokų ir motyvacijos dirbti sąsajos) ○ Socialinių išmokų ir neįgaliųjų stigmatizacijos sąsajos	Waddell ir Aylward (2010) Wittenburg ir Loprest (2007)
<i>Aukštajame moksle patiriami sunkumai</i>	○ Negalią turinčio jaunimo mokymosi ir socialinės patirtys aukštojoje mokykloje ○ Negalios atskleidimas (prielaidos ir kliūtys) aukštosios mokyklos aplinkoje ○ Specialių mokymosi sąlygų poreikis ○ Aukštosios mokyklos atvirumas negalią turinčių studentų poreikiams (pedagogų požiūris, fizinės aplinkos pritaikymas ir kt.)	Costea-Barlutiua ir Rusua (2015) Kent (2015) Marshak et al. (2010) Sachs ir Schreuer (2011) Shattuck et al. (2014)

*Lentelė sudaryta disertacijos autorės

Medicininio ir socialinio negalios modelių konceptualizacija*

Kriterijai	Medicininis negalios modelis	Socialinis negalios modelis
Epistemologija	Racionalizmas Pozityvizmas	Egzistencializmas Humanizmas Fenomenologija
Teorijos	Asmeninės tragedijos teorija Defektologijos teorija Dezadaptacijos teorija Struktūrinio funkcionalizmo paradigma (Parsons, 1951)	Socialinės spaudos teorija Integracijos teorija Normalizacijos teorija Vaidmenų valorizacijos teorija Simbolinio interakcionizmo paradigma (Cooley, 1922; Blumer, 1962; Mead, 1934) Socialinio konstruktyvizmo paradigma (Berger, Luckman, 1967; Schütz, 1976) Postruktūralizmo paradigma (Foucault, 1967)
Teoriniai konceptai	Mikrolygmuo Negalia kaip deviacija Medikalizacija Institucionalizacija „Neįgaliojo ir ligonio“ vaidmuo Bejėgiškumas, priklausomybė Medicininis gydymas – priemonė grąžinti „normalumą“ Neįgalusis ir pacientas (objekto pozicija)	Makrolygmuo Socialinių nuostatų ir vaidinių ontogenezė Negalia – socialinės sąveikos rezultatas Subjektyvus savo negalios reflektavimas, kylantis iš objektyvaus visuomenės pažinimo „Neįgaliojo“ identitetas Socialiniai vaidmenys Neįgalusis ir klientas (subjekto pozicija) Tipizacijos, stereotipizacijos, stigmatizacijos mechanizmai Socialinės priemonės, visuomenės veiksmai
Esminiai teiginiai	Neįgaliesiems būdingi pažintinės veiklos, valios, emocijų, fizinio vystymosi sutrikimai, sukeltantys specifines mokymosi, auklėjimo, gebėjimo savarankiškai gyventi problemas	Socialinius nukrypimus kuria pati visuomenė, nustatydamą ir pritaikydama tam tikras socialines taisykles, normas Negalia yra etiketė / stigma, socialinis-kultūrinis konstruktas
Retorinis klausimas: Kieno problema?	Defektyvaus žmogaus problema (bejėgiškumas, priklausomybė, kompetencijos stoka)	Negatyvaus pasaulio problema (nuostatos, visuomenės normos, segregacija, mitai, stereotipai)
Negalios koncepcija	Orientuota į sutrikimus ir kompensacinius mechanizmus	Orientuota į socialinę situaciją, jos ribotumus
Negalios apibrėžimai	Dėl žmogaus organizmo sutrikimo atsiradęs negebėjimas atlikti veiklos, kurią visuomenėje priimta traktuoti kaip normalią	Sutrikimas yra tik fizinės būsenos variacija, kuriai suteikiama neigiamą vertę; negalia suvokiama kaip visi reiškiniai, kurie riboja ir varžo neįgalaus žmogaus veiklą

*Lentelė sudaryta disertacijos autorės, remiantis mokslinės literatūros analize (Adomaitienė, Mikelkevičiūtė, 2001; Albert, 2004; Henderson, Bryan, 2011; Renggli, 2005; Ruškus, 2002; Viluckienė, 2008 ir kt.)

Informantų kodavimo principai

Nr.	Informanto kodas	Lytis	Amžius	Negalia	Darbingumo lygis ⁵	Darbo patirtis	Statusas darbo rinkoje	Išsilavinimas
1.	M ¹ -23 ² -JMS ³ -MD ⁴	Moteris	23	Igimta klausos (neprigirdinti)	40 proc.	3,5 metai	Dirbanti	Aukštasis universitetinis BA ⁶ – <i>socialiniai mokslai</i> nebaigtos MA ⁷ studijos – <i>socialiniai mokslai</i>
2.	V-32-JMF-MD	Vyras	32	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	25 proc.	-	12 metų (dirba neoficialiai)	Nebaigtas aukštasis neuniversitetinis (<i>socialiniai mokslai</i>)
3.	V-23-JMS-D	Vyras	23	Igimta regėjimo (aklumas)	25 proc.	2,5 metų	Dirbantis	Vidurinis (<i>specialiojo ugdymo mokykla</i>)
4.	V-31-JMS-D	Vyras	31	Igimta regėjimo (aklumas)	35 proc.	8 metai	Dirbantis	Aukštasis universitetinis: BA – <i>socialiniai mokslai</i> MA – <i>socialiniai mokslai</i>
5.	M-27-JTF-D	Moteris	27	Igyta fizinė (somatinių sutrikimų)	30 proc.	4 metai	Dirbanti	Aukštasis neuniversitetinis: <i>biomedicinos mokslai</i>
6.	M-31-JMS-D	Moteris	31	Igimta klausos (neprigirdinti)	35 proc.	10 metų	Dirbanti	Aukštasis neuniversitetinis: <i>socialiniai mokslai</i>
7.	V-21-JMS-D	Vyras	21	Igimta klausos (neprigirdintis)	35 proc.	2 metai	Dirbantis	Vidurinis su profesine kvalifikacija
8.	M-34-JTF-D	Moteris	34	Igyta judėjimo (kojos protezas)	40 proc.	10 metų	Dirbanti	Aukštasis universitetinis: BA – <i>menų sritis</i> MA – <i>menų sritis</i>
9.	V-23-JMF-D	Vyras	23	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	55 proc.	4 metai	Dirbantis	Aukštasis neuniversitetinis: <i>socialiniai mokslai</i>
10.	M-24-JMF-D	Moteris	24	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	40 proc.	2 metai	Dirbanti	Profesinis
11.	M-33-JTF-D	Moteris	33	Igyta judėjimo	45 proc.	10 metų	Dirbanti	Aukštasis universitetinis: BA – <i>socialiniai mokslai</i>
12.	M-25-JMF-D	Moteris	25	Igimta judėjimo (juda su vežimėliu)	25 proc.	2,5 metai	Dirbanti	Aukštasis universitetinis: BA – <i>fiziniai mokslai</i> MA – <i>socialiniai mokslai</i>

Nr.	Informanto kodas	Lytis	Amžius	Negalia	Darbingumo lygis ⁵	Darbo patirtis	Statusas darbo rinkoje	Išsilavinimas
13.	V-35-ĮTF-M	Vyras	35	Igyta fizinė (somatinių sutrikimų)	30 proc.	11 metų	Nedirbantis	Nebaigtas aukštasis neuniversitetinis (fiziniai mokslai)
14.	M-24-ĮMS-M	Moteris	24	Igimta klausos (neprigirdinti)	35 proc.	2 metai	Nedirbanti	Profesinis Nebaigtas aukštasis neuniversitetinis (menų sritys)
15.	V-22-ĮMF-M	Vyras	22	Igimta judėjimo (galūnių deformacijos)	35 proc.	1 metai	Nedirbantis	Nebaigtas aukštasis neuniversitetinis (fiziniai mokslai)
16.	M-25-ĮMF-M	Moteris	25	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	40 proc.	1 metai	Nedirbanti	Aukštasis universitetinis BA – socialiniai mokslai MA – socialiniai mokslai
17.	M-23-ĮMF-M	Moteris	23	Igimta judėjimo (juda su vežimėliu)	40 proc.	-	Nedirbanti	Aukštasis universitetinis BA – fiziniai mokslai nebaigtos MA studijos – fiziniai mokslai
18.	V-23-ĮMS-M	Vyras	25	Igimta klausos (neprigirdintis)	35 proc.	2 mėn.	Nedirbantis	Nebaigtas aukštasis universitetinis (socialiniai mokslai)
19.	M-24-ĮMF-M	Moteris	24	Igimta judėjimo (juda su vežimėliu)	25 proc.	-	Nedirbanti	Aukštasis universitetinis BA – socialiniai mokslai nebaigtos MA studijos – socialiniai mokslai
20.	M-21-ĮMS-M	Moteris	21	Igimta klausos (neprigirdinti)	45 proc.	-	Nedirbanti	Nebaigtas aukštasis universitetinis (socialiniai mokslai)
21.	V-31-ĮMF-M	Vyras	31	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	20 proc.	2 metai	Nedirbantis	Vidurinis ; dalyvauja mokymuose
22.	M-19-ĮMF-M	Moteris	19	Igimta judėjimo (juda su vežimėliu)	25 proc.	-	Nedirbanti	Nebaigtas aukštasis neuniversitetinis (socialiniai mokslai)
23.	M-35-ĮTF-NMND	Moteris	35	Igyta judėjimo (juda su vežimėliu)	20 proc.	7 metai	Nedirbanti	Aukštasis neuniversitetinis: socialiniai mokslai
24.	M-20-ĮMF-NMND	Moteris	20	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	25 proc.	-	Nedirbanti	Nebaigtas vidurinis (11 klasių)

Nr.	Informanto kodas	Lytis	Amžius	Negalia	Darbingumo lygis ⁵	Darbo patirtis	Statusas darbo rinkoje	Išsilavinimas
25.	V-25-[MF]-NMND	Vyras	25	Igimta judėjimo (juda su vežimėliu)	25 proc.	-	Nedirbantis	Vidurinis
26.	M-21-[MF]-NMND	Moteris	21	Igimta judėjimo (cerebrinis paralyžius)	25 proc.	-	Nedirbanti	Vidurinis
27.	M-28-[MF]-NMND	Moteris	28	Igimta fizinė (žemaugė)	25 proc.	8 metai	Nedirbanti	Aukštasis universitetinis: BA – <i>socialiniai mokslai</i> MA – <i>socialiniai mokslai</i>
28.	V-30-[MF]-NMND	Vyras	30	Igimta judėjimo (galūnių deformacijos)	25 proc.	-	Nedirbantis	Vidurinis
29.	M-25-[MS]-NMND	Moteris	25	Igimta klausos (neprigirdinti)	40 proc.	-	Nedirbanti	Aukštasis neuniversitetinis: <i>fiziniai mokslai</i>
30.	V-33-[TF]-NMND	Vyras	33	Igyta judėjimo (juda su lazdele)	20 proc.	6 metai	Nedirbantis	Profesinis
31.	M-29-[MS]-NMND	Moteris	29	Igimta regėjimo (sīpnaragystė)	35 proc.	3 metai	Nedirbanti	Aukštasis universitetinis BA – <i>fiziniai mokslai</i> MA – <i>fiziniai mokslai</i>
32.	M-30-[TF]-NMND	Moteris	30	Igyta fizinė (somatinių sutrikimų)	25 proc.	-	Nedirbanti	Vidurinis

Pastabos

Informantams kodai priskirti pagal šiuos kodavimo principus:

¹lytis: moteris (M); vyras (V)

²amžius

³negalia: igimta fizinė (IMF); igyta fizinė (ITF); igimta sensorinė (IMS); igyta sensorinė (ITS)

⁴padėtis švietimo sistemoje ir darbo rinkoje: tik mokosi (M); tik dirba (D); mokosi ir dirba (MD); nei mokosi, nei dirba (NMND)

Kitos lentelėje pateiktų duomenų reikšmės:

⁵Asmens darbingumo lygis, nustatytas Neįgalumo ir darbingumo nustatymo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (<http://www.ndmt.lt/>).

⁶bakalauro studijų programa

⁷magistro studijų programa

Tyrimė dalyvavusių informantų atsiliepitimai apie empirinio tyrimo metu gautus rezultatus

(autentiška asiliepitimų kalba netaisyta)

Informantės M-28-IMF-NMND atsiliepitimas

Ugnė Žalkauskaitė savo disertacijoje puikiai atskleidžia subjektyvias informantų patirtis. Tyrimo aktualumas leido suprasti tiriamo reiškinio problemą „iš vidaus“. Vadinasi, tai parodo ir autorės jautrumą kitoniškumui, nes išgirstamas „balsas“ tų, kurie ilgą laiką nebuvo išgirsti.

Verta paminėti, kad autorė atskleidžia subjektyvų požiūrį į negalią, kuri svarbi sąlyga, nulemianti motyvaciją įsiliėti į darbo rinką galimybes. Tai tik įrodo, kad neįgalieji nėra nieko negalintys ar nemotyvuoti. Motyvacijos stoka neįgaliesiems dažniausiai yra primetama iš aplinkos dėl stigmatos. Remiantis neįgalaus jaunimo požiūriu, autorė atskleidė, kad esant negaliai tampama *paženklintu žmogumi*. Socialiniame gyvenime, tai pasitvirtina. Tačiau dažniausiai neįgalus patampa tuom prisitaikančiu asmeniu visuomenėje. Viena vertus, dalyvavimas oriai, lygiavertiškai darbo rinkoje gali, ne kaip integruotai, adaptuotai, kitaip tariant, neįgalus asmuo negali būti „*sutaisytas*“ ir kažkur „*priklijuotas*“ dėl kažko integruotas, vardan ko integruotas. Kita vertus, konkurencinėse sąlygose jaunas neįgalus ne visada turi galimybę konkuruoti lygiai taip pat kaip ir negalios neturintieji, ypač laisvos rinkos ekonomikoje. Neoliberali visuomenė rodo, kad žmonės yra stipriai konkurencingi. Tačiau *kitokie* asmenys ne visada gali tokiais būti dėl įvairių subjektyvių priežasčių: šalyje stinga fizinės aplinkos ir infrastruktūros pritaikymo, deklaruojama užimtumo politikos įgyvendinimas, Lietuvos darbo biržos vaidmuo realiai tik pateikti bedarbių statistiką, pasigendama informacijos detalumo įsidarbinant, švietimo specialistų galios dominavimas. Nepaisant kliūčių, pirmą žingsnį realiai žengia pats neįgalus asmuo, o tai tik įrodo, kad patys neįgalieji yra tie iniciatoriai, kurie patys savarankiškai sprendžia problemas, nors pagalba ir poreikiai iš aplinkos, kaip teisių turintį asmenį, tenkinami nepakankamai. Verta paminėti, jog jaunas neįgalus turi teisių, kaip ir visi negalios neturintys asmenys. Apie tai byloja JT Neįgaliųjų teisių konvencija (2006). Tai svarbus žingsnis ir esminis pokytis neįgaliesiems, nes negalios asmenys turi teisę visavertiškai gyventi visuomenėje ir būti oriu.

Disertacijoje nagrinėjama tema verta ypatingo dėmesio, nes grindžiamoji teorija „Neįgaliųjų galia darbo rinkos lauke“, tyrimas atskleidė, kaip „galinčius“. Neįgaliųjų GALIA, tai reiškia pakankamą pačių neįgaliųjų profesinę galią, įgytos specialybės tinkamumą, darbo paieškos strategiją, perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką, siekiant užimti dirbančiojo poziciją ir realizuoti save. Autorės tyrimas atskleidė, jog jaunas neįgalus asmuo siekia galios ir dominavimo darbo rinkos lauke. Dera pastebėti, remiantis tyrimu, jog svarbi įtaka yra kokia Lietuvos ekonominė ir

užimtumo politika, nes tai reikšmingas kontekstinis veiksnys, sąlygojantis negalią turinčio jaunimo aktyvų dalyvavimą darbo rinkoje. Ir kaip vykdomos JT Neįgaliųjų teisių konvencijos (2006) nuostatos mūsų šalyje.

Labai vertinu autorės indėlį, atskleidžiant neįgaliųjų perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką problemas. Tai jautrus tyrimas, nešantis žinią apie negalios asmenis, kaip siekiančius, galinčius. Neįgalieji siekia įgyti kuo daugiau darbo praktikos savanoriaudami, o tai reiškia, kad įneša indėlį į visuomenės gerovę. Vadinasi, jog neįgalieji GALI tapti puikiais savanoriais, darbo rinkos specialistais ar net tyrėjais, mokslininkais.

Džiaugiuosi, kad man teko dalyvauti šiame tyrime ir pasidalinti savo subjektyvia patirtimi. Mano balsas kaip negalios asmens buvo išgirstas, nes aš buvau savo patirčių ekspertė.

Informantės M-25-IMF-M atsiliepimas

Ugnės Žalkauskaitės disertacijos tema verta ypatingo dėmesio ir susidomėjimo, vien dėl to, jog nagrinėjama gana sudėtinga, emociškai skaudi, jautri tema: negalią turinčių, jaunų žmonių rytojus, jų ateities perspektyvos. Ši tema tuo ir nauja, jog negalią turinčio jaunimo perėjimo procesas iš švietimo sistemos į darbo rinką yra mažai nagrinėtas. Negalią turintys asmenys dažnai turi net po keletą specialybių. Dauguma jų negauna darbo, todėl vėl eina mokytis, jog įrodytų lygiavertiškumą su sveikaisiais. Tačiau – specialybių gausa dažnai juos net lenkia. Negalia – vienas iš didesnių trukdžių gauti darbą. Nes kiekvienas darbdavys tikisi našaus, sveiko, išvaizdaus, protingo darbuotojo.

Tyrime taip pat atsigręžta į neįgaliųjų galią darbo rinkoje. Autorė lygindama atlikto tyrimo duomenis su kitų mokslininkų darbais, bei pristatydama paradigminių modelių, atspindintį fizinę ir sensorinę negalią turinčio jaunimo perėjimo specifiką iš švietimo sistemos į darbo rinką, siekia naudingą darbo visuomenei.

Tyrimo metu kalbinti informantai atskleidžia problemas, kurios kyla nagrinėjamame procese. Sveikintinas doktorantės tyrimo grupės pasirinkimas. Tyrėją nepabijojo susidurti su skaudžia, negalią turinčių informantų realybe. Tai liudija atliktų interviu skaudžios, bet atviros, emociškos informantų naracijos. Informantams, tarp jų ir man, buvo svarbu išsakyti tyrėjai problemas, kurios kyla įgijus išsilavinimą, o ieškant darbo susiduriant su kliūtimis, kurias kelia negalia. „*Kas su manim negerai ir kiek aš dar galiu, bei ką turiu padaryti, jog gyvenčiau iš savo uždarbio, o ne iš valstybės?*“. Visa tai ir dar daugiau informantai lengvai išsako tyrėjai.

Siekiantys išsilavinimo, jauni negalią turintys žmonės kartu siekia ir savarankiškumo, atmetant priklausomybės nuo *reikšmingų kitų* paieškas.

Žaviuosi Ugnės nuveiktu darbu, jos indeliu ir drąsa nepabijant analizuoti, plėtoti ir vystyti aktualią, bet gana jautrią temą.

Pagarba ir sveikinimai autorei. Ji padarė labai daug!!!

Informantės M-25-IMF-D atsiliepimas

Ugnės Žalkauskaitės disertacija bei jos empiriniai rezultatai parodė autorės aiškia ir plačią subjektyvių nuomonių, informantų išsakytų patirčių interpretaciją. Kaip pagrindinius šio darbo aspektus, autorė išskiria penkis fenomenus, kurie tik dar labiau leidžia įsigilinti į specialiojo ugdymosi sistemos, mokymosi bendrojo ugdymo švietimo sistemos, profesinės ar aukštosios mokyklos bei darbo rinkos neįgaliajam galimybių ypatumus.

Visus šiuos penkis fenomenus autorė apžvelgia itin plačiai, paryškindama specialiuosius vaiko poreikius, priežastines sąlygas, pedagogų kompetenciją, mokyklų aplinką. Šie faktoriai yra itin reikšmingi fizinę negalią turintiems asmenims siekiant pilnaverčio išsilavinimo ir sėkmingos ateities darbo rinkoje.

Autorė plačiai aptaria kiekvieną fenomeną atskirai, nurodydama aiškius argumentus bei remdamasi ne tik šios srities specialistais, įvairiais mokslinių darbų autoriais, bet ir informantų išsakytomis mintimis. Drįstu teigti, kad šių fenomenų analizė tikrai puikiai atspindi neįgaliųjų, besimokusiųjų specialaus ugdymo institucijose, išsakytas patirtis, objektyviai vertinami informantų esminiai perėjimai iš švietimo sistemos į darbo rinką procesai. Autorė, neiškraipydama informantų išsakytų minčių, aptaria mokymosi specialiojo ugdymo institucijose neįgaliųjų patirtis, specialiuosius informantų poreikius. Šie aspektai apžvelgiami įvertinus ir priežastines sąlygas, t.y. negalios atsiradimo laikas, tėvų sprendimas dėl mokymosi specialiojo ugdymo mokyklose, pedagogų kompetenciją bei mokyklos aplinką (fizinį pritaikymą). Remiantis neįgaliųjų patirtimi, aiškiai ir per daug neišsiplečiant aptartos galimybės įgyti išsilavinimą, individualaus mokymosi privalumus ir trūkumus.

Džiugu, jog autorė kalba ir apie socializaciją, nes ugdymą galima drąsiai įvardinti kaip vieną iš svarbiausių socializacijos veiksnių, kuris tęsiasi visą žmogaus gyvenimą. Itin reikšminga neįgaliųjų socializacijai yra ir švietimo sistemos atvirumas, kur autorė ir pabrėžia mokymosi aplinkos pritaikymą įvairių negalią turintiems asmenims. Šis aspektas ypač įtakoja ugdymo aplinkos vienokį ar kitokį pasirinkimą, kas gali labai įtakoti negalią turinčio asmens individualybę, jo siekius, jo gabumų, galbūt talentų išlaisvinimą.

Autorė plačiai aptaria ir man turėjusį itin reikšmingą kelią į savarankiškumą, t.y. aukštojo mokslo siekimas. Tai ugdo ne tik savarankiškumą, bet ir orumą, įvyksta didesnė tiek išorinė, tiek vidinė asmens socializacija, atsiranda didesnės galimybės „įsiterpti“ į darbo rinką. Toliau plačiai kalbama apie darbo paieškos galimybes, apie sveikatos būklę, kas itin įtakoja darbo sąlygas (pritaikymą ir pan.). Aptariama ir viena iš didžiausių darbo rinkoje problemų – tai darbdavio požiūris į negalią, į neįgalų žmogų.

Apibendrindama noriu pasakyti, kad esu labai nustebinta tuo, kad ši patirčių analizė buvo itin aiški ir plati, aptariami visi svarbiausi kriterijai, nulemiantys ugdymo(si) svarbą ir parodantys realią situaciją į mokslą, į darbo rinką, į neįgaliųjų galimybes tapti pilnaverčiais asmenimis. Mintys pateiktos autentiškos, t.y. neiškraipytos ar kitaip nepakoreguotos, jog būtų galima pakeisti tyrimą norima

linkme. Ačiū Ugnėi Žalkauskaitei už nuostabų darbą ir linkiu didžiulės sėkmės tolimesniame edukaciniame kelyje.

Informanto V-31-IMS-D atsiliepimas

Aš atstovauju Lietuvos aklųjų ir silpnaregių sąjungai, o dar tiksliau regos negalią turinčių asmenų bendruomenei. Nuolat tenka susidurti su švietimo, profesinės, socialinės reabilitacijos klausimais, juos spręsti kartu su kitomis organizacijomis. Dažnai pasitaiko, kad vienam ar kitam klausimui, problemai išspręsti nėra jokio juridinio pagrindo, dėl nenusistovėjusios, nesusiformavusios politikos.

Daugelis aspektų paliestų šiame tyrime yra žinomi NVO sektoriui, tačiau reikia pažymėti, kad nėra daug atliktų tyrimų panašia tematika, todėl atliktą darbą vertiname labai gerai. Bene svarbiausia yra tai, kad tyrimas yra kokybinis, kad yra daug įvairių respondentų patirčių, kurios leidžia daryti vienokias ar kitokias išvadas. Ugnės Žalkauskaitės darbas paremtas nemaža dalimi mokslinių terminų, tačiau sukomponuotas taip, kad pakankamai būtų suprantamas ir kitų sričių specialistams.

Manau, kad atliktas darbas bus naudingas kuriant naujas profesinės, socialinės reabilitacijos programas.

Informantės M-33-ITF-D atsiliepimas

Ugnė Žalkauskaitė atliko įdomų ir reikalingą tyrimą, empiriniai darbo rezultatai atspindi neįgalus jaunimo perėjimo nuo švietimo įstaigų iki darbo rinkos kelią.

Peržvelgus dalyvavusių informantų patirtis specialaus ugdymo institucijose matyti, jog informantai yra patenkinti pedagogų ugdymu arba kitaip – jų klasifikacija. Kas iš tikrųjų nustebino, nes mano asmeninė patirtis bendraujant su neįgaliaisiais sako, kad jie, neįgalieji, o tikslingiau pasakius – t. y. fizinę negalią turintys asmenys specialiosiose įstaigose buvo laikomi tiesiog „durniukais“.

Taip pat su nusivylimu ir didele ateities viltimi vertinau respondentų patirtis apie bendrojo ugdymo įstaigas, institucijas. Norisi, kad ateities vizija taptų esybe ir neįgalieji laisvai judėtų švietimo įstaigose ir pedagogai būtų įgalinančiais, įtraukiančiais neįgaliuosius švietimo bendruomenėje.

Matyti, jog neįgalieji profesiją pasirenka pagal savo gebėjimus ir galbūt labiau nei sveikieji išanalizuoja specialistų poreikį darbo rinkoje, arba, tiesiog, besirengdami profesinį išsilavinimą tampa labiau reikalingi darbo rinkoje.

Ačiū, kad supažindinai su darbo rezultatais, tyrimas labai išsamus.

Informantės M-34-ITF-D atsiliepimas

Atidžiai perskaičiau disertacijos empirinio tyrimo rezultatus ir susidariau tik teigiamą įspūdį apie atliktą darbą. Labai sistemizuotai ir palaipsniui prieita prie neįgaliųjų įsiliejimo į darbo rinką problemos, t.y., visiškai pritariu, kad ne kažkokie vienkartiniai faktoriai, o daug veiksnių jauno neįgalus žmogaus gyvenime nulemia galutinį rezultatą (pasitenkinimą arba nepasitenkinimą esama situacija, kalbant apie

darbą): vaikystėje – tėvų, pedagogų, klasiokų, mokyklos vietovės įtaka; baigus mokyklą- profesijos pasirinkimo dilema (dėl sveikatos problemų ir nerimo dėl įsidarbinimo galimybių), aukštųjų ar profesinių mokyklų pritaikymas, grupiokų ir dėstytojų požiūris.

Mano nuomone, autorė labai objektyviai pateikė išvadas ir komentavo tyrime dalyvavusių informatorių pasisakymus. Skaitydama kitų neįgaliųjų citatas ir patirtį, netgi sužinojau naujų dalykų, apie kuriuos anksčiau nepagalvodavau. Tai įrodo, kad tokios socialinės analizės, apklausos labai naudingos ir reikalingos.

Man patiko, kad buvo paliečiamos, mano manymu, labai svarbios temos. Pavyzdžiui, turinčio tiek judėjimo negalią, tiek „nepastebimą“ negalią turinčių asmenų mokymosi įstaigose galimybių skirtumus, šie aspektai turi būti labai gerai apsvaistyti, norint integruoti neįgaliuosius į „normalias“ (ne specialias) mokymo įstaigas. Kita svarbi tema - psichologinis suvokimas apie neįgalųjį, kalbu tiek apie pedagogus, tiek apie darbdavius. Ir galiausiai – finansiniai sprendimai, tai turbūt pagrindinis stabdis – taupymas paskirti papildomą pedagogą ar padėjėją, apmokyti darbdavį ar darbuotoją, skirti lėšų profesinei reabilitacijai ir kt.

Šiais atvejais peršasi išvada, jog dar tikrai yra spragų, kurias reikėtų užpildyti, norint pagerinti tokių žmonių gyvenimo kokybę, fizinį bei psichologinį pasitenkinimą. Gerai pastebėta, kad trūksta informavimo priemonių, žinių apie sąlygas, galimybes, domėjimosi ir noro domėtis neįgalaus žmogaus profesiniu gebėjimu ir apskritai gebėjimu likti savarankišku.

Darbe labai paprastai ir suprantamai pateikti rezultatai, citatos tikslios. Siūlyčiau visiems, kuriems aktuali disertacijos tema (ieškantiems darbo, dirbantiems, siūlantiesiems darbą), susipažinti su šiais tyrimais, kadangi tai – informacija, galima sakyti iš pirmų lūpų, paskatinimas pasidomėti, kaip yra iš tikrųjų, o žinojimas panaikina baimes ir nerimą bei suteikia jėgų judėti į priekį.

Tikiuosi ir linkiu, kad tyrimų rezultatuose minėtos problemos ir faktai neliks tiesiog gulėti privalomųjų mokslinių darbų krūvoje, bet paskatins aktyviai veikti šioje srityje tiek atsakingas institucijas, tiek socialines grupes, įskaitant pačius neįgaliuosius, kad pasikeistų požiūris ir gerėtų sąlygos įsidarbinti ir sėkmingai tęsti darbą, būti naudinga ir visaverte asmenybe.

Informanto V-35-ITF-M atsiliepinimas

Perskaičius Jūsų tyrimo rezultatus norėčiau pareikšti savo nuomonę dėl skelbiamų teiginių, su kuriais mano nuomonė nesutampa.

3.6 skyriuje „Neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką grindžiamoji teorija“ punkte – VEIKSMŲ / SAŲVEIKŲ STRATEGIJOS, papunktyje – Socialinių išmokų gavimas su teiginiu, kad – „Socialines (nedarbingumo) išmokas galima traktuoti kaip ydingą praktiką, kadangi dažnai neįgalieji nėra motyvuoti ieškoti darbo dėl šių pašalpų praradimo, t. y. įsidarbinimo atveju socialinės išmokos yra nemokamos, jeigu skiriamas darbo užmokestis viršija nedarbingumo išmokos dydį“, – nesutinku.

Kodėl socialines (nedarbingumo) išmokas galima traktuoti kaip ydingą praktiką? Atvirkščiai, socialinės (nedarbingumo) išmokos suteikia didesnės laisvės saviraiškai. Neįgalūs negali būti verčiami rinktis tarp socialinių (nedarbingumo) išmokų praradimo ir įsitvirtinimo darbo rinkoje, tuo labiau, kad padėtis kartu su sveikaisiais šioje srityje yra diskriminuojanti.

Socialinės (nedarbingumo) išmokos tai skatinamoji priemonė ieškotis geresnių gyvenimo sąlygų, tai garantas, kad pradėjus kažką naujo neprarasi, nepabloginsi esamos padėties. Neįgaliajam svarbiausia jausti saugumą, o ne rūpestį iš aplinkinių, nes iškilus sunkumams, mums daug sunkiau juos įveikti negu sveikiems.

Socialinės (nedarbingumo) išmokos, galima sakyti, „pūkinės pagalvės“ staigiai nukritus, neverčiančios pergyventi dėl rytojaus. Pagrindinė neįgalųjų motyvacija dirbti, manau, yra noras būti naudingiems, noras neužsiskleisti, neužsidaryti tarp keturių sienų, noras dalinai patenkinti savo įgeidžius.

Taip pat nesutinku punkte – PASEKMĖS, papunktyje – Neaktyvi / pasyvi pozicija darbo rinkoje pareikšta nuomone, kad „Grindžiamosios teorijos rėmuose neįgalūs jaunimo pasyvi pozicija darbo rinkoje gali būti dimensionalizuojama tokiais sąvokomis kaip nevykdoma darbo paieška, nepakankamos paskatos ir motyvacija įsitraukti į darbo rinkos lauką, *pakankamos* pajamos iš socialinės paramos išmokų“. Manau, „*pakankamos*“ pajamos iš socialinės paramos išmokų neverstų daugelį neįgalųjų ieškoti būdų kaip pagerinti savo būtį, neverstų dirbti vergoviškoms sąlygomis, neverstų taikstyti su diskriminacija. Ir jeigu kas pabando su tuo kovoti tai dar nereiškia, kad jis gauna „*pakankamas*“ pajamas iš socialinės paramos išmokų, o tik todėl, kad pajautė savo asmeninę vertę, orumą.

Sutinku, kad yra tokių, kuriuos tenkina jiems suteikta socialinė parama, kurie nesistengia ką nors daryti, tačiau, mokydamasis aukštojoje mokykloje, labai dažnai bendrauju su daug atkakliai siekiančių savo tikslų neįgalųjų, kurie visais įmanomais būdais stengiasi keisti juos supančią aplinką.

Tai taip pat teigiu remdamasis perskaitytais apklaustų respondentų pasisakymais. Juk niekas nepasisakė, kad juos tenkina gaunamos socialinės (nedarbingumo) išmokos, tačiau, nesant galimybei gauti deramą darbą, niekas nenori jos prarasti, kadangi ir taip sunkus gyvenimas taptų neįmanomas, tuo labiau, kad socialinės (nedarbingumo) išmokos yra valstybės kompensacija už prarastą sveikatą.

Pritariu atliktiems tyrimams (Bynner, Parsons, 2002; Gillies, Pedlar, 2003; Fichten et al., 2012; Gillies, 2012), kurie atskleidžia, kad neįgalūs jaunimas turi tokius pat stiprius profesinius siekius ir lūkesčius kaip ir negalios neturintys jų bendraamžiai.

Linkiu profesinės sėkmės.

Informantės M-23-IMS-MD atsiliepimas

Ugnė Žalkauskaitė savo darbe puikiai ir detalai aprašo neįgalūs jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką subtilybes, kurias atskleidžia ir pateikia kiekvienoje dalyje. Šiuo metu Lietuvoje trūksta tyrimų, kurie taip pagrįstai ir išsamiai aprašo neįgalūs jaunimo susidūrimą su švietimo ir darbo rinkos sistemomis.

Smagu tai, kad pastebimi negalią turinčių žmonių jausmai ir būsenos bei kitos subtilybės, kurių kartais nepastebi negalios neturintys tyrėjai. Kiekvienam negalią turinčiam jaunuoliui svarbus mokymosi ir darbo pasirinkimo galimybės buvimas, kuris sąlygoja psichologinę būseną ir jausmus. Mokslai ir darbas tampa kaip gyvenimo dalis, tikslas.

Išskirta kiekviena smulki detalė apie tai, kas susiję su švietimu (mokymasis specialiojo, bendrojo ugdymo sistemose ir panašiai), ir darbo rinka (pirmasis darbas, neaktyvi / pasyvi pozicija ir panašiai), tai detaliai aprašoma ir pagrįsta tyrimo dalyvių pavyzdžiais. Jaučiasi, kad buvo remtasi psichologinėmis žiniomis ir iš darbo matyti, kad tyrėja rėmėsi ne išankstiniu nusistatymu, bet detalioje analize, rašant šį darbą. Šiame darbe jaučiasi negalią turinčiųjų ne tik realus gyvenimas, gyvenimiškos situacijos, bet ir išgyvenimai. Švietimo ir darbo temos yra pagrįstos, plačiai aprašytos bei dinamiškos.

Mano, kaip negalią turinčios nuomonė – darbas yra puikus ir atskleidžiantis negalią turinčiojo jaunimo subtilybes, kurias patiria pereinant iš švietimo į darbo rinką, nes taip ir iš tikrųjų vyksta tokie dalykai. Darbe atpažįstu savo jausmus ir būsenas, tas situacijas, kurias teko patirti.

Autorei linkiu didelės sėkmės ir nuoširdžiai dėkoju už pažintą ir kitiems suteiktą galimybę pamatyti neįgalaus jaunimo būsenas, patiriamas situacijas tiek mokykloje, tiek darbe.

Informantės M-30-ITF-NMND atsiliepimas

Disertacija – rimtas dalykas, o išanalizuoti temą apie neįgaliuosius, jų perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką yra sunkus darbas, kuris reikalauja įvairiapusiškos informacijos. Neįgaliųjų problemos yra aktualios, ir džiaugiuosi, kad daugėja žmonių, kurie atsižvelgia į juos. *aut*

Džiaugiuosi, kad Ugnė Žalkauskaitė išplėstai pateikė temą. Jai ir pavyko! Man labai patiko temos struktūra, aiškiai išdėstytos mintys su informantų citatomis. Tai truputį priartino prie žmogiškų jausmų, norų, minčių. Taip pat man patiko schemos ir jų glausti paaiškinimai.

Manau, nėra jokių priekaištų šiam darbui. Faktas, kad disertacija paremta tikru tyrimu. Dar kartą džiaugiuosi, kad pavyko puikiai atskleisti temą.

Tyrėjos savirefleksija

Corbin ir Strauss (2008) teigimu, atlikdamas kokybinį tyrimą ir kurdamas GT, tyrėjas turi gebėti klausyti, išgirsti ir suvokti tiriamųjų atskleidžiamas patirtis suprasdamas, jog pats tyrėjas yra instrumentas, paveikiantis tyrimo procesą, o vėliau ir gautų duomenų analizę (kokybę, validumą, pateikiamų rezultatų objektyvumą ir pan.). Kiekvienas tyrėjas, ateidamas į tyrimo lauką, atsineša savitą socialinį patyrimą, savitą žinojimą, kurie gali turėti teigiamą arba neigiamą poveikį tyrimo lauke renkamų duomenų kokybei ir interpretacijai. Atlikdama tyrimą ir prisiimdama tyrėjos vaidmenį taip pat buvau asmuo, turinti tam tikrą patyrimą, žinias ir požiūrį tiek į tyrimo dalyvius (negalią turinčius jaunos asmenis), tiek į tiriamąjį reiškinių (perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką). Visi minėti veiksniai interviu metu ir GT kūrimo procese sąlygojo tam tikras galimybes ir ribotumus, kuriuos kaip tyrėja atskleisiu šioje refleksijoje.

Nagrinėti perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką fenomeną paskatino dalyvavimas mokslinės plėtros projekte „Lietuvos jaunimo perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką: stebėsenos sistemos parengimas“, kuriam vadovavo mano rengiamos disertacijos mokslinė vadovė doc. dr. Rūta Brazienė. Turiu pripažinti, kad kelias iki temos apsisprendimo ir sukonkretinimo buvo nelengvas, reikalaujantis pastangų ir tarpusavio sutarimo dėl tam tikrų dalykų. Visgi dabar galiu tvirtai teigti, kad pasirinkta tema visą disertacijos rašymo laikotarpį man teikė didelį pasitenkinimą, suvokiant nagrinėjamo reiškinių praktinę ir teorinę reikšmę, savo kaip tyrėjos vaidmens, socialinio aktyvumo realizavimą.

Natūralu, jog kiekvienas sprendimas ar veikla suteikia tam tikras galimybes, tačiau kliūčių ar iššūkių (negalėčiau to pavadinti problemomis) taip pat nepavyksta išvengti. Rengiant disertaciją ir analizuojant neįgalaus jaunimo perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką procesą galėčiau išskirti šiuo esminius iššūkius, kurie negali būti ignoruojami atskleidžiant mano kaip tyrėjos patirtis (savirefleksyvumą).

Biomedicininis negalios suvokimas. Remiuosi požiūriu, kad nepaisant socialinių ir psichologinių veiksnių, neįgalumas visų pirma kyla dėl kūniškojo sutrikimo, todėl neįgalumas negali analizuojamas atsiejant kūniškąją dimensiją. Atlikdama tyrimą kartais pajausdavau, jog kūno sutrikimas man tapdavo pirmaeile asmens savybe, ypatingai atvejais, kuomet informantas turėjo akivaizdų ir sunkų neįgalumą. Sunkiai judantis jaunas vyras paklaustas, kodėl nesinaudoja neįgaliojo vežimėliu, sureagoja jautriai, tačiau argumentuoja „*jeigu aš dabar atsisėsiu, daugiau nebeatsistosiu. Turi eit į priekį savom kojom*“. Toks atsakymas ir požiūris į savo negalią žavi, tačiau sukelia ir tam tikrą nestabilumą mano, kaip sociologijos atstovės, tapatumui. Neįmanoma atsiriboti nuo minčių ir suvokimo, jog mano požiūryje atsispindi biomedicininis negalios traktavimas ir noras medicininėmis priemonėmis kompensuoti kūniškąjį sutrikimą prieš tai neapsvarstant, ar iš tiesų toks sprendimas visuomet yra racionalus, ar bent reikalingas esamoje situacijoje. Galiu teigti, kad atliekant disertacijos tyrimą mano asmenybėje įvyko lūžis ir tam tikra prasme

perėjimas prie kitokio negalios suvokimo, paremto informantų vidiniais išgyvenimais ir skirtingu negalios patyrimu.

Prieštara dėl sąvokų. Prieš atlikdama tyrimą niekuomet pernelyg nesigilinau į semantines „neįgalumo“ ir „negalios“ reikšmes, tačiau buvimas *lauke*, nuolatinis savo patirčių ir požiūrių reflektavimas sulėkė tam tikrų svarstymų. Mano asmenine nuomone, didžiausia prieštara kyla tarp to, jog semantiniu požiūriu neįgalumas – tai įgalumo nebuvimas, kitaip tariant, asmuo nėra įgalus. Kyla klausimas, ar ši sąvoka turi intenciją į visišką neįgalumą? Labiausiai įsiminė vienos informantės teiginys, jog „*kad ir kaip bebūtų, neįgalusis vis tiek kažką gali*“. Kartais informantai sakydavo, jog jie nėra arba nesijaučia neįgalūs. Tai, jog neįgalumas yra *nejuntamas*, didžiąja dalimi lemia aplinka, kurioje būnama ir su kurios *agentais* neįgalieji turi socialinius ryšius. Kadangi sąvokos „neįgalumas“ ir „negalia“ eliminuoja individo galią, kyla prieštara tarp neįgalumą turinčio asmens ir jo dalyvavimo, įtraukties ir kt. galimybių.

Įgalus kūnas. Nusprendusi atlikti tokio pobūdžio tyrimą, tiek buvimu tyrimo *lauke* metu neturėjau nuostatų, jog mano įgalus kūnas yra ar galėtų būti tam tikros galios įrankis ar išraiška. Niekuomet neturėjau minčių ar tikslo demonstruoti savo kūno galią tyrimo metu, tačiau mano kūno įgalumas nors ir netiesiogiai, bet tam tikrais atvejais būdavo supriešinamas su neįgaliu kūnu (arba veikiau neįgalus kūnas supriešinamas su įgaliu). Būdavo momentų, kuomet jaunos negalią turinčios moterys sakydavo, jog „sveikoms“ merginoms kur kas lengviau susirasti antrąją pusę, o kūno negalia yra priežastis, dėl kurios neįgalios moterys yra vienišos. Arba, kad darbo rinkoje didžiausias perspektyvas turi patrauklią ir reprezentatyvią išvaizdą turinčios moterys ir tai akivaizdžiai matoma viešojoje erdvėje (bankai, kavinės, biurai ir kt.). Noriu pabrėžti, kad įgalus kūnas gali būti traktuojamas kaip trūkumas tais atvejais, kuomet negalios neturintys asmenys (tyrėjai, specialistai, politikai ir kiti) įsitraukia į negalios lauką, neturėdami subjektyvaus šio reiškinio (būklės) patyrimo. Tyrimo metu negalią turinti informantė pabrėžė, kad negalios sritimi besidomintys įgalūs tyrėjai turėtų bendradarbiauti su neįgaliaisiais, juos įtraukdami į tyrimus kaip kolegas ar kritikus, tokiu būdu siekiant objektyvaus analizuojamo reiškinio atspindėjimo ir interpretacijos.

Lyties efektai. Atliekant tyrimą buvo vadovaujamosi oficialumu reprezentuojant save, t. y. buvo atsisakyta bet kokios dėmesį blaškančios ir moteriškumą perdėtai reprezentuojančios aprangos ir jos detalių (trumpų sijonų, gilių iškirpčių, ryškios aprangos, makiažo ir pan.). Lyties aspektą pajutau situacijoje, kuomet kai kurie tyrime dalyvaujantys informantai vyrai užsimindavo apie savo vyriškumą, kūniškus sutrikimus, santykius su moterimis, tačiau buvo juntama, jog šių temų atvirai plėtoti nedrįsta (nenori), galbūt, dėl mano lyties. Kartais tokiais atvejais padėdavo žinojimas, jog esu iš medicinos srities. Visgi, atlikdama tyrimą visuomet vadovavausi nuostata, jog kiekvienas informantas turi teisę apsispręsti dėl pateikiamos informacijos pobūdžio ir jos kiekio.

Psichologiniai išgyvenimai. Atliekant tyrimą nepavyko visiškai atsiriboti nuo informantų patirčių ir išgyvenimų (neretai skaudžių), peržengiant tiriamojo fenomeno (perėjimo iš švietimo sistemos į darbo rinką) ribas. Informantams pasakojant jautrius

išgyvenimus, kai kuriais atvejais jų gyvenimus sukrėtusius momentus, tyrėja nebandė „guosti“, tačiau nebuvo vengiama ir terapinio kontakto: išklausymo, girdėjimo ir, kur tyrėja manė esant reikalinga, grįžtamojo ryšio suteikimo. Kadangi kokybinis tyrimas, kaip ir GT yra neatsiejamas nuo tyrėjo gebėjimo būti refleksyviu, gebėti klausyti, išgirsti ir suvokti, tam tikrais giluminių interviu momentais vykstantis terapinis bendravimas gali būti traktuojamas kaip kokybinio tyrimo ir GT teorijos kokybiškumo (validumo) prielaida. Kiekvieno informanto vidiniai išgyvenimai ir noras atsiverti yra traktuojamas kaip reikalingas ir svarbus tiek pačiam informantui, tiek tyrėjui (konstruojamas žinojimas). Visgi, kai kurių interviu metu terapinio pobūdžio bendravimas užsitęsėdavo, todėl interviu trukdavo kur kas ilgiau lyginant tuos atvejus, kuomet interviu metu terapinio pobūdžio bendravimo nebuvo. Kai kada pasakojamos informantų istorijos sukeldavo neigiamų mano kaip tyrėjos reakcijų, kurios nors ir nebuvo parodomos, tačiau mano pačios subjektyviai išgyvenamos. Empirinio tyrimo vykdymo pradžioje atliekant kai kuriuos interviu kildavo pyktis ir nusivylimas, kuomet negalią turintys jauni asmenys akivaizdžiai demonstruodavo savo nenorą įsitvirtinti gyvenime ir siekti kažko, ko konkrečiai nebuvo numatę, jų pasakojimuose neatsiskleisdavo noras įgyti išsilavinimą ir pradėti darbo paieškas. Paprastai toks sprendimas buvo grindžiamas *suvokimu*, kad „*dabar visiems sunku, o ką jau kalbėt apie neįgaliuosius*“ ir kad „*neįgalieji neturi šansų*“. Tokiais atvejais aš imdavau suvokti, jog kalbant apie neįgaliuosius iš tiesų daug dėmesio skiriama neigiamiems aspektams, neišryškinant gerųjų patirčių ir gerosios praktikos, neįgaliųjų sėkmės istorijų. Taip pat neretai neįgalieji internalizuoja kitų neįgaliųjų negatyvias patirtis kaip savo asmeninį patyrimą, kuris mažina motyvaciją ir atsakomybę už savo paties gyvenimus. Interviu metu stengdavausi atlikti ne tik tyrėjos, bet ir informacijos teikėjos vaidmenį apie neįgaliųjų išsilavinimo ir profesines galimybes Lietuvoje. Noriu tikėti, kad giluminiai interviu su negalią turinčiais jaunais informantais turėjo ir tiesioginės (asmeninės) naudos jiems patiems.

Metodologinis neaiškumas. Kokybiniais tyrimais domiuosi nuo pat sociologijos studijų pradžios, tačiau, rengiant šią disertaciją, GT man buvo nauja ir praktiškai neišbandyta tyrimo strategija. Nors dėl Corbin ir Strauss (1990) išplėtos sisteminės GT kaip tyrimo strategijos pasirinkimo abejonių nekilo, tačiau buvo susidurta su neaiškumais dėl GT kūrimo etapų, teksto kodavimo principų. Kadangi tyrimo metu gautų duomenų (ir kodų) masyvas buvo didelis, nemenku iššūkiu tapo medžiagos pateikimas sisteminės GT rėmuose. Tiek tiriamasis fenomenas (perėjimas iš švietimo sistemos į darbo rinką), tiek duomenų rinkimo metodas (giluminiai interviu) sąlygojo duomenų gausą ir išsamumą, kurį disertacijos darbe nuspręsta atskleisti. Kodavimo duomenų ir skirtingų etapų iškristalizavimas ne tik leido neįgalaus jaunimo perėjimą iš švietimo sistemos į darbo rinką analizuoti kaip daugiamatį ir skirtingus lygmenis / laukus apimantį procesą, bet ir sudarė galimybę išgirsti tyrimo dalyvių „balsą“, duomenų analizėje paliekant kiek įmanoma daugiau unikalių citatų, t. y. išlaikant kuo daugiau informantų patirčių autentikos ir subjektyvių traktatų. Visgi, atskirų perėjimo proceso lygmenų analizė sąlygojo didesnę disertacijos teksto apimtį.